

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

ANDOVER-HARVARD LIBRARY

AH 4TPF E

Harvard Depository
Brittle Book

942.467
Hylkema

Vol. I

Harvard Divinity School

**ANDOVER-HARVARD THEOLOGICAL
LIBRARY**

MDCCCXX

CAMBRIDGE, MASSACHUSETTS

FROM THE REQUEST OF

MRS. LOUISA J. HALL

**Widow of Edward Brooks Hall, M.D.,
Divinity School, Class of 1824**

Natus 8. November
1622.

Denatus 19. April
1708.

A. M. J. DE MEESTER O. M. N. O. S.

Galenus wezen leeft op 't velt van die papier.
Zyn tong alleen is stom; kon die de banden breken,
Zy zou hier hemelval, en boescrakels spreken,
En herten-blaken met een tooris van heilig vier.
In andre vixtmen minst welprakenheit en Eeden;
Maer hier zyn bei vermaect, de deugt en krachte van reden.
C. vader die smadten. J. Antonides

REFORMATEURS.

GESCHIEDKUNDIGE STUDIËN
OVER DE GODSDIENSTIGE BEWEGINGEN UIT DE
NADAGEN ONZER GOUDEN EEUW

DOOR

C. B. HYLKEMA

THEOL. DOCTOR EN PREDIKANT BIJ DE DOOPSGEZINDE GEMEENTE TE ZAANDAM.

EERSTE STUK.

HAARLEM
H. D. TJEENK WILLINK & ZOON
1900

ANDOVER-HARVARD
THEOLOGICAL LIBRARY
CAMBRIDGE, MASS.

H62.299

Oct. 20, 1939.

INHOUD.

	Blz.
INLEIDING	7
HOOFDSTUK I. Reformatiebewegingen	11
„ II. Strijd en Toenadering	73
„ III. Tegen Babel en het Beest. A.	99
„ IV. Tegen Babel en het Beest. B.	147
„ V. De Geweldhebbers der Wereld	177
NASCHRIFT	223

CORRIGENDUM.

Blz. 7, regel 12 v. o. staat: halve eeuw, lees: kwart eeuw.

INLEIDING.

Toen ik aanvankelijk het plan had opgevat om den sluier van geheimzinnigheid, die over de bekeering (a° c°. 1675) van den bekenden etsen en dichter JAN LUYKEN ligt uitgespreid, zooveel mogelijk op te lichten en daartoe mij verdiepte in den geest van zijn tijd en zijn kring, bleek mij weldra, dat ik aan dat plan geen uitvoering kon geven zonder vooraf het resultaat dier voorbereidende nasporingen in een afzonderlijk geschrift te hebben uiteengezet. Immers ik kwam tot het inzicht, dat die bekeering niet een op zich zelf staand en een min of meer zonderling verschijnsel is geweest, maar een symptoom van eene algemeene godsdienstige beweging, die reeds een halve eeuw te onzent zich had vertoond en samenhang met godsdienstige en wijsgeerige bewegingen elders. Aangezien mij hiervan geen beschrijving bekend was, waarop ik mij zou kunnen beroepen, besloot ik, voorloopig het bijzondere te laten rusten en mij bij het algemeene te bepalen. In de hoop derhalve, dat ik later gelegenheid zal hebben om een afzonderlijk opstel te wijden aan den weinig begrepen bekeerling, wil ik in de volgende bladzijden eene poging wagen om het milieu van geestelijk leven te beschrijven, onder welks invloed hij heeft gestaan en waarvan hij een der trouwste getuigen is geworden.

Daarmede meen ik een leemte aan te vullen in de

kennis van het godsdienstig leven onzer Gouden Eeuw. Wel werd op de verschijnselen, die ik ga behandelen, meermalen de aandacht gevestigd. Verschillende opstellen en monographiën van ouderen en van jongeren datum stonden mij bij de samenstelling van dezen arbeid ten dienste en hebben er niet weinig toe bijgedragen om mij de bronnenstudie te vergemakkelijken en mijn blik te verhelderen. Met bijzondere waardeering noem ik de beide in den jongsten tijd verschenen studiën van VAN SLEE over de Collegianten ¹⁾ en van MEINSMA over SPINOZA en zijn kring ²⁾. Voor zoover mij bekend is werd echter nog door niemand het ware licht geworpen op het profetische karakter, hetwelk de verschillende bewegingen gemeen hebben en waardoor zij gekenmerkt worden als takken van ééne breede strooming, in wier bedding de geestelijke behoeften van een belangrijk deel van het toenmalig geslacht samenvloeiden. In die strooming leeren wij dien tijd kennen naar een zijde, ons door de kerkelijke historiën niet blootgelegd. Zij ging toch grootendeels buiten het kerkelijk leven, ook van de dissenters, om en openbaart ons eene godsdienstigheid, die zich op kenmerkende wijze onderscheidde van de traditioneel-kerkelijke vroomheid en wier leeringen en beschouwingen verre afweken van die der theologen van beroep.

1) De Rijnsburger Collegianten, Geschiedkundig onderzoek door J. C. van Slee, Bekroond door Teyler's Godgeleerd Genootschap, Haarlem. De Erven F. Bohn, 1895.

(Nieuwe Serie, vijftiende deel van de Verhandel. rakende den natuurl. en den geopenb. Godsd., uitgeg. door Teyl. Godgel. Genootsch.)

2) Spinoza en zijn Kring. Historisch-Kritische Studiën over Hollandsche Vrijgeesten door K. Meinsma, 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff 1896.

Wat ons in die strooming bijzonder treft, is de kracht, die ze ontwikkelde, is de bezielende geest, dien zij den harten instortte. Weliswaar was die tijd in het algemeen niet van godsdienstige bezieling ontbloot: zijn godsvrucht, zij mocht al niet wat kracht en diepte aangaat de vergelijking kunnen doorstaan met die uit de dagen van den opstand tegen PHILIPS, — ontwijfelbaar was zij een krachtig element in het leven der natie; en zijn theologie, hare heerschappij over de geesten mocht sedert de dagen van het Bestand, waarin de eigenlijke hervorming, de politiek-kerkelijke omwenteling haar eindpunt had bereikt, aan het afnemen zijn, zij vond nog altijd in menigen burgerkring warme belangstelling. Maar in de beweging, die ik mij voorstel te schetsen, heeft zich een vroomheid geopenbaard, die uit drang eener hooge bezieling in geheel nieuwe vormen bevrediging harer behoeften zocht en in het weelderig gevoel van haar jonge kracht voor het uiterste radicalisme tegenover de wereld der godgeleerden niet terugschrikte.

Hier doet zich weder het verschijnsel voor, dat de geschiedkundige meermalen zal kunnen opmerken. Bij een algemeenen opbloei worden ook aan het godsdienstig leven nieuwe sappen toegevoerd, tengevolge waarvan veelal onder de laatste bloesems ook die van nieuw-ontwaakte religieuze behoeften wordt opgemerkt. Het reveil, waarover mijn geschrift handelt, vertoont zich in de na-dagen (ca. 1650—1685) van het tijdvak dat op allerlei gebied nieuw leven zag geboren worden. Het staat onder rechtstreekschen invloed van het opgewekt maatschappelijk en geestelijk leven, waardoor dit en het voorafgaande tijdperk zich kenmerkten.

Belangwekkend is dit stuk geschiedenis zeker om verschillende redenen; het verplaatst ons in de aera, die onze nationale trots en glorie is; het verdiept ons inzicht in een periode van den ontwikkelingsgang, dien het geestelijk leven van ons volk heeft doorloopen; het gunt ons een blik in levendig gevoelende gemoederen, die geheel vervuld waren van liefde jegens de bovenzinnelijke wereld. Bovendien: er is een merkwaardige overeenkomst tusschen dit reveil en soortgelijke geestelijke bewegingen in onze dagen. Veel van hetgeen wij wellicht houden voor een aller-nieuwste en echt-moderne uiting van zedelijk-godsdienstig leven, blijkt zich voor meer dan twee eeuwen niet minder krachtig vertoond te hebben. Zóó groot is die overeenkomst, dat het bijwijlen zelfs moeilijk valt om het kenmerkende verschil aan te wijzen, dat ondanks alle gelijkheid toch wel moet hebben bestaan tusschen de denkwijzen en levensopvattingen van twee geslachten, die in zoo verschillende geestelijke atmosfeer hebben geademd. Het kan niet anders, of de vergelijking van verwante verschijnselen uit oude en uit nieuwe dagen zal ons hunne beteekenis helpen duidelijk maken, en zoo kan ook hier de geschiedenis een wijze leermeesteres zijn, die ons hare „gulden lessen” niet onthoudt.

HOOFDSTUK I.

REFORMATIEBEWEGINGEN.

Omstreeks het jaar 1650 heerschte in Remonstrantsche en Doopsgezinde gemeenten van ons land groote verdeeldheid. Zij gold zekere bijzondere samenkomsten, collegiën of oefeningen genoemd, welke òf in de kerkekamers òf in de huizen van gemeenteleden werden gehouden. Voor mannen van de oude plooi waren zij broeinesten van allerlei „nieuwigheden”, die gevaar opleverden voor het welzijn der gemeenten. Anderen deden zich kennen als zóó vurige voorstanders, dat zij er toe neigden om het *vrijspreek-* of *vrijprofeteer-college* in de plaats van de gewone godsdienstoefening te stellen; niet langer zou uitsluitend een predikant of leeraar, maar ieder, die zich gedrongen gevoelde, gerechtigd wezen om tot stichting der gemeente het woord te voeren, te zingen, te bidden of de H. S. te lezen en te verklaren, al naar hij noodig oordeelde. Onder de leuzen van vóór of tegen het college, vóór of tegen het recht van het vrije profeteeren stonden de twee partijen fel tegenover elkander als *jongeren* en *ouderen*. ¹⁾ Als partij van actie werden de

¹⁾ Deze benamingen komen o. a. voor in een geschrift getiteld: Sociniaensche Hooftpijl.

jongeren weldra aangeduid met den meer kenmerkenden naam van *Collegianten*.

Hoe meer de voorstanders van het college zich bewust werden van de diepe kloof, die hen scheidde van de kerkelijken, des te meer gevoelden zij zich aangetrokken tot de buiten alle kerkverband staande broederschap der Rijnsburgers, welke haar aanzijn dankte aan de kerkelijke troebelen ten tijde van de Dordtsche Synode.

Onder de ca. driehonderd predikanten, die in 1618 en 1619 wegens Remonstrantsche gevoelens werden afgezet of verbannen, was ook Ds. SAPINGIUS van Warmond. Zijn plaats werd ingenomen door den nieuwbenoemden rechtzinnigen Ds. AMBROSIUS THEUNEMANS. Het Remonstrantsche deel der gemeente scheidde zich daarop af en zocht in bijzondere samenkomsten onder leiding van een der afgezette leeraars bevrediging harer godsdienstige behoeften, in de hoop, dat dit, al was het in strijd met het plakkaat der Staten, oogluikend zou worden toegelaten. Toen deze hoop ijdel bleek te zijn, besloten zij op voorstel van hun leider GIJSBERT VAN DER KODDE, „altemet eens zonder predikant bij elkaar te komen, eenige capittels te lezen, een gebed te doen en iets tot stichting voor te dragen, indien iemand daartoe bereid en bekwaam werd gevonden. Langs dien weg verliep de gemeente niet en kwam niemand in perikel.”

Oorspronkelijk bedoelden de Warmondsche Remonstranten met dit besluit niets anders dan een voorloopige regeling te treffen, in afwachting van gunstiger tijden, waarin weder een vaste leeraar de leiding der gemeente op zich

zoude kunnen nemen. Het leidde echter bij een deel hunner tot afschaffing van het leeraarsambt en daarmede tot hunne afscheiding van de Remonstrantsche broederschap.

In het najaar van 1619 had zich namelijk te Antwerpen de Remonstrantsche Societeit geconstitueerd, welke aan drie harer directeuren, EPISCOPIUS, UYTENBOGAERT en GREVINCKHAVEN opdroeg, den dienst in de verschillende gemeenten te regelen. Zij trachtten zich naar vermogen van die opdracht te kwijten en dientengevolge ondernamen vele gebannene predikanten het waagstuk, deze en gene gemeente te bezoeken en met een woord van stichting en leering toe te spreken. Overal werden zij met groote blijdschap ontvangen; alleen te Warmond niet. Daar werd Ds. HENDRIK HOLTHENIUS door GIJSBERT VAN DER KODDE, bij wien hij zich vol ijver aanmeldde, weinig hartelijk begroet. VAN DER KODDE had een woord van lof voor den moed, waarmede HOLTHENIUS de scherpe resolutiën durfde trotseeren, doch hij ontveinsde hem niet, dat zijn komst door de Warmondsche broederen evenmin gewenscht als gevraagd was. De gemeente had — zoo beweerde hij — door de ervaring geleerd, dat zij tot haar stichting geen predikant behoefde; ja, dat in het algemeen het bezit van een geordend voorganger bepaald onwenschelijk was, weshalve de predikanten beter zouden doen een ambacht te leeren dan langer een ambt van zóó twijfelachtige waarde te bedienen.

HOLTHENIUS was niet weinig ontsteld en teleurgesteld door deze onverwachte terechtwijzing. Zonder de bijeenkomst van de gemeente af te wachten, keerde hij Warmond den rug toe. Ware hij gebleven, hij zoude ervaren hebben, dat

VAN DER KODDE wel wat voorbarig was geweest, toen hij het deed voorkomen alsof de gemeente in haar geheel zijn gevoelens deelde.

Niet weinigen spraken in de volgende bijeenkomst hun misnoegen uit over de onvriendelijke en eigenmachtige wijze, waarop hun leider was opgetreden; waarin deze aanleiding vond om zijn beschouwingen over het predikambt — nu wellicht voor de eerste maal — opzettelijk in het licht te stellen en met een beroep op de H. S. te rechtvaardigen. Niet een enkele voorganger of predikant, meende hij, maar ieder gemeentelid moest evenals in de dagen der apostelen het woord mogen voeren. Slechts de minderheid der gemeentelieden echter stemde hiermede in, zoodat VAN DER KODDE niet verhinderen kon, dat in het najaar van 1621 Ds. WOUTER CORN. WAARDER en Ds. PASCHIER DE FYNE de bediening der gemeente voor den tijd van drie maanden op zich namen. Hem bleef dan ook niet anders over, dan zich met eenige aanhangers af te scheiden. Wel scheen er aanvankelijk althans nog eenige band van gemeenschap tusschen hen en de Remonstranten te bestaan. PASCHIER woonde zelfs van tijd tot tijd de maandelijksche bijeenkomsten der afgescheidenen bij, bestreed hen, deed voorstellen tot hereeniging. Doch de breuk werd volkomen, toen de vergadering, nadat PASCHIER er uit geweerd was, overgebracht werd naar het naburige Rijnsburg.

In navolging van OUDAEN en andere oudere geschiedschrijvers beschouwt VAN SLEE de stichting van dit Rijnsburger college als het begin van de Collegiantenbeweging, wier geschiedenis hij beschrijft. Naar ik meen, moet er

echter tusschen die beide onderscheid gemaakt worden, niet alleen, omdat zij uit verschillenden tijd dateeren, maar ook, wijl zij ondanks veel overeenkomst een verschillend karakter dragen.

Het Rijnsburger college toch was een van die kleine kringen van vromen, die in tijden van kerkelijke beroering het kamperk van menschelijke leeringen plegen te ontvlieden, om ver daar buiten in afzondering en stilheid op eigen wijze God te zoeken. Tot zijn ontstaan hadden persoonlijke behoeften en bijzondere omstandigheden samengewerkt. De strenge plakkaten van 1619 en 1620, VAN DER KODDE'S zelfstandige geest, het onpractisch optreden van HOLTHENIUS, de oppositie van den strijdvaardigen PASCHIER, ziedaar de voornaamste oorzaken, die hier genoemd moeten worden. Soortgelijke zelfstandige kringen onder de Remonstranten werden elders dan ook niet gevormd. In andere gemeenten werden de leeraren met blijdschap ingehaald; dankbaar schaarde er zich de gejaagde kudde om den teruggekeerden herder. Niet in een of ander middelpunt van geestelijk leven, maar enkel in den engen kring van VAN DER KODDE, alleen in het onbeteekenende Warmond vertoonde zich dat vrije profeteeren, waaraan later nog andere nieuwigheden werden toegevoegd, met name de dompeldoop en de toelating tot het avondmaal van ieder, onverschillig van welk kerkgenootschap hij ook was. Van zoo geringe beteekenis was deze kring, dat zelfs de Gereformeerde kerkbesturen — naar het schijnt — geenerlei gevaar voor den welstand van religie en kerk daarvan hebben geducht. Wij vernemen er niets van, dat eenig vertoogschrift bij de Hoogmogenden of

Edel Groot Mogenden zou zijn ingediend, of een plakkaat ten gevolge daarvan uitgevaardigd. Enkel van Remonstrantsche zijde klonk nu en dan een woord van ergernis, dat er in de moeielijke omstandigheden, waarin men verkeerde, nog waren, die zich afscheidden, o. a. van PASCHIER DE FYNE, den Rotterdamschen Ds. ALTHUSIUS en den grooten EPISCOPIUS. Doch ook dit geschiedde bij uitzondering; geen der constituerende vergaderingen wijdde een woord aan de afgescheidenen. Zelfs PASCHIER liet hen spoedig geheel links liggen, wat wel overtuigend bleek, toen hij in 1628 het der moeite niet waard achtte om gevolg te geven aan FRANS OUDAEN'S uitnoodiging hunne vergadering bij te wonen. Hij kon dit trouwens met een gerust geweten afslaan, daar er niet zooveel kracht van hen uitging, dat zij een gevaar voor zijne gemeente opleverden. Een zoekende ziel als de vervolgde Remonstrantsche Ds. GEESTERANUS mocht een tijd lang hopen bij hen rust te zullen vinden, een jongman met buitensporige neigingen als COENRAAD VAN BEUNINGEN mocht een enkel jaar onder hen verkeerden, in het algemeen ontgingen zij toch aan de aandacht hunner tijdgenooten, evenzeer als zij voor den geschiedkundige weinig meer dan een curiosum zijn. Op den ontwikkelingsgang van hun tijd hebben zij geen merkbaaren invloed geoefend, en zij hebben ook niet gepoogd dat te doen.

Eerst in een volgend tijdperk zou hun stichting een belangrijke beteekenis verkrijgen, en wel toen omstreeks 1645 in kerkelijke kringen eene algemeene beweging ontstond die zich weldra aan het Rijnsburger college vastknoopte en zijn stille vroomheid bevruchtte met de idee, welke het

godsdienstig leven van velen uit dien tijd beheerschte, de idee eener algemeene reformatie van wereld en kerk.

Hiermede is tevens gezegd, waarin de eigenlijke Collegianten zich van de oorspronkelijke Rijnsburgers onderscheidden. Van kerkleer en wereldzin waren beiden even afkeerig, maar het stoute streven van de Collegianten om kerk en wereld uit hun verdorven staat omhoog te heffen, was den Rijnsburgers vreemd gebleven. De geest had hen niet gedreven om voor de ooren des volks bekeering te prediken. En dit was het juist, waartoe de Collegianten zich bovenal geroepen achtten. Wat hen gemaakt heeft tot die geestdriftvolle predikers, wat hunne geschriften zoo hoog gestemd deed zijn, dat was hun geloof, dat zij behalve ten opzichte van zichzelf ook met het oog op de wereld een hoog ideaal hadden te verwezenlijken. Zij stonden midden in het geestelijk leven van dien tijd en hebben een belangrijken invloed daarop geoefend.

Voor een goed deel was dit te danken aan Dr. GALENUS ABRAHAMSZ. DE HAAN, een jong geneesheer en tevens een van de leeraren, die uit liefde voorzagen in de behoeften van den predikdienst der Vlaamsch-Doopsgezinde ²⁾ gemeente te Amsterdam.

Terwijl bij de Remonstranten de colleges na een korten strijd gesloten en de voorstanders ervan buiten de gemeente gedrongen werden, heeft de nieuwe beweging door den invloed van GALENUS' machtige persoonlijkheid zich niet alleen in

²⁾ Ten onrechte wordt hij bij Schijn-Maatschoen (1747) II, Blz. 574, leeraar der Vereenigde Vlaamsche en Waterlandsche Doopsgezinden genoemd; eerst in 1668 hebben de Vlamingen en de Waterlanders te Amsterdam zich vereenigd. Vgl. de korte schets van de geschiedenis der Amsterdamsche Doopsgezinden, die Professor Cramer in de Doopsgezinde Bijdragen van 1898 heeft gegeven.

de Vlaamsch-Doopsgezinden te Amsterdam gehandhaafd, maar ook in zustergemeenten krachtig doen gelden.

Reeds voordat GALENUS zich in 1646 ³⁾ te Amsterdam vestigde, bestond daar een kring van vromen, die, los van kerk en wereld, in huiselijke bijeenkomsten op hunne wijze zich oefenden. Onder leiding van DANIEL VAN BREEN, ADAM BOREEL en MICHIEL COMANS ⁴⁾ vormden zij een z.g.n. Rijnsburger college.

Twee of drie avonden ⁵⁾ in de week kwamen zij samen

3) Hij was geboren 8 Nov. 1622 te Zierikzee, waar zijn vader Doopsgezind leeraar was, Over hem kan men naslaan H. Schijn, *Gesch. der Menn. en de Lijkrede*, die Willem van Maurick in de Doopsgezinde kerk te Amst. in 1706 over hem heeft uitgesproken.

4) Over elk dezer kan men zoowel Van Slee als Meinsma raadplegen.

Daniël van Breen (ook wel De Breen), volgens sommigen in 1594 te Haarlem, doch waarschijnlijk in 1599 te Middelburg geboren, was in de jaren 1618—1619 als student in de godgeleerdheid een warm vereerder van Episcopius en woonde als secretaris van zijn Remonstrantsche leermeesters de Dordtsche Synode bij. Na de veroordeeling van de Remonstranten week hij uit naar Straatsburg, waar, mede onder den invloed van Schwenkfelts geschriften, zijn zienswijze zich begon te wijzigen in de richting zijner latere gevoelens. Toen hij zich naderhand te Amsterdam vestigde, waarschijnlijk als «plaetsnijder» (etser), vond hij een geestverwant in:

Adam Boreel, Heer van Duynbeke (geb. te Middelburg ao. 1603, † 1667); hij was van groote geleerdheid en van aanzienlijke geboorte, en gaf vooral in 1645 aan zijn naam groote vermaardheid. In dat jaar toch gaf hij een geschrift in 't licht, getiteld «Ad legem et testimonium», waarin hij zijne inzichten aangaande Christendom en kerk uiteenzette op een wijze, die veler tegenspraak uitlokte. Over hem handelt ook Godfried Arnold in zijn *Historie der Kerken en Ketteren*, in het Holl. vert., t'Amst. en Gron. bij P. en S. Visser 1729. Mannen als Hoornbeek, Voet, Maresius achten hem een bestrijding waardig. De titels zijner werken zijn te vinden in Sandius' *Bibliotheca Antitrinitariorum* pag. 144. Een handschrift van hem zoude nog bij Dr. Galenus Abrahamsz. in bewaring geweest zijn.

Onder de aanhangers van Van Breen en Boreel, de z.g.n. Boreelisten en Breenisten (zie De Ontdekte Veynsinge II) was een der eersten Michiel Comans, van beroep lakenverwer (geb. te Rotterdam, † 1687 te Amsterdam).

5) Vele van dergelijke bijzonderheden vond ik vermeld in verschillende strijdschriften, van welke ik in het bijzonder noem dat van Caspar Luycken (de vader van den etser en dichter Jan) «Ondersoek over den inhoud van twee Boeckkens, het eerste genaemt de ontdekte Veynsinge en de het ander het tweede deel van de ontdekte Veynsinge van de hedendaeghze Gheestdrijvers en Socinianen; of den inhoudt van dien nae de waerheyt is of dat in de selve tegen de waerheyt is gehandelt. Door C. Luycken, t'Amstelredam, Bij Cornelis de Bruin, Anno 1655».

in het huis van een der broeders. Daar werd dan gebeden, de H. S. gelezen en verklaard, en de groote beweging besproken, welke op touw gezet moest worden om de christenheid tot den waren Christus terug te leiden. Men stelde op allerlei wijzen in het licht, hoe de kerk afgevallen was van de heiligheid der apostolische gemeente, hoe diep de protestanten verzonken lagen in Roomsche leeringen en hoe ook de besten hunner op geen hooger standpunt stonden dan de aardschgezinde Joden, die JEZUS hadden gekruisigd. Bij de lezing van I Cor. 14 wees men het goed recht van het vrije profeteeren aan: God wilde ook nu nog, na 16 eeuwen, zijn Heiligen Geest uitstorten in de harten van geloovigen; en daar alleen deze genadegave van den Geest het recht tot spreken verleende, moest dit recht ontzegd worden aan de misschien zeer geleerde maar niettemin ongeloofige en ongeroepene predikanten. Bij Handel. 8: 36—38 merkte men op, dat er in den tijd van den evangelist FILIPPUS nog geen kerken bestonden, zoo min als synoden en belijdenisformulieren en kerkelijke tuchtmiddelen. Naar aanleiding van PAULUS' tegenstelling van de wijsheid der wereld en de dwaasheid der prediking van Christus, handelde men over CARTESIUS en over het betrekkelijke recht zijner filosofie. JEZUS' eisch aan den rijken jongeling leidde hen tot de overweging, of ook zij hun goederen niet moesten verkoopen en den armen de opbrengst uitdeelen. Bovenal bij de bespreking van de bergrede rezen velerlei moeilijke vragen op: hoe konden toch de predikanten hun „stemmelijke” en sierlijke gebeden rijmen met hetgeen JEZUS gezegd had over den eenvoud van het ware gebed? In hoeverre was het heerschende standsverschil in

strijd met het gebod van Christus? Op welke wijze waren de instellingen van justitie en politie te rechtvaardigen met het oog op het gebod, den booze niet te wederstaan? Kortom: zij lazen en herlazen de 'Heilige Schrift steeds met het oog op de algemeene bekeering, welke zij over de „naamchristenen” meenden te moeten uitroepen.

De samenkomsten der collegianten droegen niet dat nuchter-bespiegelend karakter, hetwelk men haar pleegt toe te kennen. Bij al de geleerdheid en diepzinnigheid van vele hunner besprekingen waren zij toch nooit zuiver rationalisten. Zij beoogden immer het practische doel, de bestaande samenleving, in hun oog „een werelt van blindheydt en duisternis in leer zoowel als in leven”, ⁶⁾ te hervormen. Hun samenkomsten droegen in overeenstemming daarmede meer een stichtelijk dan een wijsgeerig karakter: „Zij lesen er de Heilige Schriftuere en vermanen malkander ernstelijck, de leere en het leven Christi wel te volghen, ende dat door de hulpe Godes ende de Bijstandt des heiligen Geestes, daar zij malkander ernstigh toe vermanen, zonder ophouden om te bidden.” ⁷⁾ Niet om hunne diepzinnigheid dan ook, maar om hunne practische vroomheid werden de beide tractaten ⁸⁾ van

6) De uitdrukking schijnt algemeen gebruikelijk te zijn geweest: zoowel Caspar Luycken («Ondersoeck van twee boeckxens») als Petrus Serarius («Vertredinge des Heyligen Stadts») gebruiken haar.

7) Ondersoeck van twee boeckxens bl. 17.

8) Het eerste schreef hij in 1655, op acht-en-twintig jarigen leeftijd. Het tweede, dat in 1662 verscheen, was een verdediging van het eerste tegen de wederlegging, die de Remonstrantsche predikant Isaac Pontanus van Amsterdam in 1660 daartegen in het licht had gegeven. Zóó onwrikbaar — meende W. Schuyt, — was in dit tweede geschrift de waarheid van het vrij-spreken bevestigd, dat niet licht iemand het weder zoude wagen om «het harnas tegen onzen doctor aan te schieten». (Vgl. Lijkreden over Laur.

Med. Dr. LAURENTIUS KLINKHAMER, „over de apostolize maar lang onderdrukte waarheyd van het vrijspreken” zoo hoog gewaardeerd; om deze reden werd hun waarde bijna op één lijn gesteld met den bijbel, doordien zij, „nu het Christendom dus vervallen” was, naar het oordeel van KLINKHAMERS vrienden „het enigste fundament van de Reformatie”⁹⁾ legden.

Meer verwantschap dan met de rationalisten, „de filosofen”, zooals men hen noemde, hadden de Collegianten met de Quakers. Evenals dezen gevoelden zij zich voorgelicht door den Heiligen Geest, door welken zij geloofden dieper dan ook de meest geloovige denker in de waarheid te zijn

Klinkhamer bl. 8). Het is der moeite waard, om hier met een enkel woord de aandacht te vestigen op de matte en weinig juiste verklaring, die een man met zoo uitgebreide détailkennis als Dr. C. Sepp geeft van dien pennestrijd tusschen Klinkhamer en Pontanus. Het moge dienen als een aanwijzing, welk een gebrekkig inzicht men wel heeft gehad in de beteekenis van de beweging, die wij hier beschrijven. Sepp dan ziet in de «wederlegging» van Pontanus een openbaring van «de bij een deel der Remonstranten bestaande antipathie tegen hunne Doopsgezinde broeders, die uit gehechtheid aan hunne oude gevoelens nadere aansluiting met de Remonstranten stelselmatig vermeden”. Terwijl Sepp aldus geen onderscheid maakt tusschen de Doopsgezinden in het algemeen en de nieuw-radicalen fractie onder dezen, waartoe Klinkhamer behoorde, komt hij ertoe om Ds. Pontanus, die nog wel «den loozen advocaat» der oude kerkelijke richting werd genoemd, als den meer verlichte voor te stellen en verwisselt aldus op verwarrende wijze de rollen. (zie Godgel. Onderw. II, 207 v. v.)

De titel van Pontanus' geschrift luidde: «Van de zichtbare kerke Christi op aerden mitsgaders de ampten, Diensten en Ceremonien derselve, tot wederlegginge van het gevoelen door D. Galenus en David Spruyt voorgesteld in hare XIX artikelen in de naedere verklaringe derselve. Benevens eene aanspraecke tot de vereenigde Duitsche, Friesche en Waterlandsche gemeenten. Ook van de vrijheid van spreken in de gemeente der gelovigen teegen Laurentius Klinkhamer. Ao. 1660».

9) Hoewel men algemeen het verschilpunt in de geschriften van Klinkhamer en Pontanus van alle zijden toegelicht achtte, zag een tiental jaren later Pieter Smout zich genoodzaakt, het standpunt der Collegianten nogmaals uitvoerig uiteen te zetten tegen den Haarlemmer Med. Dr. Antoni van Dalen in een geschrift «Het Helder Licht der Vrijheyd, Behouster der Waerheyd, Vijandinne van alle Meesterschap en Doolinge over het Godlijk Vrij-profeteeren, Tot Rottherd. voor Pieter Terwout».

Lijkreden over Laur Klinkhamer, gest. 11 Nov. 1697, door W. Schuyf. Tot Leiden bij Pieter van der Meersche.

doorgedrongen. Zij waren overtuigd van een gansch ander maaksel te zijn dan de kerkelijk-geloovigen die immers slechts „natuerlicke menschen zijn, die den Geest niet en hebben, ende dieshalven niet kunnen begrijpen die dingen, die des Geestes Gods zijn”. 10)

Bovendien kenmerkte hen de neiging tot theosofie en mystiek, ja tot mysticisme en occultisme. In hunne meer vertrouwelijke bijeenkomsten deden zich bijwijlen ongewone verschijnselen voor, welke zij hielden voor een zichtbare openbaring van het Mysterie van het Onbekende. Op gevaar af van vooruit te loopen op hetgeen ik dienaangaande later in het midden zal hebben te brengen, deel ik hier een enkel merkwaardig geval van dien aard mede.

Den 3den September 1677 zijn in het huis van een der broeders te Rotterdam een twaalfstal zusters en broeders bijeen. Het middelpunt van aller aandacht is een omstreeks 25-jarige jongedochter, zekere N. P. „van goede huize, te Rotterdam genoeg bekend.” Onder den invloed der gewijde samenkomst is een verrukking van zinnen over haar gekomen, welke haar in dusdanige opwinding heeft gebracht, dat twee der broeders, JAN HARTIGVELD en BAREND STOL haar niet dan met groote moeite op den stoel kunnen doen neerzitten. Daar vestigt op eenmaal een der zusters, de dertigjarige jongedochter HUIBERTJE VAN OVERVELDT, aller oogen op het wonderbare verschijnsel, dat zuster N. P. met stoel en al op onbegrijpelijke wijze van den grond omhoog geheven wordt.

10) Zoo noemt P. Serarius de tegenstanders van Dr. Galenus in de Doopsgez. gemeente, Jan Jansz. Swichtenheuvel en de zijnen, in de voorrede van zijn Verredinge des H. Stadts.

Gezichtsbedrog is het niet, zij kan hare handen heen en weer bewegen tusschen den vloer en N. P.'s voeten. Blijkbaar is het een booze geest, die het lichaam van de arme geweld aandoet; haar mond vloekt en lastert, en een stem uit haar zegt, dat hij een duivel is. „En de personen, die daarbij waren — schrijft FRANS KUYPER, die ons het geheele geval mededeelt — zijn allen in het leven, JACOB JACOBSEN, wonende te Knollendam; de huisvrouw van PAULUS JANSEN KROMMENIJE ¹¹⁾ met haar zuster en nicht; JURIAEN JACOBSEN tot Wormerveer met nog een man, GERRIT te Krommenijen; de huisvrouw van BAREND JOOSTEN, ABRAHAM LEMMERMAN en meer anderen, die dit alles gezien hebben en getuigen.” ¹²⁾

Maar laat ik tot Dr. GALENUS terugkeeren. Nadat hij 1 Maart 1645 op twee en twintigjarigen leeftijd aan de Leidsche hoogeschool gepromoveerd was tot „der Medicijnen Doctor” en zich in het volgende jaar te Amsterdam had gevestigd, kwam hij daar al spoedig in aanraking met den kring van BOREEL. Het verwondere ons niet, dat de jonge doctor er weldra de leider van werd. Hij was er geheel de man voor. Zijn minzaamheid mocht „de herten der eenvuldigen” winnen,

¹¹⁾ «Krommenije» geldt hier tegelijk als toenaam en als aanwijzing van de plaats van herkomst. Elders wordt dezelfde persoon aangeduid als Paulus Jansen van Krommenie.

¹²⁾ Zie bl. 4 van «Filosofisch en Historiaal Bewijs, dat er Duyvelen zijn, behelzende met eenen veel van de zeldzaamste en zekerste geschiedenissen, in alle eeuwen voorgevallen, met welke de Duyvelen klaare blijken gegeeuen hebben, dat zij bestaan. Tweede deel, Tot overtuiging der Atheïsten en Duyvelen-ontkeners, Uyt eygen ondervinding. Notariale en andere getuygenissen, alsmeede uyt de treffelijkste schrijvers, inzonderheit Heydense, t'zaamen gestelt, Door Frans Kuypere, Amsterdammer, Tot Rott. by Isaäc Naeranus, boekverkooper op 't Steyger, Anno 1678.»

In 1676 was het 1e deel bij denzelfden uitgever verschenen, getiteld «Korte Verhandeling van de Duyvelen, waarin beweezen word, dat er Duyvelen, of verstandige zelfstandige Geesten zijn, onderscheyden van het Geslacht der Menschen, Beesten etc. Alsmeede derzelfder krachten en werkingen verklaart worden.»

wanneer hij op het College bij voorkeur de bescheidenste plaats innam, zijn voornaamheid hield hen evenwel op een behoorlijken afstand. Zoo tactvol hij in den kring zijner geestverwanten twistpunten van ondergeschikt belang rusten liet en eens anders opvatting wist te waardeeren, zoo streng handhaafde hij zijn beginselen tegenover zijn tegenstanders. Welk een geducht debater hij was, ervoeren reeds in 1649 een viertal Texelsche predikanten in een twistgesprek, ten overstaan van de magistraat gehouden. ¹³⁾ Om zijn wel-sprekendheid kreeg hij den bijnaam van Guldemonde (Chryso-stomus): al wat hij sprak was in VAN EEKE'S oor „als engelen-taal”. Ofschoon van huis uit geen theoloog, werd hij in de godgeleerdheid de evenknie van den Remonstrantschen professor PHIL. VAN LIMBORCH genoemd en verwierf hij zich zelfs in het buitenland een eervollen naam:

„Zijn wijsheid vloog verbij de grenzen van ons land,
Dat zelfs de vreemdeling verwonderd daarvan waagde”. ¹⁴⁾

Geen wonder, dat zijne vrienden geen woorden wisten

¹³⁾ Het waren Nicolaas Cruquius, Jacobus Molanus, Nanninx Bucerus en Joannes Cralingius, die in het volle besef hunner academische geleerdheid en disputerkunst den eenvoudigen Doopsgezinden oudste Claes Arentsz van de Nieuwe-Zijpe met den sterken arm hadden gedwongen tot een twistgesprek. Door Galenus, die door den kerkeraad der Vlaamsche Doopsgezinden van Amsterdam ter hulpe van Claes Arentsz was afgevaardigd, werd hun strijdlust zoo goed gediend, dat zij zich wel niet weder aan een nieuwen kamp zullen hebben gewaagd. Zie Blaupot ten Cate, *Gesch. der D. G. in Holl.* I 195.

¹⁴⁾ Claas Bruin dacht bij het schrijven van deze dichtregelen wellicht aan William Penn, die behalve met grooten als prinses Elisabeth van de Palts en graaf en gravin Van Valkensteijn, of met hooge geesten als Van Schurman en Yvon, ook met Dr. Galenus samensprekingen hield. Misschien ook dacht hij aan landgraaf Ernst van Hessen-Reinfels, Leibnitz' bekenden vriend, die naar aanleiding van zijne irenische pogingen (die hem later tot de R. Cath. kerk deden overgaan) op kerkelijk gebied met Galenus in briefwisseling trad. Vgl. Sewel, *Historie van de Quakers* (Ao. 1717) bl. 613 tot 617; Rommel, *Leibnitz und Landgraf Ernst* (Ao. 1877) 70 fig.; Sepp, *Godgel. Onderwijs II*, bl. 466.

te vinden, welsprekend genoeg om zijn roem naar waarde te verheffen. Hun pen vloeide over van de buitensporigste loftuitingen, zij noemden hem „een tweeden Samuël,” „den fenix van zijn eeuw,” ¹⁵⁾ wiens wedergade wellicht nimmer weder geboren zoude worden; hij was hun als een orakel; bij verschil van meening was hij de aangewezen scheidsrechter, van wien één woord zoo zwaar woog als tal van argumenten van anderen; wanneer eenige zaak van alle kanten was besproken, wilde men van hem het laatste woord vernemen. ¹⁶⁾

Dat is hem intusschen te staan gekomen op het verwijt van ijdelheid en heerschzucht, hetwelk hem van de zijde zijner benijders en tegenstanders niet gespaard bleef. „Een nieuwe

15) Men zie de grafdichten van Cl. Bruin en Corn. van Eeke, die geplaatst zijn achter de «Lijkreden Ter Gedachtenis van Galenus Abrahamsz, uitgesproken op den 16den van Bloeiimaand 1706 door Willem van Maurick. Te Amst. bij de Wed. Pieter Arentsz en Cornelis van der Sij's, boekverkoopers in de Beersstraat, in de drie Rapen».

16) De buitengewone vereering, die velen jegens Galenus koesterden, uitte zich tot in alledaagsche bijzonderheden, wat een der tegenstanders aanleiding geeft tot de sarcastische opmerking: «k geloof, indien hij (Galenus) zijn baart liet half afscheeren, gelijk Hanun de Gesanten Davids deede, en Seyde: Dat dat nederigheyt was, zij Souden het naäpen; want ik zie, dat zij zijn gangh, ghebaar, spraak, kleedingh etc. navolgen als een voorbeeld: selfs tot het opsetten van den Hoedt toe: want men t'Amsterdam in 't gestoelte de Galenisten van d'andere Dienaars als aen een Veldteycken kan onderscheyden by 't opsetten van de Hoeden, onder de Predicatie, daar haar Galenus in voorgaet. Want sij sijn soo op hem versot, dat hij haer wel stinckend aes in plaets van muscus oft amber soude konnen verkoopen als hij maer seijde, dat het amber was. Sij nemen blindelinx alles voor goet aan 't geen vrind Galenus maer goet noemt. Ik vraag u, kent ghij die persoon niet t'Amsterdam, op de oude Heeregracht, die seyde: Al hadde ick eyts ghehoort, ick soude het mij ontgeven, indien Vrindt Galenus het loochende etc? Kendt ghij die Vrou niet in de Nieuwstraat, die uyt ijver seyde, dat sy Galenus liever had als haer eygen Man? Kendt ghy dien man niet, die seyde: Mij dunckt, dat ich den H. Paulus op den Predickstoel sie, als ick Vrindt Galenus hoor predicken?» — Deze aanhaling is genomen uit het allerbelangwekkendst pamflet «Lammerenkrigh: Anders Mennonisten Kerckentwist, Verhandelt door Vlaams Mennonist. Een Remonstrant. Waterlandts Broeder. Eeneen Collegiant. Tot Waerschouw voor allerhande goet-meynende Mennonisten. Anno 1663.» (Zie bl. 4 v.).

paus" werd hij meermalen gescholden. „Hij steekt hem bijna overal in en wil in alles den meester speelen en meent, dat men hem alles moet toebetrouwen en dat hij na niemant heeft te vragen," aldus klaagde een zijner bitterste vijanden, het gewezen gemeentelid J(AN) S(TEVENZ), zonder evenwel eenig feit tot staving zijner beschuldiging aan te voeren. ¹⁷⁾ Bij gelegenheid van een persoonlijke samenspreking zou GALENUS, volgens denzelfden JAN STEVENSZ, een houding hebben aangenomen, „alsof hij een monarch, keizer of paus was en niemands bestraffing noodig had". ¹⁸⁾ Dat de aangevallene zulke verwijten verdiende, blijkt niet. Wellicht hadden zij geen anderen grond, dan zijn waarlijk niet te misprijzen vastheid van wil, die mogelijk wel eens ontaardde in een zekere eigenzinnigheid, welke zijn ambtgenoot en vriend J. J. (JEVE JEYESZ) half schertsend, half gemeend zou hebben doen zeggen, „dat zijn stijve kop nog slimmer te verzetten was als de Jan-Roonpoortstoorn." ¹⁹⁾

Toen in 1648 de jonge GALENUS tot leeraar der Vlaamsche gemeente werd aangesteld, duchtten de andere leeraren nog geenerlei gevaar, ook al was hun wellicht niet onbekend, dat de nieuwe ambtgenoot eenigszins anders dacht dan zij.

¹⁷⁾ «Onderwijs door Exempelen ofte spiegel der lijdsame Heijligen door J. S. van Nijveeen. Tot Amst. bij Aert Dirksz Oosseaen, 1686;» bl. 190. Deze J(an) S(tevensz) was eerst een aanhanger, later een tegenstander van Galenus. Eenige levensbijzonderheden aangaande hem vinden wij van zijn eigen hand in het 1e Aanh. bl. 48 v. v. van een geschrift, getiteld Fondament-Boeck of Grondigh bewijs van de Kennisse Godts. Door J. S. te Amst. bij Albert Visscher achter de Noordekerk, Ao. 1683.

¹⁸⁾ Volgens Jan Stevensz, zou Galenus zelfs minachtend van een brief, dien hij van hem (J. S.) had ontvangen, gezegd hebben: «ik heb dat groote ding verbrand; dat ding deed geen nut in de wereld". Vgl. Onderwijs door Ex. bl. 189 v.

¹⁹⁾ J. S. van N. Fond. Boeck, 1e. Aanh. bl. 38.

Wel verhieven zich enkele stemmen van twijfel aan zijn rechtzinnigheid en werd er zelfs over gesproken om den beroepene een „examen” te laten ondergaan, alvorens hem tot zijn ambt toe te laten. Het meerendeel van de dienaren was echter voldaan, toen de aangeklaagde zijn instemming met „de Olijftak” betuigde, aan welke hij zich „refereerde”. ²⁰⁾ Van een schoonzoon van den ouden leeraar ABRAHAM BIERENS ²¹⁾ verwachtte men trouwens niet anders, dan dat hij de gemeente naar behooren zoude dienen.

Even weinig was wellicht GALENUS zelf zich toen reeds bewust van de omkeerende strekking zijner ideeën; het ware anders niet denkbaar, dat hij het leeraarsambt op zich genomen zou hebben. Maar wel gevoelde hij alrede in zich pulseeren het nieuwe leven van zijn tijd en besefte hij het groote verschil tusschen zich en de ouderen; zelfs zou hij naar aanleiding der verdenking van onrechtzinnigheid tegenover een goeden vriend erkend hebben, dat zij aan hem een rechten Sociniaan aan de beenen hadden gevat. ²²⁾ Hij kon dus voorzien, dat hij licht in botsing zou komen met een behoudzucht, die aanstoot kon nemen aan zijn prediking; maar toch twijfelde hij blijkbaar niet, of alle verschil van meening

²⁰⁾ Hieromtrent kan men nazien «Reductie van de Zedige overweging van de tegenw. geschillen in de Vlaamsche Doopsgez. Gemeente te Amst. door Galenus Abrahamsz c. s. Amst. by Joh. van Someren Ao. 1663».

²¹⁾ Galenus was den 16den Sept. 1646 gehuwd met diens dochter Saartje. Uit dat huwelijk sproot een zoon, die nog al gekrulde zinnen schijnt te hebben gehad. Althans in een van de pamfletten, die naar aanleiding van de Bredenburgsche geschillen (ca. 1680) werden geschreven, maakt P. Smout er Galenus een verwijt van dat »zijn soon sulck een slechten gast» is.

²²⁾ Vgl. Reductie. Aangaande de meening van Blaupotten Cate, dat Galenus zelfs in 1649 nog geheel op het standpunt der ouderen stond, vergelijke men Hoofdstuk III.

zou van weinig beteekenis geacht worden, zoo maar liefde tot Christus de harten innam.

Dat goede geloof en de daaruit voortspruitende aanvankelijke inschikkelijkheid van GALENUS gaf in latere jaren, toen de partijen scherp tegenover elkander stonden, aanleiding tot het verwijt, dat hij zich op slinksche wijze in de gemeente ingedrongen had. Teekenend is de wijze, waarop LAMBERT BIDLOO het inkleedt: „zie eens, hoe de gedaante der dingen veranderd is: Zij die in den beginne met de zoetste en liefelijkste woordemens, die men uyt de H. Schriftuere wist op te soecken, versogten te werden gedragen, hebben sich allenx soo ver weten in te wringen, dat het nu aan henlieden sal staan, ons te verdragen”.

En dan past hij op „GALENUS en zijn mede collegianten” de fabel van den egel toe, die van kou scheen te krimpen en zijn stekels inhield, toen hij deemoedig aan de slang verzocht, in haar hol te mogen vertoeven; maar die nauw uit medelijden was binnengelaten, of hij zette zijn pennen uit, zoodat de slang haar eigen huis moest verlaten. Niet anders — beweerde BIDLOO — had GALENUS, zoodra hij zich sterk gevoelde in de gemeente, zijn aanvankelijke inschikkelijkheid laten varen voor een heerschzuchtig meesterschap onder de leuze: „sic volo, sic iubeo, stat pro ratione voluntas”; wie zijn inzichten niet deelde, kon zich schikken of heengaan: „collige sarcinulas, dicet libertus et exi; pak je spille, sel de Meestersknecht seggen en vertrek”. 23)

23) Lambert Bidloo, Onbepaalde Verdraagzaamheid de verwoesting der Doopsgezinden. Bij Jac. van Hardenberg, Amsterdam Ao. 1701. Vgl. bl. 61, 62, 80.

In een brief, dien zekere M. H. den Ouden van Amsterdam den 19 Juni 1663 aan een vriend schreef (later in druk uitgegeven, Tel. Bapt. no. 703) wordt onder de «principaalste Beroerders» van de Vlaamsche Gemeente ook genoemd Lambert Bidlo, Apotheker.

Het juiste tijdstip, waarop de geschillen een aanvang hebben genomen, is mij niet gebleken; het moet kort na 1648 geweest zijn. Zij waren aanvankelijk van geringe beteekenis, bleven binnen den kring der dienaren beperkt en eindigden telkens weer op vriendschappelijke wijze. Maar allengs namen zij toe in hevigheid. De bescheidenheid, waarmee de jonge prediker in den beginne de nieuwe vroomheid op den kansel had gebracht, trad al meer en meer op den achtergrond. Op steeds forscher toon klonk zijn boetprediking tegen allen uiterlijken godsdienst en met telkens meer klem eischte hij terugkeer tot de reinheid der apostolische gemeente. Steeds meer kwamen ook eenvoudige hoorders tot het inzicht, dat hij geheel anders gevoelde en leerde dan de oudere leeraren. Buiten de gemeente zelfs trok hij de aandacht. Eerlang stroomden geheele scharen van niet-Doopsgezinden naar de vergaderplaats in „het Lam,” om den ongewonen prediker te hooren profeteeren.

De oude dienaren bedroefden en ergerden zich over den loop, dien de dingen aldus namen. Veelvuldiger en ernstiger werden de „particuliere samensprekingen”, die zij met hun ambtgenoot hielden; met steeds meer nadruk drongen zij bij hem aan, dat hij zich zoude matigen. Het was alles tevergeefs; de jonge ijveraar wilde van geen matiging weten; de brandende lust van een strijder Gods verteerde hem. Eindelijk besloten de dienaren om den onverzettelijke den handschoen toe te werpen en gaven zij a°. 1655 een „commonitie” in het licht „tegen de vele pernicieuze leeringen en dwalingen, door GALENUS en de zijnen, zoowel op den kansel als in bijzondere samenkomsten gedreven”.

Hiermede begint de „Lammerenkrijgh”, 24) zooals men spottend de verdeeldheid noemde, welke tot 1664 de gemoe- deren der Amsterdamsche Vlaamsch-Doopsgezinden, „dier weerlooze lammerkens christi”, in de grootste opgewondenheid hield en eerst eindigde met de vrijwel gedwongen uittreding der conservatieven. Een vloed van strijdschriften, van tijd tot tijd afgewisseld door vredespresentatiën, volgt op de commonitie. Verdachtmaking en heftige verwijtingen zijn daarin schering en inslag. GALENUS wordt een eierzuchtige genoemd, een listige veinzer, een bespotter van de H. S., een sociniaan, een bedrieger; zijn partij een hoop geestdrijvers en luie menschen, die college houden, om toch maar hun werk te kunnen ontloopen, een samenraapsel van allerlei slag verstoorders, „oproermakers, die naer haer eygen phantasije wetten teghens Christi gheboden soecken in te voeren, die niet soecken als te warren en alles in rep en roer te brengen en twisten in de Huisgezinnen”; 25) een hunner hoofden zou

24) Over dezen strijd kan men raadplegen de pamfletten, die naar aanleiding daar- van gewisseld zijn en die voor een goed deel bijeengebracht zijn in de bibliotheek der Doopsgezinde Gemeente te Amsterdam. De voornaamste zijn: «Reductie van de z. g. n. Deducitie»; «De Samenspraeck»; «Het Boerenpraetje»; en «De Lammerenkrijgh». Verder zie men Wagenaar Gesch. van Amst. VIII, bl. 44 en 188; Blaupot ten Cate, Gesch. v. d. D. G. in Holl. I, 229, 293, 336; Meinsma, Spinoza en zijn kring 106 v. v.; bovenal Van Slee, De Rijnstuur- ger Colleg. 144 v. v.

25) Vgl. «De ontdekte Veinsing der Heedendaeghsche Gheest- drijvers», II bl. 19 en elders. Het jaar van uitgave (1655) noch de namen van schrijver en drukker worden opgegeven. Doch van het exemplaar, dat in de Doopsgez. Bibl. berust, vindt men het titelblad met de volgende aanteekening in ouderwetsch schrift met inkt voorzien: int ligt gegeeuen door Dr. de Vries ofte den gekapten Droes. Door Tieleman Tielen ofte den doorsleepen paus, Advocaat der Erfzonde. Gedruckt in de Doelestraet tot Amsterdam. — Op het titel- blad van het ten zelfden jare verschenen «Tweede Deel van de ontdekte vein- zingh» (Tel. Bapt. 676) staat bovendien nog: soo den titel, soo het boeck; want den Inhoud is niet dan lasteren en schelden of ? ? ? ?; en dat tegen zijn medebroederen siet het nadr.

met een gewezen klop in ongeoorloofde betrekking staan en ergens in een der steden van Holland een maagd tot onkuisheid hebben willen verleiden. Van de andere zijde worden de ouderen, met name hunne leiders, gebrandmerkt als tegenstanders van den heiligen geest, naamchristenen, preekers en bidders, wien alle waarachtig leven ontbreekt, ja, als ezels en botmuilen, en een Hels- en Duivelsgebroed. ²⁶⁾

In heftigheid gaven beide partijen elkander niets toe. Doch in een ander opzicht is er een merkwaardig verschil in hun toon waar te nemen. Tegenover de verbittering in de geschriften der behoudenden, die steeds meer terrein verloren, worden die der jongeren gekenmerkt door een toon van laatdunkendheid, waarin hun gestadig wassende invloed zich uitdrukking gaf. Want ook voor wien het gaarne voorbij had willen zien, was het onmiskenaar, dat zij de harten wonnen. Wel schreef Dr. DE VRIES in 1655 in zijn „Ontdekte Veynzinge” op min of meer schamperen toon, „dat er sooveel van het vleisch niet kookt, als het wel schijndt, want dat het meeste met wint is opgeblaesen en met schuim verzelt”, verzekerende, dat hij er wel kende, die de collegien frequenteerden en niettemin GALENUS’ gevoelens bestreden. Doch hoe weinig hij van de waarheid daarvan doordrongen was blijkt enkele bladzijden verder, waar hij zich de bekentenis laat ontvallen,

Behalve Dr. de Vries maakten in deze en de volgende jaren onder de ouderen zich berucht als pasquillenschrijver: Jan van Dijk, Jan Claesz Knodsenburg (zwager van Samuel Apostool) Doctor Marcus Ruig en de makelaar Willem Claesz Lopus; (zie «Brief van M. H. den Ouden. 19 Juni 1663»).

²⁶⁾ De laatstgenoemde smaadwoorden komen voor in een paar boosaardige pamfletten, «de Guilicker Boer» en «den ghekapten Droes»; de aanhangers van Galenus spraken het vermoeden uit, dat deze anoniem in het licht gegeven geschriften slechts schijnbaar door een der hunnen, doch inderdaad door de tegenpartij zelve waren geschreven, met het doel, om de jongeren in een kwaad gerucht te brengen.

dat de gemeente gelijk is aan „een lek schip in zee dat gestadigh moet pompen en uytwerpen, daar het anders sou sincken”. Ook klaagt hij luide, dat de Galenisten zich „zoo stout en hoogmoedig betoonen en als meesters met Authoriteydt haer leerlingen (daar sij ons door verstaan) beheerschen en besturen”.

Vele woorden zouden noodig zijn om te zeggen, hoeveel beweging deze Lammerenkrijg in Amsterdam heeft veroorzaakt. Zelfs de vrede van het familieleven werd er reeds in 1655 niet weinig door verstoord, zooals blijkt uit het genoemde strijdschrift van Dr. DE VRIES. „Men hoort dagelijks niet als krakeelen en twisten in de huisgezinnen, — schreef hij — de man is teghens de vrouw, de vrouw teghens de man, de kinders teghens de ouders, de ouders teghens de kinderen”. En niet alleen in de gemeente heerschte gedurende al de jaren, dat de geschillen duurden, de opgewondenheid, — ook daarbuiten bracht zij de gemoederen in beweging. Remonstranten en Hervormden snelden in den pamfletten-oorlog hunne vrienden te hulp. De Hervormde kerkeraad, de hand reikende aan de partij van Dr. DE VRIES, drong bij H. H. Burgemeesteren aan, om toch vooral toe te zien op de leeringen van sommige Doopsgezinde leiders, met name van Dr. GALENUS.

De verbittering nam voortdurend toe zonder dat een der beide partijen kans zag de zege te behalen, waarop zij recht meende te hebben. De stedelijke magistraat, op wie beiden zich meermalen beriepen, was niet van zins om als scheidsrechter op te treden, voordat zij den tijd daartoe gekomen achtte. En buiten deze kon noch de fractie van DE VRIES, noch die van GALENUS haar doel bereiken. Mocht de eerste zich ver-

heugen, de meerderheid van de dienaarschap en van de buitenmannen op hare hand te hebben, GALENUS was sterk, doordien het grootste gedeelte der gemeentelieden aan zijne zijde stond, bereid om een veto uit te spreken over elk ingrijpend besluit der dienaren en over elke ongewenschte tusschenkomst der buitenmannen.

Het werd evenwel hoe langer zoo meer duidelijk, dat de ouderen het onderspit zouden delven. Hoe hardnekkig zij hunne stellingen ook verdedigden, het mocht hun niet baten, hoogstens kon het hun ondergang vertragen. De poging om door een stouten slag GALENUS van het leeraarsambt te ontzetten, mislukte. 27) De tusschenkomst der Regeering riepen zij evenzeer vruchteloos in. Toen zij eindelijk ook nog de koorden van de beurs moesten laten slippen, bleef hun niets anders over dan het veld te ruimen.

Dit geschiedde in 1664, toen zij ten getale van 700 onder leiding van SAMUEL APOSTOOL, TOBIAS GOVERTSZ en ISAAK VAN VREEDE zich afscheidten en eene nieuwe gemeente vormden. Naar het lokaal „de Son”, dat zij tot kerk inrichtten, werden zij Sonisten genoemd, terwijl de overblijvenden voortaan den naam van Lamisten droegen naar de oude vergaderplaats „het Lam”, hun door de stadsregeering toegewezen.

Zoals uit bovenstaande uiteenzetting mag zijn gebleken, was de Lammerenkrijg niet een op zich zelf staande beweging,

27) In Hoofdstuk V zal over deze mislukte poging en de houding, die de stedelijke regeering bij die gelegenheid aannam, nader behandeld worden. Over het daarbij ter sprake komende «Leidsche Werck» en Zoet's smaaddicht (werken bl. 172) zal in de Aanteeken. en Bijlagen het een en ander worden meegedeeld, evenals over het geheele verloop van de verdeeldheden, waarover men ook kan raadplegen Blaupot ten Cate, en Van Slee; in de Reductie vond ik het eerste geregelde verhaal, dat daaromtrent gedaan is.

maar een gevolg van den invloed der Collegianten. De geestelijke strooming, van hen uitgegaan, had nieuwen toevloed gestuwd in de bedding van het Doopsgezinde gemeentelieven, en GALENUS had niets anders beoogd dan de Collegiantsche Reformatie-gedachte naar vermogen te verwezenlijken onder de Vlaamsche mennisten te Amsterdam. Het lag dus voor de hand, dat zijn stout optreden ook in de zustergemeenten de voorstanders van het vrije college tot verzet prikkelde tegen de oude sleur, en vriend en vijand in het geweer riep.

„Ziehier” — schrijft L. BIDLOO, na den strijd in de Amsterdamsche gemeente beschreven te hebben,²⁸⁾— „de gestalte der Doopsgezinde gemeente te Amsterdam, „et crimine ab uno disce omnes, en denk, hoe het „daarbuiten gesteld was; naardien de collegianten „overal (t. w. in Doopsgezinde gemeenten) op deze „wijze volk wierven.”

Geheel in overeenstemming hiermede wordt aan GALENUS en zijn partij door J. S. (JAN STEVENSZ.) verwezen: ²⁹⁾ „niet alleen, dat gij de Amsterdamsche gemeente ondergraaft, maar gij omreist ook land en „zee, om andere gemeenten, die nog in eendracht „waren, met uwen nieuwen verwarden college-geest „te verontrusten. En gij komt in de gedaante van „profeten, die als van Gods wege wat nieuws den „broederen hebt voor te stellen: het eerste is een

²⁸⁾ Onbepaalde Verdr. bl. 9.

²⁹⁾ Fondamentboeck.

„vriendelijke, bevallige maniere van spreken en ootmoedige en dienstwillige bejegening; en het tweede, veel van liefde en dienst voor de armen te spreken; „en het derde, veel van Gods woord uitleggen.”

Sedert omstreeks 1655, het jaar der commonitie, staan de Doopsgezinden in ons land, zij mogen zich Vlaamsch of Waterlandsch, Friesch of Hoogduitsch noemen, voor de keuze, vóór of tegen GALENUS. In de geschiedenis van elke belangrijke gemeente vinden wij dergelijke geschillen als die te Amsterdam.

Te Utrecht gaven vier leeraren ³⁰⁾ in 1659 een „Belijdenis van de voornaamste leerstukken der Christelijke godsdienst” in het licht, geheel in den geest van de beruchte XIX Artikelen van GALENUS en SPRUYT; waarop aanstonds hun ambtgenoot ROBBERT VAN HOOGVELDT antwoordde met een „Kort verhaal”, waarin hij die vier van Socinianisme beschuldigde, op welke beschuldiging zij ingevolge de Leidsche vergadering (a° 1660) door de partij van HOOGVELDT, gerugsteund door de stedelijke regeering, werden afgezet. ³¹⁾

In de vereenigde Vlaamsche, Friesche en Hoogduitsche gemeente te Haarlem waren in 1662 de geschillen tusschen de jongere partij van COENRAAD VAN VOLLENHOVEN en de oudere onder leiding van ISAAC SNEP en PIETER MARCUSZ zoo hoog gerezen, dat het stedelijk bestuur er zich in mengen moest. Na velerlei getwist scheidde VAN VOLLENHOVEN

³⁰⁾ Het waren G. van Alendorp, A. van Heuven, J. Andriessen en W. van Maurick.

³¹⁾ Blaupot ten Cate, Gesch. van de D. G. in Holl. I, 325.

met ongeveer een derde deel van de gemeenteleden zich in 1671 af. ³²⁾

Te Rotterdam waren sedert 1655 verscheidene namen berucht geworden door groote verdeeldheden in de Vlaamsche en Waterlandsche gemeenten te dier stede. ³³⁾

Ook te Leiden waren de gemoederen in niet geringe beroering.

„Tot Leyden (en Rotterdam) — schrijft DE VRIES
 „in 1655 — is het meede niet sonder lijden en ver-
 „drukkingh toegheghaen en hebben onse Broeders
 „veel van de geestdrijvers, Socinianen en andere Col-
 „legianten moeten verdraeghen - ja, tot Leyden hebben
 „sij soo stout geweest, dat, schoonze van ons waren
 „afgheghaen ende met de Waterlanders vereenight,
 „datse haer niet gheschaemd hebben, om bij onse
 „Dienaeren, wanneer die op haeren kamer vergadert
 „waren, te vervoegen so dat onse Dienaeren niet
 „konden besluiten, oft het wierde den Waterlanders
 „overghedraeghen; noch meer, sij wilden ons predik-
 „huys tot haer trecken ende daer haere Predicatie
 „neffens onse Dienaeren doen.” (Door de beslissing
 van den Magistraat bleef het voor de niet-Collegiantsche
 Vlamingen bewaard).

Wie uitvoeriger omtrent deze en andere meer of minder

³²⁾ Bekende leiders der Galenistische fractie waren mede de beide gebroeders Westerhoven, Blaupot ten Cate. Holl. I 344 v. v.

³³⁾ Michiel Comans, Huich Jansz Coornhert, Gerrit Jansz Vee-rom, Jacob Ostens, Jan Arentsz Ramsberg (of: Jan'Ariens Raamburg?) Jan van Ranst, Pieter Adriaensz Verwer, Jacob Jobsen Akkermans stonden bekend als Galenistische ijveraars.

bekende controversen ingelicht wil worden, kan VAN SLEE'S werk over de Collegianten of BLAUPOT TEN CATE'S geschiedenis der Doopsgezinden raadplegen. Mij is het slechts te doen, om eenigen indruk te geven van de twist en scheuring, die sedert het midden der 17^e eeuw de Doopsgezinde wereld verdeelde. De beide partijen worden met verschillende namen aangeduid: door Dr. DE VRIES worden zij genoemd Gale-nisten en rechtzinnigen; door GALENUS moderaten (ook rekkelingen; verdraagzamen) en preciesen; door Ds. ELGERSMA van Grouw Sociniaansche (ook Remonstrantsche) en oude (echte) Doopsgezinden; JAN STEVENSZ. VAN NYEVEEN duidt hen aan als Collegiant-schen en Mennonitischen; LAMBERT BIDLOO ³⁴⁾ als Independisten en oude Doopsgezinden; de schrij-ver van de „Lammerenkrijgh” als jongeren en ouderen. De benamingen „Lamist en Sonist” werden gewoonlijk alleen gebruikt ter onderscheiding van geheele gemeenten, met name van de beide Amsterdamsche, alsmede van de twee Sociëteiten, welke zij hebben opgericht.

Zóóver stonden de twee partijen van elkander af, dat de oudere zich nauwer verwant gevoelde aan de Hervormden dan aan de gewraakte mede-Doopsgezinden, ja zelfs niet schroomde, tegen dezen in het geheim samen te spannen met de kerkeraden van dezelfde Gereformeerde kerk, die de secte der doopers nog nimmer met een goed oog had aan-gezien. GALENUS op zijne beurt reikte gaarne de hand aan al wie als voorstander van persoonlijk en algemeen Christen-

34) Onbep. Verdraagzaamheid, bl. 39.

dom ijverde tegen elk kerkgenootschap, dat der Doopsgezinden niet uitgezonderd.

„Men vleide dan allerlei slag van menschen
 „— schrijft zijn tegenstander ³⁵⁾ — die zich de open-
 „bare Kerken onttrokken, Duizendjarigrijk- en Vijfde
 „monarchijs-gezinden, Socinianen, Jacob-Boehmisten,
 „ingebeelde Propheten, Droomen- en gezichten-ontvan-
 „gers, mystieke Philosophen, Geestdrijvers, Quakers en
 „die men maar konde opwinden tegen hun weleer
 „aangenomen godsdienst misnoegd te zijn: allen zeer
 „driftig toeschietende op dat zeer kitteloorig trompet
 „van vrij-spreken. Want ieder van al dezen konde uit
 „de reeds in het licht gekomen XIX Artikelen van
 „Dr. GALENUS en D. SPRUIJT wel iets tot zijn voordeel
 „trekken.”

De „preciesen” meenden voor gemeente en religie alles te duchten te hebben van eene partij, die aldus „alles op losse schroeven stelde en de oude gronden der Doopgezinden verzette”; de „moderaten” rekenden hunne tegenstanders met alle andere kerkelijken onder de „naamchristenen”, die „de wereld” meer lief hadden dan Christus en dus geen gemeente van Christus maar veeleer „een synagoge des satans” vormden.

Van zoo groote beteekenis was deze scheuring, dat zij de geschiedenis van het Doopsgezind gemeentelven der 17^e, voor een goed deel ook der 18^e eeuw beheerschte. Zij werpt ook een helder licht op de verhouding, waarin

35) Lamb, Bidloo, Onbep. Verdr. bl. 8, v.

de broederschap tot de Hervormde kerk en de Overheid stond, en geeft een inzicht in de roeping, welke de Doopsgezinde gemeente ten opzichte van het geestelijk leven van dien tijd te vervullen heeft gehad. Wie de geschiedenis der Doopsgezinden in de eerste eeuw na 1650 wil beschrijven, moet van GALENUS' beweging uitgaan.

De bewegingen, die van het college uitgingen, kunnen niet verklaard worden uit verhoudingen en opvattingen, die bijgeval in Doopsgezinde en aanverwante kringen werden aangetroffen. Haar oorsprongen liggen in de nieuwe denkbeelden, die zich in de 17^e eeuw niet alleen in ons vaderland, maar ook daarbuiten van de geesten meester maakten. De idee van Reformatie werkte allerwege, al nam zij onder den invloed van velerlei omstandigheden verschillende vormen aan. Gelijkzeitig met die der Collegianten vertoonden zich velerlei bewegingen, die hoewel van een eenigszins ander karakter, van dezelfde grond-gedachte waren uitgegaan.

Een verschijnsel des tijds, waarop allereerst de aandacht valt, is het groote aantal van mannen, die, staande buiten elke kerk of broederschap, uit kracht van persoonlijke roeping het land doorkruisten om allerwegen boete en bekeering te

prediken. Boezemden zij door hun aanzien en talent aan de groote menigte eerbied in en deed de warmte van hun hart en de vurigheid van hun geest hen altijd aanhangers winnen, — de buitensporigheid en stoutheid van hun optreden was oorzaak, dat hun kring zich tot weinigen beperkte. Ook was de invloed, die van hen uitging, veel geringer dan men met het oog op de beroering, welke zij te weeg brachten, zou verwachten. Hunne prediking was te persoonlijk gekleurd; veel minder hun beginsel dan hun persoonlijkheid bezielde hun kring (als ze er tenminste een vormden), zoodat hij dan ook verliep zoodra zijn stichter niet meer het middelpunt vormde. Met betrekking tot de algemeene strooming was hunne werkzaamheid niet meer dan een doodlopende beek. Hoe belangwekkend ook als openbaring van een bestaande geestesstrooming, zij was gering van beteekenis voor de geestelijke ontwikkelingsgeschiedenis hunner eeuw. Ons is dan ook slechts een klein deel van deze dwaalsterren bekend. De meesten hebben het lot gedeeld van het groote meerendeel der profeten — na een oogenblik van schittering in ware of gewaande grootheid werden zij voor immer in de vergetelheid der tijden begraven. Zoo zeer zij de oogen van tijdgenooten op zich vestigden, zoo weinig kende veelal reeds het volgend geslacht ook maar hunne namen.

Een van de meest karakteristieke van allen is wel JAN of JOHANNES (ook HANS) ROTHE. In 1628 (2 Dec.) was hij te Amsterdam geboren, van „patricii familie”, zooals hij zelf mededeelt. Een nadere toelichting van deze uitdrukking kan men vinden in de voorrede van een zijner geschriften, waaruit blijkt dat hij aan de eerste Amsterdamsche familiën verwant

was. ³⁶⁾ GODFRIED ARNOLD noemt hem „een voornaam koopman en van groot kapitaal”. ³⁷⁾ Toch heeft hij een goed deel van zijn jeugd niet doorgebracht op het kantoor, maar op de collegebanken en onder het gehoor van vaderlandsche en vreemde geleerden.

„Ick ben — zoo roemt hij — altijd geweest „onder de menschen; landen doorreyst, talen geleert, „en mijne studie van Politie, in Rechte, in Historie „en Theologie gedaan: Academiën gefrequentteert en „op alles gelet, 't geen een werelts- en Hemels-wijze toekomt”.

Voor afgetrokken studiën was hij evenwel niet aangelegd. Van zijn jeugd af bezat hij veeleer een fantasierijken dan een diepdenkenden geest. Reeds op achttienjarigen leeftijd had hij velerlei „tribulatiën” en zocht hij gaarne de eenzaamheid. Halve dagen en nachten bracht hij door in het Haagsche bosch onder zuchten, tranen en gebeden, totdat hij op 24-jarigen leeftijd (1652) plotseling God zelven ontmoette. Terwijl hij onder den indruk van den bloedigen oorlog, toen tusschen Engeland en de Zeven Provinciën gevoerd, peinzend tusschen de boomen voortliep,

„So quam op den laten avontstont Godt als in „een swaer tempeest tot mij en ick sagh sijn aen-

³⁶⁾ Tijdens den oorlog van den Poolschen koning Sigismund III met de stad Dantzig was zijn grootvader uit deze stad gevlucht naar Amsterdam, waar hij huwde met de dochter van een der burgemeesters, Boelesen (later verbasterd tot Boelens). Diens zoon Zacharias trad achtereenvolgens in den echt met een dochter van Diderik Bas en eene van Pieter de Vlamingh van Oudtshoorn. Deze laatste, met name Maria, was de moeder van Joannes.

³⁷⁾ Hist. der Kett. en Kerk II bl. 429. Over Rothe en den geestelijken atmosfeer, waarin hij ademde, kan men o. a. raadplegen hetgeen Chr. Sepp in zijn opstel, getiteld «Jacob Boehme's oudste vrienden in Nederland» dienaangaande mededeelt; Geschiedkundige Nasporingen (Ao. 1873) bl. 137 v. v.

„ghesicht als in een vuur, daeruyt hij tot mij sprack :
 „ick neme u aen tot mijn knecht, om de werelt mijne
 „oordeelen voor te dragen, gaet ende propheteert
 „den Volcke haer oordeel”.

Reeds den volgenden dag vóór zonsopgang moest hij zich, naar luid der opdracht, opmaken om de steden van Holland te doorwandelen en in den trant van JONA, den boetgezant van Ninivé, openlijk voor de ooren van het volk boete en bekeering uit te roepen.

Al de bespottling en ergernis, waarop deze straatprediking ROTHE kwam te staan, kon hem niet afschrikken. Te allen tijde hadden immers de onbesnedenen van hart en ooren de profeten des Heeren gedood en gesteenigd! En ook hij is een profet, door wiens mond God zelf spreekt en die genoemd dient te worden, niet JAN ROTHE, maar „JOHANNES de dienstknecht Godts”, „de knecht des Heeren”; zijn hand is het uitverkoren werktuig van den Heiligen Geest, om uit te vaardigen „Een mandaet Souverayn des Oppersten Gots”; zijn pen een middel in Hooger hand om in het licht te geven:

„Een brief des almachtigen Gots, gesonden tot
 „de kinderen der Beloften, haer opweckende tot ware
 „boete des levens; en getuygenisse des komste van de
 „ware Messias, voor 1664 jaeren in den vleesche ver-
 „schenen”.

Onbekommerd om den aanstoot, welken hij aan de wereld geeft, gaat ROTHE den weg zijner roeping, overtuigd, dat „de ware geloovige is als een jonge leeuw, die uitgaet om roof, kloekmoedig en onversaegt”.

De kracht der eerste roeping heeft slechts twee jaren

gewerkt (1652—1654), in welken tijd ROTHE zoowel predikte tot de groote menigte, als brieven zond aan vele predikanten en regeeringspersonen, zelfs aan buitenlandsche monarchen; een van deze werd er dusdanig door verontrust, dat hij er de Staten over aansprak, van wie hij de geruststellende mededeeling ontving, dat de geschriften van den stoutmoedigen geestdrijver zouden worden verbrand.

Van 1654 tot 1663 week de geest der profetie van ROTHE. De oorzaak daarvan zal wel geen ander geweest zijn dan de ontnuchterende invloed eener Engelsche gevangenschap. Ingevolge goddelijke opdracht had hij ook in Engeland van „de komste Christi tot de Vijfde of Goddelijke Monarchy” gepredikt, met het noodlottig gevolg, dat men hem, toen hij sprak van den Koning (Christus), dien God aan zijn volk zou geven, voor een oproermaker had aangezien, die ten gunste van den lateren Karel II een opstand tegen CROMWELL wilde bewerken. Nadat hij zich voor den rechter verantwoord had en uit de gevangenis, waarin men hem had opgesloten, bevrijd was, kwam zijn onrustige geest recht aan het licht; nu eens vertoefde hij in de stad, dan weder op het land; nu in zijn vaderland, dan over de grenzen. In 1658 ontmoeten wij hem in Denemarken; in hetzelfde jaar brengt hij vier maanden in Pruisen door; in 1660 vertoont hij zich weder in Engeland,

„alwaer ick — zoo verhaalt hij zelf — een vrouwe
 „trouwde buyten eenig vermoeden of voornemen;
 „doch siende een wonderbare bestieringe in hetselve,
 „hebbe ick mij de wille Godts onderworpen; ende zij
 „heeft mij vijf soonen geschonken.”

In 1663 begint „de knecht Godts” op nieuw de Vijfde Monarchy te prediken. Weder richt hij aan allerlei hooggeplaatste personen brieven met de opwekking, dat zij zich aanstonds moeten vernederen tot zak en asch, indien zij willen verhoeden dat „Nebukadnezar”, de koning van Frankrijk, als een roede Gods komt om de natiën te bestrijden. Dreigend roept hij in een volgend geschrift uit:

„Aengaende Nederlant, dit sal door sware oor-
 „deelen Godts als tot een desolatie gebraght worden
 „en het derde gedeelte der menschen en sal daarin
 „niet overigh blijven; want het sweert, de pestilentie
 „en de honger sal hare onderdanen verteren. De doot
 „sal onder haer regeeren en de levende sal vlieden tot
 „haer van wegens de schrik der oordeelen en kastij-
 „dende hand Godts.”

Inzonderheid moeten de predikanten het ontgelden. Hij vraagt hun: „of er ooyt op Aerde een Godtloozער tijd ge-
 „weest is, als tegenwoordig; en of daarvan niet de
 „predikanten en leeraers de voornaemste oorsaeck zijn.
 „Of zij, Leeraren, niet weinigh voordeel doen onder³⁸⁾
 „hare toehoorderen; en of hare eyge ijverloosheyт,
 „traegheyт, gebreck van noodige geestelijcke onder-
 „richtinge en bekrachtinge van haer ambt niet een groot
 „belet is, voordeel onder haer Ghemeynte te doen.”

Het verwondert ons niet, dat ROTHE de profetie van de doove adderen, die hare ooren sluiten, aan de predikanten vervuld zag, en dat zijne woorden als ijdele klanken waren.

38) «Voordeel doen onder» beteekent hier hetzelfde als ons «invloed oefenen op».

Hém, die van het gewicht en de heiligheid er van geheel doordrongen was, kon dit niet anders dan in de hoogste mate ergeren. Ten slotte schudde hij het stof van zijne voeten. In „Een laetste en yverende Afscheydt aen de Leeraren „van het Christendom, als die de goede saeck aban- „donneeren” roept hij hun toe: „Ach, ellendig ge- „slacht! rampsaelige Leeraren! uw weg gaet van Godt. „De Heere is u een aanstoot geworden. Ghij stelt „eijgen voordeel voor het recht Godts. Ghij maect „’t saemenkomsten ter eere van uwes selfs . . . siet „uw sententie is bereijt in eeuwigheijt . . .”

Het jaar van ’s volks radeloosheid was het jaar van ROTHE’s glorie. Hij had het immers al lang voorzegd, dat Aegypte en Babel tuchtroeden zouden wezen in de hand des Almachtigen! Sedert 1672 zien velen dan ook met geloovigen eerbied tot ROTHE op, die nu met verdubbelden ijver begint te profeteeren. Hij durft beslister voorzeggingen te doen, noemt als „het jaar van den uittocht één duizend zeshonderd vier en zeventig” en voorspelt den ondergang van Englands vloot door „sware tempeesten” ³⁹⁾. Een vloed van brieven richt hij aan allerlei openbare personen en colleges, aan predikanten, kerkeraden, provinciale en algemeene Staten, aan de steden Leiden, Haarlem, Amsterdam, aan „den vleckte ’sHage,” aan den raadpensionaris FAGEL, „den onchristelijken Regent”, ja, aan den prins van Oranje.

39) Toen het jaar 1674 voorbijging zonder dat een van beide voorspellingen in vervulling trad, bleef R o t h e niettemin op dezelfde boude wijze voortgaan met profeteeren: de komst van Christus was uitgesteld; nog elken dag kon de Engelsche vloot tenietgaan; wanneer men het minst er op voorbereid was, zou de Heere komen, als een dief in den nacht.

Dit laatste werd ROTHE'S ongeluk. Tot nog toe had de Regeering hem gelaten voor hetgeen hij was: een geestdrijver, een chiliast, een visionair. Maar nu hij de politiek onder de profetische prediking betrok, moest er een einde aan komen.

Vier hoofdbeschuldigingen, belangwekkend genoeg om ze hier mede te deelen, voerde ROTHE tegen den prins aan:

dat hij zich in 1672 had laten vergoden door de natie; ⁴⁰⁾

dat hij een paapsche vrouw getrouwd had en Nederland onder het paapsche juk wilde brengen;

dat hij het volk wilde tyranniseeren ter wille van zijn gedebaucheerden Adel en Militairen, „dringende deselve in alle Politieke officiën in, en soo zullen alle oude Patricië en Magistraetsfamiliën uytgeroeyt en tot een voetvaegh van den Adel worden; waarvan in Gelderland en Overijssel voor desen proeven zijn gegeeven”;

dat zijn sympathiën voor Engeland hem de behar-

40) «De onderdanen in Hollant — zoo schrijft hij — hebben haer ten hoogsten tegens Godt besondight, verheffende de prins van Oranje boven hetgeen sijne voorsaten ooyt geweest syn, en dat met dwangh en ghewelt, tegens de wetten des Lants en gront van een goed Christendom, Godt niet willende door sulck een prins verlossinghe en behout geven, die hemselven op ongeoorloofde maniere verheffen laet, jae, toelaet, dat het volck hem soo hoogh verhoogt, alsof al haere behout en bescherminge van hem hingen. Dit is afgoderije met hem self laten plegen. Ik schricke, wanneer ick dencke aan de disordre en gheweltghebruickinge, ghepleegt in den jare 1672, alleen om een Jongh Heer te verheffen tot hooge waerdigheden.»

In 1674 verspreidde hij door het land een spotprent, waarop de Prins was afgebeeld, staande op een voetstuk. Daarop is met inkt geschreven (R o t h e kon den etser zeker niet bewegen om deze stoute woorden te graveeren) «De groote Afgodt van Hollant, 1674.» In de wolken staat «G e v e i n s t h e y t». Om het voetstuk heen ligt de Haagsche burgerij geknield in aanbidde houding. Op den achtergrond vertoont zich het Binnenhof. Een nadruk van deze spotprent kan men vinden in «O n z e G o u d e n E e u w» door Dr. Muller, Dl. III bl. 7.

tiging van Hollands belangen deden ten achterstellen; Even stoutmoedig en onvervaard als Elia koning Achab bestraft en Johannes de Dooper aan Koning Herodes zijn zonde aangewezen had, waagde Rothe het den Prins de oordeelen Gods aan te zeggen. Al heel stout was zijn laatste waarschuwing, welke de bedreiging bevatte, dat hij eerlang in naam van God de natie zoude opwekken tot afval van zulk een goddeloozen tyran. Zij werd den prins den 24sten Maart 1674 van uit Amsterdam toegezonden en was op weinig eerbiedigen toon gesteld. „Heer Prins — zoo schrijft „hij bondig — noch ditmael moet ik uwe sonden „en Grouwelen U voor oogen stellen. Ghij laet u „van menschen aenbidden als een afgodt, en ghij staet „nae Hoogheyt: siet soo komt daer wraecke en oor- „deel Gots, welcke U omverre slaet. Deze ingelegde „Print toont u gestalte: dit heeft moeten in Koper gesne- „den worden en door het Landt alomme gesonden, opdat „het Volck haere Dreckgooden siende, alsoo een „afkeer daarvan hebben mogte. Wanneer ghij de oor- „deelen uyt den Hemel op het Landt vallen siet, soo „gedenckt mijn schrijven en vreest. De Heer laet mij „niet toe, meer aen u te schrijven. J. ROTHE.”

Hiermede was de maat vol. Op aanklacht van den Prins werd de majesteitsschenner den 28sten Mei 1674 voor den Hoogen Raad gedaagd. Gelijk men kan denken, weigerde hij te verschijnen, daar hij alleen God als zijn Heer en Rechter erkende; waarop hij den 24sten Juli d.a.v. bij verstek veroordeeld werd tot verbanning met verbeurdverklaring zijner goederen. Het maakte hem koud noch warm. Van uit

Hamburg, waar hij toenmaals vertoefde, liet hij in antwoord de Staten weten, dat hij het vonnis zoude trotseeren zoo vaak hem goed dacht. En hij liet het niet bij woorden. In 1675 vertoonde hij zich in Amsterdam, den 17den September verstoutte hij zich zelfs van daar aan de Staten van Holland openlijk te verzekeren, dat hij nooit zou ophouden hen „te waerschouwen voor het Landtverderffelijke desseyen „'t welck de Prins van Oranje voorgenomen heeft, om „tegen sijne souvereynen (d. z. de Staten) uit te „voeren, hoewel hij alleen hare en des Landts dienaar „is”

Het is opmerkelijk, dat de overtreder niet aanstonds te Amsterdam gevangen genomen werd. Eerst omstreeks Kerstmis van het volgende jaar (1676), toen hij zich in den Haag vertoonde, werd de hand op hem gelegd en voor goed een einde aan zijn hinderlijke prediking gemaakt. Niet dan vele jaren later, toen hij een oud man was geworden, werd hem uit gunst de vrijheid geschonken. Hij verkocht zijn landgoed ⁴¹⁾ hier te lande en begaf zich met zijn huisgezin naar Frederikstad, waar hij zijn laatste levensjaren in rust sleet. ⁴²⁾

41) De verbeurdverklaring zijner goederen schijnt derhalve niet uitgevoerd te zijn; of anders is hij bij zijne vrijlating tegelijk weder geheel of gedeeltelijk in zijn bezit hersteld.

42) Het verhaal van de voorgaande bladzijden is getrokken uit verschillende van Rothe's brieven en geschriften, welke titels ik maar niet zal vermelden. Verder raadpleegde ik G. Arnold, Hist. der K. III, 418 v.v. De meeste van Rothe's geschriften werden verkocht bij den bekenden Collegiantschen boekhandelaar Pieter Arentsz in de Beursstraat te Amsterdam. Bij veel verguizing en smaad schijnt Rothe ook veel waardeering gevonden te hebben. Christoffel Barthut noemt in zijn *Onvervalschte Catechismus XXVI* bl. 119 vele aanhangers van hem op. Quirinus Kuhlmann roemt hem grootelijks in zijn «*De Nieuwe Boehme*», waarvan hij H. XIII bijna geheel aan hem wijdt; ook wordt Rothe's naam genoemd in Kuhlmann's *Zendbrieven*

Rondreizende profeten en predikers waren in dien tijd geen zeldzaamheid; ROTHE was een uit velen. Naast hem kunnen verscheidene anderen gesteld worden, die, in hoevele opzichten ook van hem verschillend, toch wezenlijk van hetzelfde maaksel waren. Op gevaar af van een dorre opsomming te geven, noem ik enkele namen.

Veel minder onderscheiden van ROTHE dan men het van een volbloed en geleerd Sociniaan zoude verwachten, was DANIEL ZWICKER, die met zijn trawant ADRIAAN SWARTEPAERT sedert 1660 vooral in Collegiantenkringen, met name te Amsterdam, veel gerucht maakte.

In menig opzicht copieën van ROTHE waren een viertal afgezette Luthersche predikanten:

FRIEDRICH BRECKLING, die reeds in 1660, toen hij bij de Luthersche gemeente te Zwolle beroepen werd, door het consistorie te Amsterdam met wantrouwende blikken was gadeslagen om zijn buitengewoon ijveren en zijn voorliefde voor JACOB BOEHME'S verketterde mystiek, en die zich dan ook slechts zeven jaar in zijn ambt kon handhaven,

JACOB TAUBE van Arnhem, die op den eersten Januari van het jaar 1666 het nieuwe jaar had gemeend te moeten inleiden met een ernstige boetprediking en die daarbij zoo heftig tegen de onboetvaardigheid zijner toehoorders had uitgevaren en de ergernis der gemeente door de verkondiging

uit Parijs, bl. 14 v. v. Een van Rothe's ijverigste vereerders, Christiaan de Beecs gaf een «zendbrief» in het licht, «Van de voornaemste hedendaegse Profeten», waarin hij Rothe's geschriften «in licht en soetigheydt» op een lijn stelt met de Heilige Schrift, zeggende, dat daaruit het licht straalt, waardoor men Christus den Heere en Heiland leert noemen. Hierin vond weder de Engelsche Predikant te 's-Gravenhage, Joh. Price, aanleiding tot het schrijven van twee geschriften, getiteld «Satan in een Engel des Lichts» en «Wederlegginge van Christ, de Beecs».

van het ophanden zijnde duizendjarig rijk in zóó hooge mate had opgewekt, dat hij nog dienzelfden dag als „Quaker en geestdrijver” gedwongen werd zijn ontslag te nemen.

JOH. CASPER CHARIVUS van Kampen en HERMANUS JUNGIUS van Monnikendam, die, aangeblazen door denzelfden geest, eveneens hun ambt en de gemeente vaarwel zeiden, om voortaan daarbuiten, als Johannes de Dooper in de woestijn, uit te roepen: „bekeert u, want het Koninkrijk Gods is nabij gekomen.”

Aanvankelijk een kweekeling, later een antagonist van BRECKLING was JOHANN GEORG GICHEL, die omstreeks 1670 te Warmond een broederkring om zich heen verzamelde en wiens naam later, in de achttiende eeuw, verbonden werd aan de secte der Gichtelianen.

Vele punten van overeenkomst met dezen heeft LODEWIJK GIFTHEIL. Door de overeenkomst der namen werden zij meermalen met elkander verward (zelfs door Arnold III 247); beiden waren van Duitsche geboorte; beiden zagen tot BOEHME op als een profeet; beiden zijn een tijd lang te Amsterdam werkzaam geweest. GIFTHEIL overleed er in 1660. Onder zijne vereerders waren BRECKLING en QUIRINUS KUHLMANN, die hem vol geestdrift — als ware hij Gods zoon zelf — noemden „een levendigen bijbel”, „een getuige Gods allen Mogendheden van Europa,” „den in alle wederwaardigheden onverwinnlijken Koning, Vorst, Priester en Krijgsman Gods,” „den Europischen Herold.”

Een Boehmist was ook ALHARDT DE RAED, die zich wgens zijn nieuwerwetsche gevoelens in 1672 genoodzaakt zag om het hoogleeraarsambt, hetwelk hij sedert het vorige na-

jaar aan de hoogeschool te Harderwijk bekleedde, te laten varen. Evenals COENRAAD VAN BEUNINGEN was hij bij afwisseling een zelfstandig profeet en een discipel VAN GICHTEL, dien hij door BRECKLING had leeren kennen.

Een veel zelfstandiger geest bezat QUIRINUS KUHLMAN, die in 1673 terwille van het Koninkrijk Gods als student in de rechten te Leiden zijne studie vaarwel zeide en zijne ophanden zijnde promotie als een wereldsche eer liet varen. Heel wat profetische geschriften en brieven — o. a. in 1674 en 1675 aan de Amsterdamsche en Enkhuizer stadsregeeringen en aan den Hoogen Raad van Holland en West-Friesland — zijn er van zijne hand verschenen, voordat hij met zijn vriend CONRAD VORSTERMANN (A^o. 1689) in Rusland levend verbrand werd. Dit smartelijk einde had hij hieraan te wijten, dat hij zich Gods Zoon genoemd had, waarin de Russische theologen aanleiding hadden gevonden om hem te beschuldigen van de kettersche leer, dat er „een vierde persoon in de godheid” zou zijn.

Eveneens een voedsterling van de Leidsche Hoogeschool was EVERHARD VAN SOMEREN. Na eerst eenige jaren als onberoepen proponent „den Schooldienst” te Rotterdam verricht te hebben — blijkbaar uit den kerk-dienst geweerd — werd hij in 1674 definitief als „een afschuwelijke Quaker” van het Avondmaal en den predikstoel uitgesloten.

Een tweetal van vreemde nationaliteit, dat zoomin in de Katholieke kerk, waarin het was geboren en opgevoed als in een der Protestantsche kerkgenootschappen den levenden Christus kon vinden, heeft in ons land een onberekenbaren invloed uitgeoefend en is dan ook wel bekend: JEAN DE

LABADIE en zijn landgenoot ANTOINETTE BOURIGNON. JEAN DE LABADIE, in 1662 met bijna messiaansche hulde door de Gereformeerden hier te lande ingehaald, zeide reeds vier jaren later de kerk en de wereld vaarwel, om in zijn „Huiskerk” het waarachtig Christendom te verwezenlijken. ANTOINETTE BOURIGNON heeft sedert 1668 zoowel door hare persoonlijkheid als door hare geschriften aan talloos velen een ander hart en een beter inzicht in de waarheid van het evangelie geschonken. Eenvoudige en groote geesten boeide zij; en welk een invloed er van haar uitging kan men hieruit afleiden, dat de bekende Cartesiaan en mysticus PIERRE POIRET, wiens naam in de geschiedenis der wijsbegeerte niet met oneere genoemd wordt, door haar gevormd is en gedurende vele jaren haar discipel en boezemvriend was.

Om te besluiten met twee Hollandsche namen, noem ik BARDOWITZ, een Amsterdamschen koopman, die tot aan het jaar 1683 in den trant van DE LABADIE's „huiskerk” een kring van vromen om zich heen verzamelde; en de profetes ANNEKE HOOGWAND, een oudere tijdgenoot van BOURIGNON, wel veel minder groot dan deze, maar even bezielde; al haar geld schonk zij weg aan de armen, te Amsterdam zoude zij zelfs op straten en bruggen gepredikt hebben, door sommigen bespot, door anderen voor krankzinnig gehouden, maar ook bij velen als profetes en martelares in eere.

Al dezen, nog maar enkelen uit een aantal, waarvan verreweg het meerendeel vergeten is, ijverden — ieder op zijne wijze en min of meer zelfstandig — ten gunste eener alge-

meene vernieuwing des geestes. ⁴³⁾ In hun tijd waren zij algemeen bekende figuren, die de oogen van vele vrienden en tegenstanders op zich vestigden en heel wat geschrijf en gewrijf veroorzaakten. Waren zij zelf nooit moede om met mond of pen te getuigen, — het ontbrak hun evenmin aan vereerders en vrienden als aan tegenstanders, die er waarlijk niet het zwijgen toe deden. Onrustige naturen en zoekende zielen hadden zij; een veelbewogen, zwerfend leven is aller deel geweest. Heeft VAN BERKUM romantische schetsen gegeven van DE LABADIE en BOURIGNON, men zou hetzelfde kunnen doen van de anderen, die evenzeer allen hun eigen geschiedenis hebben gehad, van wonderlijke avonturen vol.

Een plant van vreemden bodem, die welig heeft getierd, was de beweging der Kwakers. Hun buitensporigheid; hun roemen, „vrienden Gods,” „knechten Gods,” „het volk des Heeren” te zijn; hun onvermoeid doortrekken van stad en

43) Over elk der genoemden zal in de Aant. en Bijl. nog een en ander worden medegedeeld. — Christ, de Beece noemt onder de «hedendaeghse Profeeten» naast Jan Rothe o. a. op Cotterus (of Hotterus), Christina en Dabricius. De beide eersten worden ook door Voet genoemd en schijnen eenige jaren voor het door ons behandelde tijdvak te hebben geleefd. «De Signis» p. 108r deelt Voet mede, dat Cotterus en Jan Kriegel kleermaker over «de Openbaring» schreven en dat Christina gezichten had en voorspellingen deed aangaande twee koningen F. (waarschijnlijk Frederik van Boheme en Ferdinand, II; vgl. Joh. Price's Weerlegginge bl. 4). Over Dabricius handelt Arnold uitvoerig in Dl. III, H. XXIV; hij was een aanhanger van Jac. Boehme en werd in 1671 te Presburg gedood.

land deed hen — meer dan op de Collegianten — op drijvers als ROTHE en KUHLMAN gelijken. Anders evenwel dan dezen predikten zij, behalve uit drang van persoonlijke roeping, in naam van een algemeen beginsel, of — wil men liever — van een gemeenschappelijke leuze, „het inwendig licht” en „de Geest des Heeren”. Hierin kwamen zij weder overeen met de Collegianten, die, wanneer zij „Landt en Zee omreysden”, hunne „belachelijcke Reformatie” trachtten te verbreiden onder aanprijzing van het „vrij-profeteer collegie”. Evenmin als een van dezen zou een Kwaker zijne persoonlijke roeping zóózeer op den voorgrond stellen, dat hij zich noemde „den knecht Gods” of „den uitverkoren Koning”; hij zou erkennen, dat hij slechts een uit velen was en zijn zendbrieven onderteekenen als „een vrind Gods” en „een van de dienstknechten des Heeren”.

In 1655 landden te Vlissingen een tweetal vreemdelingen, wier namen eerlang het geheele land door zouden klinken. Het waren de eerste Kwakers in de zeven Provinciën, WILLIAM KATON en JOHN STUBS. Met welke bedoelingen zij het Kanaal waren overgestoken zou spoedig blijken. Den eersten Zondag na hunne aankomst begaven zij zich naar de godsdienstoefening in de Engelsche en Schotsche kerk. Gedurende den geheelen dienst trokken zij aller aandacht, zoowel door hun vreemd uiterlijk als door hunne oneerbiedige houding; onder het gebed van den predikant bogen zij de hoofden niet en evenmin vouwden zij de handen of sloten de oogen; naar de prediking luisterden zij blijkbaar met weinig instemming. Toch was dit alles nog maar van geringe beteekenis in vergelijking met wat

komen zou. Toen de prediking geëindigd was en de gemeente met gebed en zang dacht te besluiten, stonden zij eensklaps op en begonnen de schare toe te spreken. Niemand begreep, wat dit te beduiden had; een enkele mocht van uit Engeland door losse geruchten vernomen hebben, dat een gewezen schoenmaker, een zekere GEORGE FOX, met zijn aanhangers in den laatsten tijd in den geest van een afgezetten predikant, zekeren JAN EVERHARD ⁴⁴⁾, op zonderlinge en stoute wijze daar te lande optrad; wel niet één had ooit van aangezicht tot aangezicht een dier zonderlingen aanschouwd. De gemeente had evenwel niet langen tijd noodig om tot het inzicht te komen, dat die ongenoode predikers haar niet vriendschappelijk gezind waren. Op de stilte der verbazing volgde straks een storm van verontwaardiging, welke KATON en STUBS met geweld naar buiten dreef. Niet beter verging het dezen te Middelburg, waar zij, in het minst niet afgeschrikt, dienzelfden Zondag het woord namen in de middaggodsdiensstofening der Engelsche kerk. Aanstonds werden zij in hun toespraak gestuit door den predikant, die hen om hun havelooze kleeding voor bedelaars aanzag. Toen zij hem te kennen gaven, dat zij kwamen als gezanten Gods met het eenvoudige gewaad der boete, ontzegde hij hun niettemin het recht van spreken, hen uitnoodigende om, als zij iets op het hart hadden, na den dienst te zijnen huize met hem te komen spreken.

Het bleef niet bij deze eerste kennismaking. Sedert 1655

44) Deze Jan Everhard had een boekje geschreven, getiteld «Schatkamer des Evangelies»; hij gold als de voorlooper en grondlegger van het Kwakerdom; zie Filos. Boer II, voorrede.

staken herhaaldelijk Engelsche Kwakers het Kanaal over om een bezoek- en propagandareis van korteren of langeren duur in ons land te maken. Reeds het volgende jaar (1656) waagde JOHN STUBS, ditmaal begeleid door WILLIAM AMES, een tweede poging tot verbreiding van het Licht, waartoe hij o. a. Amsterdam, Dordrecht, Rotterdam en Middelburg bezocht. In 1557 had zekere CHRISTOFFEL BIRKHEAD moeilijkheden met de Middelburgsche overheid, terwijl in Amsterdam o. a. werkzaam waren WILLIAM AMES, HUMBLE THATCHER, WILLIAM KATON en de jonkvrouw ANNA GARGIL. In de volgende jaren bevonden zich behalve de genoemden meermalen hier te lande GEORGE KEITH, MARGARETH FELL, STEPHEN CRISP, wier namen, thans vergeten en alleen in een gelukkig bewaard geschrift tot ons gekomen, toenmaals een even algemeene bekendheid genoten als hedendaags die van sommige Methodisten. Het waren allen even groote ijveraars als de twee, die in 1655 te Middelburg en Vlissingen zooveel opschudding veroorzaakten. Evenals dezen achtten zij zich geroepen om het Licht, dat hun openbaar geworden was, te brengen aan de geheele naar hun inzien in duisternis wandelende wereld, en zoo den weg te bewandelen, hun door Christus en de oud-Israëlitische profeten aangewezen.

Tot welke uitersten zij konden komen, zegt ons de geschiedenis van zekeren JAMES NAYLOR, die in 1655 plaats greep. Eertijds onderkwartiermeester bij de ruitery van den veldheer LAMBERTIN in Schotland, was NAYLOR in 1652 door FOX gewonnen voor diens nieuw ontdekte waarheid

van het evangelie. Sedert had hij zich geheel in den dienst van den Koning des Lichts gesteld en had zich een goed strijder betoond, totdat een der vriendinnen Gods, de schoone HANNA STRANGER, hem op een dwaalweg bracht. In brieven sprak zij hem toe als „Eeuwige Zoon der Gerechtigheid”, „Vredevorst”, „Schoonste van tienduizenden”, „eeniggeboren Zoon Gods”, „Lam Gods”. Haar man deed aan die vergoding mede en schreef aan NAYLOR: „Uw naam staat niet meer JAMES, maar JEZUS te zijn”. Een tijdelijke gevangenschap te Exter verhoogde in HANNA'S oog haren gewaanden Christus. Met nog twee andere vrouwen, MARTHA SIMONS en DORKAS ERBURY, bezocht zij hem in zijn gevangenis, knielde met gebogen hoofd voor hem neder en kuste zijn voeten, waarop hij zegenend de handen op haar hoofden legde. Maar het ergerlijkste van alles was de intocht, welken NAYLOR na zijne loslating te Bristol hield. Voorop ging te voet een zekere THOMAS WOODKOK, blootshoofds. Hem volgde NAYLOR gezeten op een paard, door HANNA aan den teugel geleid, terwijl DORKAS en MARTHA haar sluiers over den weg spreidden. Ook HANNA wierp twee neusdoeken voor hem neer, terwijl alle vier zongen:

„Heilig, Heilig, Heilig is de Heer der heirscharen.

„Hosanna in de hoogste.

„Heilig, Heilig, Heilig is de Heer, de God Israëls”.

Dit was NAYLOR'S laatste bedrijf. Voor goed in het tuchthuis opgesloten, overleed hij een jaar later.

Intusschen was het gerucht van zijn zaak ook tot in Holland doorgedrongen. In Amsterdam verschenen een aantal blauwboekjes, die haar omstandig verhaalden. ⁴⁵⁾ De Kwakers,

volgens wie deze geschriften „met vele leugens en onwaarheden gestoffeerd” waren, geraakten er door in een kwaad gerucht. Een tijdlang dreigde zelfs een ernstige vervolging tegen hen ingesteld te zullen worden en met name in Middelburg en Amsterdam meende de overheid met beslistheid tegen „de valsche christussen” te moeten optreden. Het bleek haar evenwel al spoedig, dat de vrienden in 't algemeen zich niet aan NAYLOR'S buitensporigheid schuldig maakten. Te Middelburg werd BIRKHEAD vastgezet en in ernstig verhoor genomen, doch na enkele dagen weder op vrije voeten gesteld. ⁴⁵⁾ Te Amsterdam werd AMES het verblijf in de stad ontzegd, maar toen hij het banvonnis trotseerde, liet men hem oogluikend toe.

Gingen inderdaad de Kwakers niet zoover als NAYLOR, toch was diens geest hun niet geheel vreemd. Gaarne vergeleken zij hun wederwaardigheden en verdrukkingen met die van Christus en de Apostelen. Wordt in het verhaal van Jezus' optreden in de synagoge te Nazareth gezegd, dat zij „zich verwonderden” en „hem uitstieten” (Luc. 4 : 22 en 29), dezelfde woorden worden gebezigd naar aanleiding van KATON'S mislukt optreden in de Engelsche kerk te Vlissingen. Staat er aangaande Jezus geschreven, dat de volksleiders hem niet op

⁴⁵⁾ Den meesten opgang maakte een zeker boekje, getiteld «de nieuwe gepretendeerde Christus».

⁴⁶⁾ Voor een deel had hij dit te danken aan de bemiddelende tusschenkomst van het Engelsche Consulaat, dat ook elders wel ten behoeve van kwakersche landgenooten tusschenbeide trad, wanneer hun vrijheid of leven door een vreemde regeering werd bedreigd. Deze zorg vormt een zonderlinge tegenstelling met de gestrengheid, waarmede de Engelsche regeering op haar eigen terrein de vrienden tekeering en is een bevestiging van het spreekwoord, dat het bloed, waar het niet gaan kan, zal kruipen,

het feest of bij dag durfden gevangen nemen, omdat zij „het volk vreesden” (Luc. 20:19), diezelfde beweegreden schrijft STEPHEN CRISP aan de Harlinger magistraat toe, als deze de drie gevangen genomen Amsterdamsche Kwakers, om geen opzien te wekken, bij nacht per trekschuit naar Leeuwarden vervoert. Evenals tegen Christus worden ook tegen hen, naar zij beweren „valsche getuigenissen” verwekt en leugenachtige geruchten van „oproer, rebellie, ketterije, wettebreuk, ongehoorsaemheydt tot de magistraten, sich te verstouten te prediken sonder haere commissie.”⁴⁷⁾ Gelijk aan JUDAS werd in het Friesche plakkaat van 1662 aan elk, die een Kwaker verried, een premie in geld toegezegd. Christus werd belaagd en belasterd door de Schriftgeleerden en Farizeën, niet anders zij door de predikanten en de kerkelijken.⁴⁸⁾

Ter kenschetsing van hun stijl, dien zij vormden naar het voorbeeld der Oud-Testamentelijke profeten, deel ik het slot van een brief mede, door FOX in 1650 van uit de gevangenis gericht tot een der predikanten te Darby, NATHANAËL BARTON, die tevens vrederechter en kolonel was. Beginnende met een eenvoudig „Vrind” eindigt FOX geheel in den trant van JESAJA en andere profeten:⁴⁹⁾

47) »Uytroepinge tegens de vervolginge, Dewelcke begonnen is en voortgaet door de Regeerders, Predikanten en Mennisten in Vrieslandt», II bl. 9 en 10.

48) Ook de Collegianten vergeleken zichzelf gaarne met de bijbelsche geloofshelden. Zoo vergelijkt N. N. de verantwoording van Dr. Galenus voor de Staten van Holland (Ao. 1663) bij die van Paulus voor Festus en Agrippa, (lijkrede bl. 14), terwijl Claes Bruin hem als boetprediker een tweeden Samuel noemt. Zoo zegt W. Schuyf, blijkbaar denkende aan den smaad van Christus: «wij Collegianten worden van vele veragt, versproken, met de nek aangezien», en getuigt Jan Dionysse en Verburg zonder eenige beperking van Jan Hartigveld, dat hij Christus heeft nagevolgd.

49) Vgl. Jes. 5: 8; 14: 31; 23: 1, 14. Jer. 25: 34; 49: 16. Ob. vs. 4, 15. Hab. 2: 9; Zef. 1: 11; Zach. 11: 2; Hos. 9: 7.

„Huilt gij grooten, want de plagen staan op u
„lieden uitgestort te worden.

„Huilt gij verdrukkers, want vergelding en wraak
„is over u komende.

„Wee degenen, die gieriglijk huis aan huis
„trekken en akker aan akker brengen, totdat er geen
„plaatse meer zij voor de armen en dat gij lieden
„alleen inwoners gemaakt wordt in het midden des
„lands; deze dingen zijn voor de ooren van den Heere
„der heirscharen.

„Wee dien, die met kwade gierigheid giert voor
„zijn huis, die onrecht gewonnen goederen in zijn huis
„sleept, opdat hij in de hoogte zijn nest stelle, om
„bevrijd te zijn uit de handen des kwaads. G. F”.

Niet minder bleek in de verhooren, welke zij onder-
gingen, dat de hoogmoed eens profeten hun niet verre was.
Met een mengeling van medelijden en laatdunkendheid in
hun houding stonden zij tegenover den rechter. Zij ge-
tuigden zoo woordenrijk en vrijmoedig, dat zij menig-
maal, voordat de ondervrager zelf het bemerkte, de rollen
hadden verwisseld en van het verhoor een redetwist hadden
gemaakt, waarbij zij dan op meesterachtigen toon met
bepaalde schriftuurplaatsen hunne ondervragers in het nauw
wisten te brengen.

De Justitie van Middelburg was niet de eenige, die dit
ervoer. In Februari 1657 had zij de instructie geopend tegen
CHRISTOFFEL BIRKHEAD, die in de Engelsche kerk te Mid-
delburg midden onder de godsdienstoefening Ds. WILLIAM

SPANKE in de rede gevallen ⁵⁰⁾ was met de woorden:
 „Vrienden, de apostel zegt, dat wij alléén de een nà
 „den ander profeteeren kunnen, dat er twee of drie
 „profeten mogen spreken en de andere oordeelen;
 „en indien een ander, die daar zit, iets geopenbaard
 „is, dat de eerste zwijge”.

In tegenwoordigheid van eenige predikanten wordt BIRKHEAD verhoord door den rechter, die in verlegenheid is, op welke wijze het onderzoek te leiden. In uitdagende houding staat de beschuldigde voor hem, „dwars en onwillige antwoord” gevende op elke vraag. Een kort verslag van een onderdeel der instructie, hetwelk dienen moest om uit te maken, in hoeverre B. aan den fanatieken NAYLOR gelijk gesteld mocht worden, volgde hier:

Vraag: Hoe is uw naam? Antwoord: Naar den vleesche CHRISTOFFEL BIRKHEAD.

V. Hebt gij dan nog een anderen naam? A. Ja, geschreven in het boek des Lams.

V. Hoe is die naam? A. Niemand kent dien, dan die hem heeft.

V. Wilt gij dien niet zeggen? A. Neen, leest dien, indien gij het boek des Lams open gezien hebt; het is mij verboden, dien te melden.

⁵⁰⁾ Deze stoutmoedigheid had hij onderstaan, nadat hij pas in La Rochella aan den brandstapel, dien de Roomsche geestelijkheid gaarne voor hem ontstoken had, was ontkomen. Seevel bl. 204.

V. Hebt gij het boek des Lams open gezien? A. Ja.

V. Hebt gij het geopend? A. Neen, het was het Lam.

Een oogenblik later komt de leer der algemeene zondigheid ter sprake en beweert een der predikanten, dat alle menschen kinderen Adams en leugenaars zijn, waarop B. hem vraagt, of hij dan aangaande zichzelf erkent, dat hij een leugenaar is. De strik niet bemerkende antwoordt de ander in zijn argeloosheid volmondig en moedig: ja, waarop B. aanstonds weder: „dan zijt gij een zoon van satan en hebt tot vader den duivel, volgens JOHANNES 8 : 44 en I JOHANNES 3 : 8”.

AMES, die later door SEWEL nog wel om zijn gematigdheid geprezen zou worden, gedroeg zich terzelfder tijd te Amsterdam al even uitdagend. Naar aanleiding van een geschrift, dat aan de deur der Engelsche kerk was bevestigd, werd hem met zijn vriend HUMBLE THATCHER gelast, binnen vier-en-twintig uren de stad te verlaten. Toen hij weigerde daaraan gevolg te geven, werd hij gevangen genomen en na enkele dagen onder scherpe bedreigingen ter Regulierspoort uitgeleid. Doch reeds den volgenden dag vertoonde hij zich weder op den Dam. Wel mocht een der heeren, die hem door de vensters van het stadhuis toevallig zag, de opmerking maken: „ziedaar den kwaker; indien wij hem nu martelaar wilden maken, dan zouden we daaraan kunnen komen. Dan zou daartoe nu gereede aanleiding zijn”. De regeering was evenwel zoo verstandig en toegevend om maar te doen, alsof ze niets zag.

Niet minder hooghartig was de toon van hunne ge-

schriften: niemand had hen nog ooit weerlegd, geen enkelen bestrijder waren zij het antwoord schuldig gebleven, al hun tegenstanders hadden zij steeds dadelijk den mond gesnoerd, zoodat nauwelijks iemand het nog waagde, tegen hen in het krijt te treden — zoo roemden zij. Nam iemand de pen tegen hen op, uit de hoogte werd hij terecht gewezen. Met welk een geringschatting, om niet te zeggen minachting, stonden zij FRANS KUYPER te woord. Deze had — in navolging van vele Kwakers ⁵¹⁾ zich van den Socratischen vraagvorm bedienende — bij wijze van polemieek twee veertientallen van vragen in het licht gegeven, ⁵²⁾ wier beantwoording hij van de zijde der tegenpartij gaarne tegemoet zoude zien. Nu stond KUYPER toch reeds sedert jaren bij de vrinden met een zwarte kool aangeteekend. Geen wonder, dat dezen in de hoogste mate geërgerd waren over den uitdagenden vorm zijner bestrijding, dien hij nog wel van henzelfen had overgenomen en die ook hun, profeten en dienstknechten Gods, alleen voegde, naar zij meenden. Zij keurden hem dan ook slechts schampere en ongemotiveerde antwoorden, anoniem en in margine, waardig. Een viertal van de meest sprekende zijn die gegeven werden op:

Vraag 4. Of Godt, het Lam, het Licht, het Woord, de Geest, etc. een en dezelfde saeck is? Namelijk het Licht, dat alle menschen verlicht.

⁵¹⁾ William Ames had drie-en-twintig, Benjamin Furley acht, William Katon veertien, Jacob Jacobs in samenwerking met Abraham Jansen twaalf vragen in het licht gegeven. De veertien vragen van Will. Katon zijn te vinden achter zijn «Woort ter Rechterzijden».

⁵²⁾ Filosof. Boer II.

Antwoord: Ja, zij zijn een en hetselve wesen, en het Licht van dat goddelijke wesen heeft een eygelijk mensch verlicht.

Vraag 7. Alsmede of dit Licht alle menschen verlicht en regeert, die hetselve door sonden (hoedanige niet alleen zijn hoererijs, ongerechtigheydt etc. maar oock lesen, bidden, ondersoecken etc.) niet onderdrukken en deszelfs regering en werking beletten?

Antwoord: Ja, want het bidden en ploegen ⁵³⁾ der goddeloose zijn een grouwel voor den Heere.

Vraag 8. Of de duivel yet anders is als het menschelijk naturelijke vernuft, hetwelk is de oude slang en satan?

Antwoord: Ja, hij is yet anders.

Vraag: 12. De groetenisse met den Hoedt af te nemen of met zoodanige dingen als in eenigh land gebruickelijck zijn, zijn die niet uyt den Duyvel en buyten het Licht, als zijnde een aanbidding van het Beest en deselfs Beeld?

Antwoord: Ja.

Dit alles had tengevolge, dat een groot deel van de oversten des volks sterk tegen de Lichtpredikers waren ingenomen. Dat deze ook in de oogen der groote menigte weinig genade vonden, kwam meer dan eens duidelijck aan het licht.

Onder de bekeerlingen, die AMES te Rotterdam had gemaakt, was een zekere MARTEN MARTENZ. geweest, kuiper te

53) Hiermede wordt bedoeld de puriteinsche levenswandel der kerkelijke vromen

Moordrecht bij Gouda. In zijn woonplaats teruggekeerd, had hem de Geest gedrongen om de waarheid ook aan zijn dorpsgenooten te verkondigen, met den uitslag, dat hij een kleinen kring van aanhangers om zich had verzameld, met wie hij in zijn huis geregeld bijeenkomsten hield. Reeds van meet af aan had MARTEN's optreden groote opschudding in het stille plaatsje verwekt, „soodat hij dickwijls swaren aanstoot door het ruwe volck lijden moest.” Maar toen in 1659 AMES zelf overkwam om de broeders te bezoeken en met hen in des kuipers huis was samengekomen, kwam de ergernis der dorpingen eerst recht tot uitbarsting. Het geheele dorp kwam op de been om den Engelschman te zien. Gestadig groeide de menigte, welke om het huis samenschoolde, aan; steeds dreigender werd hare houding. Toen zij eindelijk AMES naar buiten zag komen en den weg naar het Gouwereksche veer inslaan, deed zij hem tot aan den overhaal uitgeleide al tierende en met steenen en kluiten naar hem werpende onder het smalend geschreeuw van „kwaak, kwaak, kwaak.” Zoo luidruchtig ging het toe, dat de predikant van Gouwerek kwam toelopen en AMES vroeg, wat er toch wel aan de hand was. Weinig vriendelijk luidde het antwoord: „het schijnt, dat het volk niet beter geleerd is,” waarop de vrager, in het minst niet uit het veld geslagen, op zijn beurt niet minder vinnig uitviel en AMES voor een verleidende wolf schold. ⁵⁴⁾

Betoonden de landbewoners, die altijd den naam van

54) Aanvankelijk scheen het geval voor de beide aanleiders kwade gevolgen te zullen hebben. Den dag na den oloop werd Ames en een week later ook Marten Martensz. door de dienaren van den Dijkgraaf gearresteerd en als krankzinnigen gevangen gezet in het Dulhuys te Rotterdam. Enkele dagen later werden zij evenwel weder ontslagen.

vredelievendheid hebben, zich zoo vijandig, 't laat zich verklaren, dat de vrinden ook in de groote steden van het volk te lijden hebben gehad. In 1659 was het te Amsterdam zoo erg, dat KATON den raad gaf, telkens van vergaderplaats te veranderen, opdat „de moedwillige gasten,” die op zoo schandelijke wijze de vergadering telkens verstoorden, hen niet zouden kunnen vinden. KATON zelf was in 1657 uit de vergaderplaats van een bovenverdieping in den Engelschen Gang bij de trap neergeworpen en naar buiten gesleurd, waar men hem misschien doodelijk zou hebben mishandeld, indien niet een vrouw, die daar woonde, zich over hem ontfermd en hem in haar huis opgenomen had.

Hoe kon het anders? Het moest wel den spotlust van het straatpubliek opwekken, wanneer in de vergadering te midden van de stilte des gebeds plotseling een opstond, over het geheele lichaam zenuwschokkend ⁵⁵⁾ en profeteerende in woorden zonder slot of zin. Bovendien prikkelde hun hoog-

55) Aan dit schokken tengevolge van godsdienstige opwinding had «het volk des Heeren» zijn naam Quakers, die oorspronkelijk niet anders dan als spotnaam werd gebezigd, te danken (men vergelijke Barclay's Verantwoording in de Holl. vert. door Glazemaker, 2e druk bl. 283; Frans Kuyper, Fil. Hist. Bewijs, datter Duyvelen zijn, II bl. 21; of Jan Stevensz van Nijveeen Ond. door Exempelen bl. 277). Het werkwoord is afgeleid van het Engelsche quake, dat schudden of bewegen beteekent en gevormd is van denzelfden stam als ons kwik of kwiek (= levendig, v. g. l. kwik-zilver). De Hollandsche vertaling «Bever» heeft zich nooit in de gunst des volks mogen verheugen: in de spreektaal werd het niet opgenomen. — Sewel, die al zijn best doet de Quakers te zuiveren van de blaam van geestdrijverij, geeft een geheel andere verklaring van het ontstaan van dien naam. Volgens hem zou Fox in 1650 aan een der vrederechters van Derby, zekeren Gervas Bennet, die hem verhoorde, in den naam des Allerhoogsten gelast hebben, om voor het woord des Heeren te beven (to quake), waarop Bennet hem aanstonds spottend bever (quaker) zou hebben genoemd (Histori bl. 32). Volgens deze verklaring, wier onaannemelijkheid duidelijk genoeg is, zoude het beven niet in lichamelijken, maar in geestelijken zin bedoeld zijn en de daarvan afgeleide naam herinneren, niet aan een eigenaardigheid van de eerste «vrinden», waarvoor de bezadigde kindskinderen zich zoude geschaamd hebben, maar aan eene, waarop zij roem droegen.

moedig fanatisme tot verzet en gingen zij zelf voor in het verstoren van godsdienstige bijeenkomsten, terwijl de overheid zoomin als de predikanten geneigd waren om den handschoen voor deze „seditieuze menschen” op te nemen. Een tot het uiterste gedreven moedwil kon niet uitblijven.

In 1717 verscheen het werk van SEWEL „de Historie van de Quakers”, dat sedert de voornaamste bron is geweest, waaruit men de kennis der Kwakers heeft geput. ⁵⁶⁾ In dit werk doet de schrijver het voorkomen, alsof de Kwakers zich nooit wezenlijk aan eenige buitensporigheid hebben schuldig gemaakt. Wel erkent hij, dat in 1655 te Rotterdam „een gezelschap van menschen” is geweest, die, „door AMES eenigszins in het gemoed getast, tot sporelooze inbeeldingen zijn vervallen en wonderlijke ongeregelheden hebben aangericht”; ⁵⁷⁾ maar verontschuldigd voegt hij er de bewering aan toe, dat AMES zelf zich daarover ernstig bedroefd en dat zijn vriend KATON een soortgelijken kring te Amsterdam terecht gewezen had. Ook kan SEWEL niet loochenen, dat een zekere ISAÄK FURNIER had durven zeggen (niet: de Geest, maar) „mijn Geest getuigt”, wat destijds het geheele land had ontroerd; doch hij laat niet na, aanstonds daarop de mededeeling te laten volgen, dat FURNIER al heel

⁵⁶⁾ Het heeft de «Historia Quakeriana» van G. Kroese op den achtergrond gedrongen, hoewel het tengevolge van zijn apologetische strekking veel minder betrouwbaar is.

⁵⁷⁾ Waarin die inbeeldingen en ongeregelheden hebben bestaan, deelt Sewel niet mede. Over het algemeen laat hij de «vreemdigheden», die onder de Kwakers wel zijn voorgekomen, onvermeld, gelijk hij zelf in zijn voorrede erkent, daarbij in het bijzonder herinnerende aan de geschiedenis van Hester Biddle door Croese op pag. 569 van zijn werk beschreven.

spoedig door de vrienden uitgestooten is geworden.⁵⁸⁾ Evenmin verheelt hij, dat toen ter tijd „een groot aantal wervelzieke menschen, meer tot nieuwigheid dan tot godvrucht genegen”, zich bij de Kwakers hebben gevoegd, maar hij verzekert, dat zij reeds ca. 1657 teruggedrongen waren door de „rechtzinnige Kwakers”, zooals b.v. zijn ouders, het echtpaar SEWEL—ZINSPENNING geweest zouden zijn.

Deze enkele opmerkingen over de „Historie der Quakers” mogen een aanwijzing zijn, dat het boek met een bepaalde strekking geschreven is: het heeft veel meer een verdediging, dan een nauwgezette beschrijving der geschiedenis ten doel. Het is dan ook weinig betrouwbaar. Behalve dat de schrijver op al wat hij mededeelt, zulk een licht laat vallen, dat het tot staving van zijn voorstelling kan dienen, laat hij wat daarmede in strijd is liefst onvermeld. Zelf erkent hij in de voorrede, dat hij niet alle „vreemdigheden”, die onder de Kwakers zijn voorgekomen, mededeelt.

Zoo goed weet SEWEL de werkelijkheid evenwel niet te verbloemen, of uit zijn eigen beschrijving blijkt nog wel, dat hij er eene onjuiste voorstelling van geeft. Niettemin wordt zijne voorstelling veelal voetstoots overgenomen, wat mij aanleiding geeft dit hoofdstuk te besluiten met de mededeeling van een rechtshandel,⁵⁹⁾ die ons een juister inzicht

58) Later zou hij Roomsch Katholiek geworden en tot «een woest en roekeloos leven» vervallen zijn.

59) Bedoeld wordt de geschiedenis van drie Amsterdamsche vrienden, die door Sewel met geen enkel woord vermeld wordt; ik vond ze uitvoerig medegedeeld in een tweetal pamfletten: «Het eerste Deel van de Uytroepinge tegens de Vervolginge, Dewelcke begonnen is en Voortgaet door de Regeerders, Predicanten en Mennisten in Vrieslandt. Zijnde een zeecker en waerachtigh verhael van de Manier van 't Onschuldigh vangen, ketenen en

geeft in den geestestoestand der Kwakers. Hieruit moge dan blijken, hoever zij zelfs nog in 1670 afstonden van de stille, rechtzinnige vroomheid, welke SEWEL hun zoo gaarne reeds van 1657 af wil toegekend hebben.

Zondag, den derden Augustus 1670 kwam als gewoonlijk de Doopsgezinde gemeente te Harlingen samen in hare vergaderplaats „de Blauwe Schuur”. Het viel den saamgekomenen aanstonds op, dat er zich onder de welbekende gezichten ditmaal ook een vreemde bevond, een man van uiterst sobere, zoo niet havelooze kleeding, welke voornamelijk bestond uit een rok met bijhangende mouwen. Niemand vermoedde, wie hij kon zijn en wat hem herwaarts had gevoerd. Aan het einde van de godsdienstoefening zoude het blijken. Toen de vermaning ten einde en het slotgebed uitgesproken was, stond de man tot aller verbazing op, zeggende, dat hij een geschrift had, hetwelk hun allen aanging. En voordat de gemeente van hare verbazing kon bekomen, begon hij het voor te lezen:

„Een waerschouwinge van Godt den Heere tot de
„Inwoonders van Harlingen.

gevanckelijck houden van dry Inwoonders van Amsterdam in Vrieslandt voorsz. Ten eersten in 't Stadhuys tot Harlingen: ten tweeden in 't Landtschaps Tuchthuys tot Leeuwarden: Ten derden in 't Blockhuys aldaer. Mitsgaders de voorgegeven Reden van de gemelde Vervolginge: ende de omstandigheden en voorvallen diesaengaende klaerlijck en duidelijck verhaelt, sonder valscheit of bedrogh. — Geschreven tot voldoening van een ygelijck, die begerigh is te weeten de Waerheyte van dese Saec, dewelche soo verscheydenlijck verhaelt wordt in dese Nederlanden: Opdat alsoo Niemand, die gewilligh is de Waerheyte te gelooven, loogenen gelooven mochte. Alsmede een Getuygenis tegens den Ouden Vijant van het Menschelijck geslacht, den Duyvel en Satan, die altijt gesocht heeft, dit werck der Vervolginge te bedecken, enz. Tezamen gestelt door een dienstknecht van de Waerheyte, Stephen Crisp 1670. «Het tweede Deel van de Uytroepinge enz.» verscheen in 1671.

„Bekeert u, bekeert u! gij inwoonders van Har-
„lingen.

„De verontreinighde stadt, verontreinight met
„een vruchteloze belijdenisse van Godt en Christo,
„terwile ghij sijne Hemelsche gaven in u verwerpt
„ende van deselve afkeert.

„In uwe wercken versoect ghij den Heere, schoon
„dat ghij Hem in woorden belijdt.

„Uwe ghebeden zijn een grouwel tot Godt den
„Heere.

„Uwe belijdenisse stinckt in zijne neusgaten, het-
„selve en sal u niet baten ende sal verwelcken in den
„dagh des Heeren.

„Ende wee u, ghij Mennoniten, want ghij sluyt
„het Koninckrijcke der Hemelen toe voor de menschen,
„ghij zijt duyster en blindt aangaende den waren
„Godt; de hoeren zullen ingaan in het
„Koninckrijck Godts eerder als ghij, wee
„u ghij gheveijnsde, ghij ghewitte wandt en gepleis-
terde graven” 60)

Het stuk, waarvan het bovenstaande de inleiding uit-
maakte, was gesteld door JAMES PARCK, tot wien in Juli
1670 bij gelegenheid van een reis door Friesland „een seer
groote last quam aangaende de gheveijnstheyt, die onder
eene schoone ghedaente van Religie in de Stadt was, waer-
door den Name Godts meer veronteert wort als door degene,

60) Het stuk schijnt mij belangwekkend genoeg toe, om het in zijn geheel onder de
Bijlagen op te nemen.

die soo grooten belijdenisse niet en maken; ende sijn oogh was voornamelijk op den gheveysden, schonen schijn der Mennonyten aldaer”.

Toen PARCK dezen last te Amsterdam in schrift had gebracht, nam een der vrienden, CORNELIS RORLOFS, die vroeger zelf tot de Mennisten had behoord, de voorlezing ervan op zich. Vergezeld van twee anderen, mede oorspronkelijk Doopsgezinden, JACOB VAN BUYLAERT ⁶¹⁾ en diens zoon ISAÄC, stak hij naar Harlingen over, alwaar hij zijn intrek nam in „De Drie Hoefijzers”, in afwachting van den volgenden Zondag, waarop wij hem zijn opdracht zagen uitvoeren.

Heel ver bracht hij het met de voorlezing van zijn stuk niet. Dra vielen de aanwezigen hem in de rede; „horende, „dat het nae oordeel riekte, soo wierden zij vervult van verbolgenheyt, omtrent op de wijze gelijk de Joden, wanneer „sij haere ooren toestopten ende Stephanum aanvielen, gelijk „ghij de Figuere van deze Mennisten lesen mooght: ACTOR. „7 : 57”. Verwarde stemmen verhieven zich. Allen stonden van hun zitplaatsen op. Toen C. R. niettemin onverstoord zijn lezing vervolgde, rukte een der broeders WBY ⁶²⁾ FOLKERTS hem het geschrift uit de handen en dwong hem, zich te verwijderen. Met dezen afloop was de gemeente

61) Jacob van Buylaert behoorde tot den koopmansstand, gelijk blijkt uit een passage op bl. 21 van «Uytroeping» II, volgens welke hij verscheidene jaren lang door Holland, Friesland en Groningen om zijn «Affairen» gereisd had en zich aan zijn «Calanten» als een beminlijk en eerlijk man had doen kennen.

Blijkens bl. 25 van hetzelfde geschrift leefde hij, door den gemeentelijken ban getroffen, gescheiden van zijn vrouw, die zich onder de Doopsgezinden te Dantzig ophield.

62) Lees: W y b e.

evenwel weinig tevreden. Een der haren, zekere CLAES JOHANNES, scheepstimmerman, liep den indringer achterop en hem voor een landlooper houdende, vroeg hij hem op verwijtenden toon, wat hem toch wel gedreven had om de vreedzame vergadering te verstoren. De ander verwaardigde zich niet eenig antwoord te geven, wat den vrager met des te meer nadruk en heftigheid deed aandringen. Intusschen naderden zij de Roomsche Pijp (of steenen brug), waar de zaak voor den Kwaker een dreigender aanzien verkreeg. Aldaar woonde n.l. de wachtmeester der stad. Toen deze den scheepstimmerman in tegenwoordigheid van een have-loozen vreemdeling zoo opgewonden zag, liep hij aanstonds naar buiten, en nauw was hij aangaande het geval ingelicht of ook hij drong er bij C. R. met grooten ijver op aan, dat hij rekenschap van zijn handelwijze geven en zijn verontschuldiging maken zoude. Het was alles te vergeefs, de ander volhardde ook tegenover den dienaar der wet in smadelijk zwijgen, waarop deze zich verplicht achtte, krachtiger op te treden. Met behulp zijner dienaren arresteerde hij eenige oogenblikken later in „De Drie Hoefijzers” niet alleen C. R., den bedrijver van het geïncrimineerde feit, maar ook als medeplichtigen de beide VAN BUYLAERTS. Zij werden gevangen gezet op het Stadhuis en twee dagen later naar Leeuwarden vervoerd om aldaar, eerst in het Tuchthuis, daarna in het Blokhuis te worden opgesloten.

De gebeurtenis maakte veel gerucht. „Het geheele „Landt, beyde, Regeerders, predikanten en volck zijn nu als „een zee ontroert. Nu is hier een ghelegenheydt voor den „Duyvel en al zijn instrumenten, te wercken teghens de

„Quakers; boecken en Liedekens vliegen heen en weer „overvloedelijck”. Gaarne hadden de regeerders de zaak dan ook gesust, indien de drie gevangenen maar een weinig minder halsstarrig hadden willen zijn. Hun onverzettelijkheid evenwel dwong de rechters tot gestreng handhaving der wet. Reeds te Harlingen hadden zij een bewijs van hun onhandelbaarheid gegeven. Toen de officier van het gerecht hun verzocht had om des nachts naar de schuit te loopen, die hen naar Leeuwarden zou vervoeren, hadden zij geweigerd; alleen bij dag wilden zij vervoerd worden, in het volle licht en voor de oogen des volks, dat dan mocht oordeelen of dit werk der duisternis rechtvaardig was. Op last van den officier, die niet geneigd was met gevangenen te onderhandelen, waren zij daarop met geweld, half gedragen, half gesleept, naar de schuit overgebracht. In het tuchthuis te Leeuwarden aangekomen, maakten zij het al dadelijk niet beter. Met vriendelijke bedoelingen werd hun bekend gemaakt, dat zij niet bij de gewone boeven zouden worden opgesloten, maar zelf een kamer mochten kiezen. Hun antwoord was wederom een hooghartige weigering met de verzekering, „dat zij haere lichamen vrijelijk souden onderwerpen tot haer (d. i. der magistraten) ordineringe”. Toen hun niettemin een afzonderlijke kamer werd verstrekt met de vrijheid bezoeken te ontvangen en brieven te schrijven, misbruikten zij deze gunst door aan menschen van allerlei stand en gezindte kwakersche geschriften uit te reiken, terwijl zij op hoogdravende wijze spraken over hun hooge zending en over de wraakroepende handelwijze der overheid. In profetischen stijl schreven zij zelfs brieven aan den Vorst

(den stadhouder), den President van het Hof, den Procureur-Generaal en de predikanten VAN DER WAYEN en WITSIUS met de waarschuwing om niets tegen hen te ondernemen alvorens te bedenken, dat zij heilige dienstknechten Gods waren.

Op deze wijze wonnen zij de bewondering van vrienden en aanhangers, maar dwongen zij tevens de overheid tot grootere gestrengheid. De vrijheid om te ontvangen werd eerst beperkt, ten slotte geheel opgeheven; ook werden zij uit het Tucht-huis naar de strengere gevangenis het Blokhuis overgebracht.

Ter instructie van hun zaak werden in het laatst van September drie commissarissen verkozen, voor elken gevangene een; het waren de Raadsheeren BOURITIUS (die kort daarop wegens krankzinnigheid vervangen werd door VIERSEN), KNIJF en GROVESTEIJN. Ook wees het Hof drie advocaten te hunner verdediging aan, die zij evenwel weigerden te erkennen, bewerende, dat de advocaten van het Hof met al hun geleerdheid toch nog ongeleerd waren, „niet kennende de wet Godts en der Concientie”. „Onse „saecke — zoo zeiden zij — is de saecke Godts, hoe kunnen „wij die dan vertrouwen in de handen van de Mannen deser „werelt? Neen, neen — Godt sal onse Advocaet syn en met „ul. pleyten in syn eygen tydt ende manier”.

Van de verhooren liep alleen dat van ISAËC JACOBS door VIERSEN naar genoegen van beide partijen af. Van de beide andere kwam niets terecht. Toen GROVESTEIJN, vergezeld van een secretaris, CORNELIS ROELOFS kwam onder- vragen, weigerde deze zijn hoed af te nemen en op het boevenbankje te gaan zitten; „soo beghon de Commissaris

„seer teghens hem te rasen, vloeckende en scheldende, hem „noemende een sacramentschen kerel; en soo gingh hy wegh „sonder hem te verhooren”. Eveneens weigerde de bijna 70-jarige JACOB VAN BUYLAERT voor KNIJF zijn hoofd te ontdekken. Toen deze hem daarop met geweld door een gerechtsdienaer de muts van het hoofd liet rukken, wreekte VAN BUYLAERT zich door het weder te bedekken met een slip van zijn rok, waarop de Commissaris, dit als een teeken van minachting opvattende, zich aanstonds verwijderde met de verzekering hem eerder in het Blokhuis zwart te zullen laten worden dan zoo te verhooren.

Onder deze weinig gunstige omstandigheden werd het vonnis voorbereid, dat door de houding der beklaagden wel niet anders dan verzwaaard kon worden. Al dadelijk besloot de Raad, op grond van de rapporten der Commissarissen, om CORNELIS ROELOFS en den ouden VAN BUYLAERT voor hun oneerbiedig gedrag te straffen met verzwaering der gevangenis en bij de boeven en de dieven op te sluiten. Zelfs toen de laatste door de ongezonde atmosfeer der nieuwe verblijfplaats ziekelijk begon te worden, mocht het niet baten, dat zijn zoon in een kort briefje ⁶³⁾ op hoogen toon aan den Raad in bedenking gaf, dat hij en de zijnen behoorden tot „het Volck, „welck de Heere heeft opgeweekt, om een heylig getuiggenisse te draeghen van syn heylige Waarheydt teghens alle „wercken der ongerechtigheydt.”

De Raad was besloten, zijn gezag met gestrengheid te handhaven. Na al het gebeurde was hij in het minst niet

63) Het zal in de Bijl. worden opgenomen.

tot toegeven geneigd. Zelfs het overlijden van den ziekelijken BUYLAERT in de gevangenis, den 9den December, ⁶⁴⁾ kon de rechters niet tot zachtheid stemmen. Zij mochten als gunst aan zijn vrienden toestaan, het lijk naar Amsterdam te vervoeren, het¹ vonnis tegen de twee overblijvenden was er niet minder gestreng om. Tegen den hoofdschuldige CORNELIS ROELOFS luidde het aldus:

„De Heere Procureur Generael Klager etc.
„CORNELIS ROELOFS van Amsterdam gevangen.

„'t Hof Condemneert de gevangen, omme door de
„dienaers der Justitie in 't Lantschaps Tuchthuys ge-
„bracht te werden, omme aldaer te wercken en syn
„kost te verdienen voor de tydt van vyf jaeren.

„Actum den 9 Februari 1671. Ter ordonnantie
„van den Hove T. SIBEMA.”

De sententie van ISAÄC JACOBS, den medeplichtige, werd in de volgende bewoordingen te zijner kennis gebracht:

„De Procureur-Generael klaeght seer over u,
„ISAÄC JACOBSZ, soodat het Hof u bant voor de tydt
„van tien jaeren, om binnen sonnenschijn uyt de
„stadt en binnen drye dagen uyt de Provintie te ver-
„trecken bij poene van lijfstraf. ⁶⁵⁾

64) Zijn vrienden verzochten met gunstigen uitslag om het lijk te mogen begraven, wat overeenkomstig den wensch van den overledene en de gewoonte der Kwakers met den grootst mogelijken eenvoud zoude geschieden. Te Amsterdam wisten evenwel de familieleden — de Mennisten, zegt Crisp — zich door list van het stoffelijk overschot meester te maken, dat zij daarop overeenkomstig het gebruik van dien tijd met behoorlijke staatsie ter aarde lieten bestellen, «bij nacht en met lichtende lantaarnen, na de grootse en ijdele manieren des werelts».

65) Met bitterheid vergelijkt Crisp dit vonnis met een andere uitspraak, door hetzelfde Hof in dezelfde zitting gedaan, waarbij de houder van een huis van ontucht tot slechts twee jaren verbanning werd veroordeeld.

Zelfs dit zware en blijkbaar niet verwachte vonnis was niet in staat C. R. en de zijnen te buigen. Geen gebroken geest spreekt er uit het protest, dat de veroordeelde in Maart 1671 deed toekomen „Aen de Raedt en Rege- ringhe van het Hof van Vrieslandt.” Het was op denzelfden „astranten” toon gesteld als het volgende briefje van een der vriendinnen:

„Aen de Raedt-vergaderingh van het Hof van „Vrieslandt. Dit is alleen om ul. kennelijk te maken, „dat CORNELIS ROELOFSZ gevanckelyk gehouden synde „in het Tuchthuys, om een goede Conscientie te be- „waren, daerom wederom sieck geworden is van een „sware koorts, doordien de plaets, alwaer hy sit, seer „kout en onbequaem is voor soodanigh persoon; soo, „ghyl. hebt toe te sien, wat ghy in dese saeck hem „aengaende doet, en het is myn begheerte, dat ghyl. „bytyts gewaerschouwt mochte zijn, opdat niet meer „onschuldigh bloedt tot ul. last ghebracht magh „worden, want de roep daervan is opgegaen tot den „Heere ende de Heere sal hetselve vergelden aen die „handen, die daeraen schuldig syn.

„Amsterdam, den 1sten der 2de Maent, ⁶⁶⁾ alias „April 1671 n. st. ELISABETH HENDRICKS.”

Het is niet waarschijnlijk, dat de Friesche Heeren door deze waarschouwinge, — bij lange niet de laatste, die zij van de dienstknechten Gods ontvingen — zich lieten bewegen om hun gedragslijn te wijzigen. Reeds verscheidene weken waren

66) Crisp rekende, dat het jaar begon met 1 Maart.

er al weder over heengegaan, toen CRISP aangaande hen de weinig bemoedigende verzekering gaf: „sy syn geworden als „de doove Adderen, die niet hooren en willen, maer syn „gheresolveert, voort te gaen in hunnen loop.” Wellicht is aan den veroordeelde eerst verscheidene maanden later — in 1672 — gratie verleend, nadat de Regeering meende voldoende getoond te hebben, dat zij, om haar gezag te handhaven, in onverzettelijkheid zelfs voor de Kwakers niet onderdeed. ⁶⁷⁾

67) Uit een toevallig gevondene mededeeling van Collegiantsche zijde blijkt mij evenwel, dat Corn. Roelofs z in geen geval langer dan tot 1672 gevangen gehouden is. Op bl. 94 van het »Klaar Verdoog tot wederlegginge van Franc. Elgersma, Praedik te Grouw, gedaan tot last van Focke Floris enz. Ao. 1689» deelt de schrijver (niet onwaarschijnlijk Dr. Galenus) mede, dat men in 1672 te Leeuwarden onder invloed van angst voor den Bisschop van Munster, die Groningen belegerd hield, de Kwakers uit de gevangenis heeft losgelaten, die men daar »tegen recht en rede» gevangen had gehouden: «dat getuigde doe gewisselijck de Conscientie», roept de schrijver triomfeerend uit in echt Kwakersch-Collegiantsch spraakgebruik.

HOOFDSTUK II.

STRIJD EN TOENADERING.

Van elk der godsdienstige bewegingen, die ik in het vorige hoofdstuk kortelijk schetste, is de geschiedenis min of meer uitvoerig in afzonderlijke monographieën beschreven of in opstellen van algemeenen aard terloops aangeroerd, zonder dat gelet geworden is op haar verwantschap en samenhang met een gansche reeks gelijksoortige verschijnselen uit dien tijd. Wekt dit onze bevreemding, daar toch de beteekenis der onderdeelen eerst goed begrepen wordt door een blik op het geheel, wij komen onwillekeurig tot de vraag, waaraan is het toe te schrijven, dat men voor den innerlijken samenhang dier bewegingen minder oog gehad heeft dan voor het uitwendig verschil; dat men den gemeenschappelijken wortel, waaruit zij ontsproten, voorbijziende, zelfs overschatte wat die godsdienstige bewegingen van elkander onderscheidde? ⁶⁸⁾

Waarschijnlijk grootendeels aan de houding, die de broederkringen en de profeten jegens elkander aannamen. Zij

68) Dat de Kwakers met de Sociniaansche Christologie of met de Collegiantsche opvatting van het vrije profeteeren niet instemden heeft op die wijze wel aanleiding gegeven tot de onjuiste gevolgtrekking, dat zij in de drie-eenheidsleer en in de opvatting van de gemeente aan de zijde der kerkelijken, of althans dichter bij dezen dan bij de Socinianen en Collegianten stonden.

stonden niet slechts zelfstandig nevens, maar veelal vijandig tegenover elkander en hun menigvuldige verdeeldheden kruisten elkander op zulk een zonderlinge wijze, dat er geen leidende gedachte in te bespeuren valt.

Spraken de Collegianten smalend van ROTHE's mallerijen ⁶⁹⁾ en namen hun voorvechters S. J. B. ⁷⁰⁾ en FRANS KUYPER in drie deelen van „Den Philosopherenden Boer” ⁷¹⁾ de kwakersche lichtpredikers duchtig onderhanden, — ROTHE en de Kwakers zagen hunnerzijds met onverholten gering-schatting neer op de bezonnenheid der Collegianten.

Op nog minder vriendschappelijken voet stond deze strijdlustige ijveraar ROTHE met DE LABADIE. Aanvankelijk had hij zich bij dezen willen aansluiten, doch hij was terugge-wezen om zijn gebrek aan zachtmoedigheid, ⁷²⁾ welk verwijt hij zelf maar al te wel door zijn later gedrag rechtvaar-digde. Als een andere Elias noodigde hij den Baalpriester DE LABADIE tot driemaal toe uit, met hem samen te komen en God te bidden om een teeken, wie van hen beiden door Hem was gezonden. De ander keurde hem zelfs geen antwoord waardig. Daarop trachtte ROTHE hem te treffen door in Altona en naburige dorpen heftige geschriften tegen de

69) Fil. Histor. Bewijs datter Duyvelen zijn, II.

70) Met deze beginletters wordt waarschijnlijk een bekend Rotterdamsch Collegiant, Barend Joosten Stol, aangeduid.

71) De titel van het eerste deel luidde: «Den Philosopherenden Boer, Handelende van de dwalingen der hedendaagse Christenen, Philosophen, Cartesianen, en Quakers etc. In verscheyden onvermeynde saaken. Begrepen in een samenspraak tusschen een Boer, Filisooph en Quaker. Door S. J. B. Gedrukt voor de Cartesianen en Quakers, om de oogen te openen. 1676.» Deel II en III zijn geschreven door Frans Kuyper en uitgegeven bij Is. Naeranus.

72) Het werd gedaan met een beroep op I Cor. 13 : 2.

Labadisten te verspreiden en zelfs den koning van Denemarken met Gods toorn te dreigen, als hij de Labadisten niet uit zijn gebied verdreef. 73)

Met DE LABADIE gevoelde trouwens geen der partijen veel verwantschap; den een was hij te leerstellig, den ander te kloosterlijk, den derde te weinig profetisch. Alleen in het verwerpen van anderen reikte hij allen de hand. Zoo trok hij tegen de Kwakers en Socinianen één lijn met BRECKLING, 74) hoewel diens geestelijke broeder DITMAR zijn heftigste bestrijder was. En toen BOURIGNON haar „avertissement tegen de Kwakers” 75) in het licht gaf, stond hij aan haar zijde, ook al viel een der zijnen, PIERRE IJVON, haar hevig aan in zijn „Kurzer Begriff unterschiedener Gottloser und irriger Reden und Sätze A. BOURIGNONS; 76) een werk, dat op zulk een onredelijken, bitteren toon was geschreven, dat POIRET er door teruggebracht werd van zijn voornemen, om zich bij de kloosterlingen aan te sluiten; hij liet de voorgenomen reis naar Wieuwerd varen en brak de briefwisseling met VAN SCHURMAN af om voortaan BOURIGNON aan te hangen, bij wie het leven der liefde blijkbaar tot hooger ontwikkeling was gekomen, dan bij de bewoners der Thetingastate. 77)

73) Schotel, A. M. van Schurman bl. 256. Schotel noemt hem ten onrechte De Rothe.

74) Vgl. diens Liber librorum, Confessio Christiana p. 19. Arnold III, 252.

75) Het was een antwoord op een geschrift van Benjamin Furley, getiteld «Ontdekkinge des Geestes van A. B. Ao. 1671».

76) Hierin gaf Yvon eene bestrijding van Bourignons veel gelezene briefwisseling met haar vriend De Cort, welke uitgegeven was onder den sprekenden titel «Le tombeau de la fausse theologie, exterminée par la véritable, venant du S. Esprit»; dit werk had niet geringe belangstelling; het verscheen te Amsterdam in 1669 en 1679 in het Fransch, in 1669, 1670, 1671 en 1672 in het Hollandsch.

77) Van Berkum, Antoinette Bourignon, bl. 258.

De tallooze strijdschriften geven weinig blijk van wederzijdsche waardeering. Al wat de tegenpartij kenmerkt wordt gaarne in een ongunstig licht geplaatst; motieven worden haar toegeschreven, die haar ten eenenmale vreemd zijn; gevolgtrekkingen gemaakt, die allen redelijken grond missen; de geheele partij wordt verantwoordelijk gesteld voor de zedelijke tekortkomingen van enkele harer leden. En zóó heftig en bitter is de toon, dat de lezing dezer strijdschriften, wel verre van de gedachte aan geestverwantschap te wekken, denken doet aan een diepgaand en onoverkomelijk verschil van gevoelen.

Wij willen niet voorbijzien, hoe in 't algemeen een bezaaidige wijze van oordeelen aan die dagen niet eigen was; hoe het overdrevene van de loftuitingen op het werk van vrienden wedijverde met het vernietigende van de uitspraken over het werk van ieder, die niet tot den kring der bentgenooten behoorde. Was dit reeds het geval in de letterkundige wereld, zoodat menig schrijver het noodig achtte om in zijn voorrede al bij voorbaat te verzekeren, dat hij zich niet zou storen aan wat „de snorkende nijd” op zijn arbeid zou hebben af te dingen, hoe veel te meer moet het zoo geweest zijn op het gebied van zedelijk en godsdienstig leven, waar verschil van meening de hoofden in bijzondere mate warm pleegt te maken.

Bedenken wij dit, dan verwonderen wij ons niet over den ijver, waarmede de Reformateurs tegen elkander te velde trokken. Naarmate zij zich meer bewust werden van de gemeenschappelijke grootsche gedachte der algeheele vernieuwing aller dingen, des te pijnlijker moesten de verschillen, ook de geringste, hen kwetsen. En welke strijd wordt met meer

verbittering en hardnekkiger gestreden dan die tusschen zonen van éénen huize?

Was dit reeds voldoende om te veroorzaken, dat menigmaal ter wille van onbeteekenende verschilpunten het gemeenschappelijke doel uit het oog verloren en samenwerking onmogelijk gemaakt werd, niet zelden deed lichtgeraaktheid er het hare aan toe en mengden zich in den strijd over practische verschilpunten persoonlijke motieven. Zij gaven zelfs den doorslag tot de verwijdering tusschen DE LABADIE en BOURIGNON.

Het geval is merkwaardig genoeg om medegedeeld te worden.

DE LABADIE, die BOURIGNON bij geruchte en uit hare geschriften kende en haar ook persoonlijk wenschte te ontmoeten, reisde naar Amsterdam om haar zijne opwachting te maken. Hij trof haar aan in het gezelschap van haar boezemvriend CHRISTIAAN DE CORT, een van de vele niet alledaagsche geesten, door BOURIGNON in het gemoed gegrepen.

Het innemend gelaat, de beschaafde manieren, de boeiende woorden van DE LABADIE namen ANTOINETTE in. „Een „balling in den naam van Christus — zoo begon hij —, een „gesmade door de wereld om der waarheid wil zoekt toch „wel niet tevergeefs een oogenblik rust bij eene landgenoot, „die ook den Heer liefheeft?” en ANTOINETTE antwoordde hem met een hartelijk welkom. Op haar uitnoodiging verhaalde hij daarop zijn geschiedenis, waarvan het onveranderlijke thema was: gehaat, gesmaad, gelasterd, vervolgd om Christus en der waarheid wille; en voorziende, wat de Waalsche synode

te Dordrecht (1668) over hem en de zijnen besluiten zou, begeerde hij van haar een raad: wat stond hem te doen, als hij van de bediening in de gemeente ontzet en uit Veere verdreven zou worden. „Want ik heb veel van U gehoord
 „en mijn hart trok naar u heen. Gij hebt evenmin
 „in de Roomsche kerk rust voor uwe ziel kunnen
 „vinden als ik. Gij ziet het bederf, dat overal in de
 „kerk, die zich naar Christus noemt, is doorgedrongen.
 „Gij voelt U geroepen reiniging aan te brengen en
 „een gemeente van Gods kinderen te vergaderen; won-
 „derlijke overeenstemming! dat alles is ook mijne
 „roeping en mijn doel.”

Hoe spoedig werd de gunstige indruk uitgewischt. Het geschiedde tengevolge van een plan, dat DE LABADIE beraamd, ja, tot welks verwezenlijking hij reeds stappen gedaan had geheel buiten BOURIGNON om, hoewel zij er ten nauwste bij betrokken was. Het beoogde de stichting eener gemeente van wedergeborenen op een plaats, die gelegenheid bood om ver en vrij van de wereld den Heer in vrede te dienen. DE LABADIE had daarvoor het oog geslagen op het eiland Noordstrand bij Holstein, dat aan BOURIGNON's discipel DE CORT toebehoorde. Daar hij rekenen mocht op den steun van vele aanzienlijken, o. a. van de rijke dames VAN SOMMELSDIJK te 's-Gravenhage, had hij DE CORT aangeboden dit geheele eiland voor vele tonnen goude te koopen; en deze, mede door geldelijke motieven gedrongen, was daarvoor gemakkelijk te winnen geweest. Niets scheen aan de verdere uitvoering van het plan in den weg te staan, daar beiden van BOURIGNON's instemming zich bij voorbaat verzekerd

hielden. Zij vergisten zich echter deerlijk. Gekrenkt door de overijling, waarmede de overeenkomst, geheel zonder haar voorkennis, gesloten was, sprak zij er haar veto over uit.

„Ik geloof — zoo trachtte DE LABADIE haar te overreden — dat God in zijn aanbiddelijken raad besloten heeft, dat mijn lot zich aan het uwe verbinden zou.”

Maar wars van zulk een vermenging van persoonlijke inzichten en goddelijke raadsbesluiten viel zij hem vinnig uit de hoogte in de rede: „besloten in zijn aanbiddelijken raad? Wat

„bedoelt gij daarmee, mijnheer? Beteekent dat in uwen mond, dat gij lust hebt uwe plannen met mijne voornemens te vereenigen? Maar dan zoude ik liever den naam van God daartoe niet gebruiken.”

De pogingen der beide mannen, om haar tot andere inzichten te brengen, stuitten af op haar onverzettelijkheid; eens voor al verwierp zij een vereeniging met DE LABADIE. De verkoeling, die daardoor ontstond, klom gaandeweg tot de verbittering, waarvan het boven vermelde geschrift een proeve is.

Wij zouden ons door den schijn laten misleiden, indien wij uit dit verhaal afleidden, dat de verwijdering tusschen BOURIGNON en DE LABADIE alleen was toe te schrijven aan persoonlijke antipathie; zonder twijfel moet de laatste oorzaak gezocht worden in een verschil van gevoelen. En dit geldt evenzeer van de oneenigheid tusschen de andere partijen. Wel valt het niet te ontkennen, dat de vijandige verhouding, waarin DE LABADIE tot ROTHE en tot DITMAR, FRANS KUIJPER tot de Kwakers, en DANIEL ZWICKER tot

de Collegianten stond, ook van persoonlijke aard was, maar daaraan lag toch niet minder ten grondslag een, hetzij verborgene of aan het licht tredende, dissensie van denkbeelden en strevingen. Met name tusschen de Kwakers en de Collegianten valt een wezenlijk verschil op te merken. Het werd hierdoor bepaald, dat in de groote beweging aan ieder van beiden een afzonderlijke plaats was aangewezen.

De reformatiebeweging toch vertoonde zich onder alle klassen. De werkdadige vroomheid, waarop zij aandrong, deed haar voorstanders winnen in alle kringen. Zij openbaarde zich echter niet overal op dezelfde wijze. Om een enkel punt te noemen — daar waren er, die zeer levendig de behoefte gevoelden om zich rekenschap te geven van hun wijsgeerig uitgangspunt en om de gevolgtrekkingen in het licht te stellen, waartoe zij ten opzichte van overgeleverde leeringen en voorstellingen geleidelijk moesten komen. Anderen daarentegen bekommerden zich daarover in geen deele. Zoo was het wel één Geest, die op allen nederdaalde, maar zijn projectie was zeer verschillend. Bij mannen van klassieke opleiding en bij vrouwen van patricischen huize moest hij zich wel anders openbaren dan bij hen, die tot het zoogenaamde volk behoorden.

Terwijl nu de Kwakers hun arbeidsveld onder de groote menigte zochten, beperkten de Collegianten zich tot het meer ontwikkelde deel der natie. Hun bijeenkomsten droegen er den stempel van. In tegenstelling met die der „vrinden” waren de hunne te hoog en te voornaam voor den gewonen man. Grieksche, Hebreeuwsche, Latijnsche geleerdheid was er evenmin ongewoon als wijsgeerige en uit-

legkundige spitsvondigheid en tot in bijzonderheden afdalende geschiedkundige beschouwingen. Daarbij werd het er voegzaam geacht een zekere graviteit in woord en gedrag te bewaren. Wie daarvan al te veel afweek door b.v. als de gewezen destillateur WILLEM GERRITS de vrijheid van spreken te misbruiken en den broeders over hun al te voorname vroomheid eens recht de les te lezen, werd — niet anders dan dezen „lastigen paardevlieg” geschiedde — eenvoudig de deur gewezen. Of wie als HARTIGVELD den eenvoud in voeding en kleeding al te ver dreef, kon bij de meesten eer op terechtwijzing dan op lof rekenen, daar zij in het algemeen van oordeel waren, dat men aan de wereld wel „een teeken, doch geen aanstoot” moest geven en in alle opzichten maat moest houden.

Dat alles verwondert ons niet, wanneer wij weten wie zij waren. Toonaangevers op het College waren immers mannen als JAN HARTIGVELD, wiens vader was raad in de vroedschap van Rotterdam, straks zelfs burgemeester, bovendien hoogheemraad van Schieland en bewindhebber der Oostindische Compagnie; verder notaris ADRIAEN PAETS, die eveneens zitting had in de genoemde vroedschap en later gezant der Staten in Spanje werd; de bekende staatsman COENRAAD VAN BEUNINGEN, gezant aan het Fransche Hof en later burgemeester van Amsterdam. Naast hen kon men opmerken ontwikkelde rijke kooplieden, vele doopsgezinde leeraren en zelfstandig denkende geleerden. Aldus werd de kern van het College gevormd door mannen, die bij al hun ijveren voor bekeering toch altijd deftig en „ontzachelijk” bleven; die bij al den nadruk, waarmede zij aandrongen op

werkdadige vroomheid, toch ook aan hun streven een wetenschappelijken grondslag wilden geven; die zich zorgvuldig in acht namen tegen overschatting van persoonlijke invallen en opvattingen en zooveel mogelijk door algemeene beginselen zich lieten leiden. In voorname en geleerde kringen stonden zij dan ook in aanzien. Men mocht daar eens glimlachen over hun zedigheid of de schouders ophalen over hun ijver, men hield hen toch hoog en zocht gaarne hun omgang. En toen een jong edelman als HARTIGVELD, behalve zijn zwierig hoofdhaar en zijn kostbare kleedij, ook zijn schitterende carrière prijs gaf om zich bij hen aan te sluiten, mochten aanvankelijk de zijnen zich dat aantrekken als een familieschandaal, — al heel spoedig namen zij met het geval vrede. ⁷⁸⁾

Daarentegen waren de Kwakers menschen uit het volk en werkende onder het volk. Dat treedt wellicht het duidelijkst aan het licht in de herhaalde verstoringen hunner vergaderingen en de oploopen, welke zij veroorzaakten. Het volk toch ijvert vooral dan tegen het ongewone, wanneer dit in eigen boezem aanhangers en profeten vindt. Het College werd wel met rust gelaten, dat stond ver boven en buiten de groote menigte; Leidsche studenten, die hun geleerdheid luchten of hun talent voor het debat ontwikkelen wilden, mochten er uit dartelen moedwil binnen dringen en het woord voeren, — een man uit het volk zou dat niet wagen; nauwelijks durfde hij zich verstouten uit be-

78) «Lijkreedden over het leven en sterven van de Godvruchtigen Jan Hartigveld, op den dag zijner Begraafenis voorge dragen aan de Broederen Collegianten in haar Vergaderinge tot Rotterdam door Jan Dionyssèn Verburg. Tot Rott. by Pieter Terwout, boekverk. op het Spui, 1678».

langstelling met die deftige heeren te vergaderen. Doch in de bijeenkomsten der Kwakers, die als propaganda-vergaderingen voor alleman openstonden, gevoelde hij zich geheel tehuis; daar werd de taal van straat en markt gesproken, daar kende hij de meesten van aangezicht tot aangezicht; geen zweem van deftigheid schrikte hem daar af; zonder schroom durfde hij er zich vertoonen, zooals hij was; daar vond hij vromen, die in hun vroomheid al even weinig als hij in zijn bespotten maat wisten te houden; die gekleed in ruw zakkatoen zich zelfs niet ontzien hadden de kerken binnen te dringen om er oordeelen Gods te verkondigen; die hun bestrijders in plaats van redelijke uiteenzetting van hun standpunt aanstoot en ergernis hadden gegeven; die smaad en spot een eer achtten en botsingen met de overheid eer uitlokken dan vermijden zouden.

Zelfs hun leiders waren gemeenlijk mannen van geringe ontwikkeling — JAN SMET, de wever, MAARTEN MAARTENSZ de kuiper. Op zijn best vond men onder hen een koopman, een boekhandelaar, een winkelier, een heelmester, doch geen doctoren, predikanten, geleerden, diplomaten, tenzij bij uitzondering. En dat was in hun oog zoo weinig een gebrek en een oneer, dat het hun een oorzaak van roem was en een bewijs, dat zij de wereldsche grootheid en geleerdheid volkomen buitengesloten hadden. Niemand minder dan WILLIAM PENN beroemde er zich op. Bij gelegenheid van een bezoek, dat hij in 1677 aan het Waltha-slot bracht, vroeg een der Labadistische leeraars hem, of niet de Kwakersche leer der waarheid het eerst onder ongeleerde en eenvoudige menschen was ontstaan, waarop hij vol trots antwoordde: „ja, dat is

onze troost, dat wij niets daarvan aan de geleerdheid dezer wereld verschuldigd zijn". 79)

Moest het hun ergernis niet gaande maken, toen zij niettemin in het Friesche placcaat van 1662 in één adem met Socinianen en Dompelaars — zoo luidde de officieele ketternaam der Collegianten — werden genoemd? CRISP kon er geen woorden voor vinden: hadden deze een getuigenis, waardig om er voor te lijden of een hart, dat tot lijden bereid was? stonden deze niet in eigen kracht, was hun vertrouwen niet gesteld op menselijke berekening?

„Maer wy — besluit CRISP — syn een Volck,
 „dewelcke staen in de wille Godts en dat is onse
 „sterckte; ghy moogt alsoo gemackelyck de sonne
 „beletten van synen loop te lopen en den Noordenwint
 „terughouden, dat hy niet en waye, als die gesegende
 „getuygenis beletten van sich uyt te spreiden, welcke
 „Godt geplaeft heeft in onse harten en van ons
 „vereyst, deselve te draegen in de Natiën. 80)

Hieruit blijkt, dat het zelfgevoel der Kwakers niet zelden ontaardde in zelfverheffing. Ook in dit opzicht wonnen de Collegianten het van hen in gematigdheid, of zooals een tegenstander van beiden getuigt: „de quakers beroemen haer, alleen het Volck Godts te syn, met uytsluyting van

79) Sewel, bl. 616.

80) Crisp, Uytroepinge I. Ook Barclay Verantw. bl. 18, 24, 34, 53 beweerde, dat de Socinianen evenals de Gereformeerden het inwendig geloof misten en menschen waren zonder innerlijke kracht, bezittende enkel de uiterlijke letter der schrift. Frans Kuyper (Fil. Hist. Bewijs II) komt tegen deze beschuldiging op en beroept zich o. a. op Crellius «over den H. G.» 214, 276; id. «Sedekunst» bl. 69 van de Duitsche uitgave; Ostrod Unterrichtung, 299; Volkelius lib. III c 13.

andere; maer de Collegianten syn hierin doorgaens bescheydener". ⁸¹⁾ De juistheid van dit getuigenis blijkt ook uit de houding, die de gesmade Dompelaars hunnerzijds tegenover de Kwakers aannamen; wel verre van hen met gelijke munt te betalen, waardeerden zij — met voorbijgaan van wat hun mishaaide — gaarne hun ijver en immer betoonden zij jegens hen een zekeren eerbied, ook al spaarden zij menigmaal de roede niet. Op eigenaardige wijze treedt deze milde wijze van oordeelen aan het licht zelfs in een van de geschriften ⁸²⁾ van FRANS KUYPER, hun even vinnigen als illoyalen bestrijder. In een passage van zijn „Bewijs datter Duyvelen zijn" begint hij met hun ongewone doen bespottelijk en verdacht te maken, hun bevingen aan den invloed van daemonen toe te schrijven, hen op één lijn te stellen beurtelings met tooneelspelers en met de Amsterdamsche naaktloopers en Munstersche Wederdoopers. Doch al voortgaande matigt hij zijn oordeel, blijkbaar beseffende, dat hij zijn doel voorbij streeft en met zulk een vernietigend oordeel onmogelijk instemming bij zijn lezers zal vinden; en met een onverwachte verandering van toon eindigt hij met hun buitensporigheden voor tijdelijke dwalingen te verklaren en hen te noemen „arme verblinde menschen, die zich noodeloos zooveel vervolgingen op den hals gehaald hebben".

Het is te betwijfelen, of deze welwillende houding der Collegianten enkel uit „bescheydenheydt" en gematigheid

⁸¹⁾ J. S. van N. Onderw. d. Ex.

⁸²⁾ Hist. Filos. Bewijs.

voortsproot en niet mede verklaard moet worden uit een gevoel van minderheid. Meermalen toch geeft hun nederigheid jegens de vrienden Gods, die scherp afsteekt bij den toon van gezag, dien zij tegen de kerkelijken aanslaan, aanleiding tot de veronderstelling, dat zij tegen de wijze van optreden der Kwakers hoog opzien, ook al volgen zij die niet na. Bijzonder sprekend is hetgeen van dien eerbied aan het licht treedt bij de geschillen, welke ontstonden naar aanleiding van de gevangenneming der drie Amsterdammers te Harlingen. Toen de Kwakers op heftigen toon en zonder schijn van bewijs de Collegiantsgezinde Mennisten verweten als aanklagers te zijn opgetreden of althans opzettelijk de arrestatie te hebben veroorzaakt en zelfs GALENUS beschuldigden zich in het ongeluk der drie gevangenen te vermeien, werd dit van de andere zijde met nederige en breed gemotiveerde verontschuldigen beantwoord. CLAES JOHANNES, de scheepstimmerman, betuigde aan een drietal Kwakers,⁸³⁾ die hem te zijnen huize verantwoording kwamen vragen, zijn innig leedwezen, dat de zaken zoo gelooopen waren: toen hij CORNELIS ROELOFSZ. op straat aangehouden had, had hij niet geweten, dat deze een Kwaker was; eerst toen de zaak al in handen van den wachtmeester was, had hij vernomen, dat hij een vroom en godvreezend man had gescholden, wat hem menig zelfverwijt en vele slapelooze nachten had gekost; en hij eindigde met zijn drie bezoekers te vragen om met hem te bidden, dat God hem zijn vrede hergeven mocht. Even deemoedig was de houding van de andere

83) Het waren Jan Janszen, Willem Koensz en Stephen Crisp.

dienaren der Harlinger Doopsgezinden. Naar alle zijden, zelfs naar Hamburg, waar de Galenistische leeraar GERRIT ROOSE om inlichtingen had gevraagd, zonden zij brieven; FOPPE FOLKERTS, JAN SIJBOLTS POTTEBAKKER, ROBIJN EGBERTS, allen leeraren der gemeente, schreven hem elk afzonderlijk een uitvoerig relaas. Zelfs GALENUS toonde zich bereid om op de zoo onredelijke beschuldiging te antwoorden en voor ditmaal af te wijken van de tactiek van hooghartig zwijgen, die hij placht te volgen; hij haastte zich te verzekeren, dat men zijn woorden verkeerd had uitgelegd, tevens betuigende, dat hij immers altijd de Kwakers had voorgestaan en verdedigd, zoowel bij de burgers in het algemeen als vooral bij de magistraten, waardoor hij hen voor veel verdrukking had bewaard.

Een scherpe tegenstelling hiermede vormt de hardnekkigheid, waarmede CRISP zijn beschuldigingen staande hield. GALENUS schold hij „den grooten Hoorn, die tegens de Waarheyt stoot,” „een vriendt van deeze werelt,” „een, die tot het Licht in syn eygen conscientie ongehoorsaem is”. CLAES JOHANNES verweet hij ten overvloede in zijn zak een geopend mes te hebben vastgehouden, om zich bij de eerste verdachte beweging van den gewaanden vagebond te kunnen verweren. Naar aanleiding van deze laatste bijzonderheid was zijn laatste woord zelfs een besliste verwerping van de geheele gemeente als een gewelddadig CAÏNS-geslacht: „soo CAÏN heeft gevluht nae sijn stadt en CLAES JOHANNES nae syn mes; maer geen moordenaer heeft het Eeuwige Leven tot syn schuytplaets; en deze Schriftuere is vervult: „bloetgierige lieden haeten den vrome, maer de oprechten soecken syn ziele (Prov. 29 : 10.)”

Wekt de weinig vriendschappelijke houding tusschen de verschillende reformateurs de gedachte, dat een diepe kloven hen scheidde en alle verwantschapsgevoel hun vreemd was; er doen zich ook verschijnselen voor, die op iets anders wijzen en waaruit het blijkt, dat zij toch zoover niet van elkander afstonden. Telkens opnieuw gevoelden zij behoefte aan verstandhouding, bij alle tekortkoming in wederzijdsche waardeering toch nooit geheel voorbijziende, hoe dezelfde hoofdgedachte hen allen bezielde; zoowel practische overweging als het besef van gemeenschap in den H. Geest drong hen herhaaldelijk, schouder aan schouder te staan in den strijd tegen de machten der duisternis. Wel kwam het slechts zelden tot een vaste aaneensluiting — hun individualisme was trouwens oorzaak, dat zij deze weinig op prijs stelden — maar vele vriendschappelijke briefwisselingen en samensprekingen hadden er toch tusschen de leiders van verschillende kringen plaats. Met groote vrijmoedigheid zochten zij in naam der gemeenschappelijke roeping elkanders kennismaking, wanneer gerucht of geschrift het vermoeden van geestverwantschap wettigde; en de een leidde den ander daarop weder tot derden.

Althans de hoofdpersonen stonden voor zoover de omstandigheden nadere kennismaking niet uitsloten middellijk of onmiddellijk met elkander in betrekking. Als een aanwijzing daarvan kan ik wijzen op de menigvuldige betrekkingen waarin BOURIGNON tot de verschillende hervormingsgezinde personen en partijen stond — BOURIGNON, die, al was zij zelve voor heilbegeerigen altijd te vinden, nog wel het minst van allen uit eigen beweging anderen placht te zoeken. Colle-

gianten lazen hare geschriften naast die van BÖHME ⁸⁴⁾ met groote instemming. PETRUS SERARIUS, die zich in 1655 als een vurig voorstander van Dr. GALENUS had doen kennen, bevond zich met Dr. SWAMMERDAM en COMENIUS een tijdlang in haar dagelijksche omgeving. ⁸⁵⁾ DE LABADIE poogde haar, evenals hij GICHTEL deed, ⁸⁶⁾ aan zich te verbinden. POIRET, na een korten tijd geweefteld te hebben tusschen haar en VAN SCHURMAN, zat aan hare voeten. Socinianen kwamen haar hun sympathie betuigen en op hunne beurt ontvouwden zij haar hun beginselen, waarmede BOURIGNON, naar zij later niet zonder trots rondvertelden, aan het einde der samenspraak hare instemming zou hebben betuigd. ⁸⁷⁾ QUIRINUS KUHLMANN mocht haar tellen onder degenen, met wie hij tijdens zijn verblijf te Parijs in briefwisseling stond. ⁸⁸⁾ Wellicht is ook ROTHE met haar in

84) Onder de Collegianten heeft Barend Joosten Stol Böhme bestreden (in zijn «Christelijke Leidsman»), doch Adam Boreel, Coenraed van Beuningen, Jan Stevensz, Jan Luyken — om enkele bekende namen te noemen — hielden hem voor een groot profet. Calovius telt naast Rothe en Kuhlmann (Ao. 1684) ook Boreel onder de ijveraars voor Böhme op. Vgl. Arnold.

85) De vriendschap tusschen Serarius en Bourignon was niet van langen duur. Toen zij verbroken werd en Comenius tusschen beiden moest kiezen, hield hij de zijde van Bourignon, van wie hij later op zijn sterfbed zou getuigen: «God heeft mij heden een engel gezonden». Vgl. C. van Berkum, A. Bourignon bl. 219.

86) Deze poging van De Labadie, die mislukte, is niet het eenige bewijs van sympathie onder de kloosterlingen van Wieuwerd jegens Gichtel en de zijnen. Later ging Balthasar Colerus, die in 1679 als predikant van Nijega en Elahuizen wegens labadistische gevoelens door de Classis van Sneek afgezet was, uit den kring der Labadisten over tot de Warmondsche Broederschap. Van Berkum, Jean de Labadie II bl. 73.

87) Bourignon sprak deze bewering evenwel met nadruk tegen in «Het graf der valsche theologie», 1e brief.

88) Deze briefwisseling werd in 1686 te Amsterdam uitgegeven onder den titel: Brieven van Parijs aan den Heere Joh. Rothe, aan Vrouwe Danneke van Swinten, aan den Heer Franciscus Mercurius van Helmont, Vrijheer, en Juffer Antoinette Bourignon». Zie Arnold III bl. 335 v. v.

aanraking geweest; in dienzelfden tijd toch wisselde ook hij brieven met KUHLMANN. Niet onwaarschijnlijk heeft ook GICHTEL'S kring haar van nabij leeren kennen en dan kan KUHLMANN als tusschenpersoon hebben gediend. Hij toch stond óók tot dien kring in betrekking en wel in het bijzonder tot FRIEDRICH BRECKLING. ⁸⁹⁾ Hoe het zij, in elk geval bestond er onwedersprekelijk geestverwantschap tusschen BOURIGNON, ROTHE en KUHLMANN eenerzijds en GICHTEL anderzijds. Zelfs deelde BOURIGNON in zoo hooge mate in GICHTEL'S vereering van JACOB BOEHME'S theosofische mystiek, voor de verbreiding waarvan hij zich hier te lande zooveel moeite getroostte, dat de rechtstreeksche invloed daarvan in hare geschriften merkbaar is.

Heel wat bladzijden zouden er gevuld kunnen worden met belangwekkende verhalen omtrent wisselende toenadering en verwijdering der verschillende personen en groepen, veelal onder invloed van toevallige of persoonlijke omstandigheden. Slechts het een en ander wil ik hiervan mededeelen en wel het eerst iets met betrekking tot de Kwakers en Collegianten; zulks ter wille van de tegenstelling, daar wij immers zooeven opmerkten, dat zij elkander voor niet minder dan duivelskinderen en een Cainsgeslacht scholden, zoodat de gedachte verre schijnt te liggen, dat zij in onderlinge betrekking hebben gestaan. Dat dit toch zoo is wil ik hier opzettelijk iets breedvoeriger uiteenzetten. Meer dan eens toch hebben zij elkander

89) Kuhlmann ontmoette Breckling zoowel in zijn vereering van Boehme als van Giftheil, op wien zij beide zeer hoogdravend gestelde grafdichten maakten. In 1686 vond Kuhlmann evenwel aanleiding Breckling in twee geschriften te bestrijden. Arnold III 337.

met vriendschappelijke gezindheid gezocht. Aanvankelijk stonden zij zelfs heel dicht bij elkander: toen AMES voor de eerste maal (a° 1655) in Amsterdam kwam, vond hij gehoor en bijval onder eenige „Doopsgezinden”, leden van de Galeensche partij, die juist in datzelfde jaar zich zoo krachtig liet gelden. Op de eerste warme huldiging volgde evenwel dra verkoeling. ⁹⁰⁾ Op den duur getuigde de geest der Kwakers te zonderling, 't welk vooral uitkwam, toen kort na AMES' vertrek in 1656 de onstuimige STUBS de leiding kreeg. SEWEL deelt dienaangaande mede later van Dr. GALENUS zelf te hebben vernomen, „dat STUBS hun dat genoeg niet gaf”: was AMES te vergelijken met een muzikant, die zeer liefelijk speelde, STUBS was een verstoorder van de welluidende tonen. ⁹¹⁾ Toch bleef er ook na

90) Toch werd ook hier het oud-Hollandsche spreekwoord bevestigd, dat de eerste drift, ook al houdt zij in het hoofd op, dikwijls toch nog voortduurt in den staart. De schrijver van de *Lammerenkrigh* verzekert althans, «dat meestal de Nederlandsche Quaackers eerst Collegianten zijn gheweest». Ook vernemen wij, dat van de leden van Galenus' gemeente enkelen zich door Ames blijvend hebben laten winnen. Onder dezen was het echtpaar Jacob Willemszoon Zeewel, geboortig van Utrecht, burger en heelmeester te Amsterdam en zijn huisvrouw Judith Zinspenning, beiden leden der Vlaensch-Doopsgezinde gemeente, die onder den indruk van Ames' prediking in 1657 het besluit namen om voortaan meer dan zij tot nog toe hadden gedaan te letten op «de inwendige goddelijke overtuiging». Hun zoon, de historieschrijver Sewel, deelt ons dit mede. — Omgekeerd kwamen ook overgangen van de Kwakers tot de Collegianten voor: Willem Gerritse die als distillateur te Rotterdam tot den kring van Furley had behoord, sloot zich te Amsterdam, waarheen hij verhuisd was, bij het College aan. Al spoedig kreeg hij het hier evenwel om zijn vinnige wijze van oordeelen te kwaad met de broeders, die hem uit de vergadering wezen, waartegen hij tevergeefs mocht protesteeren in een «Ootmoedigh Versoeck en ernstige Aenspraeck Aen Dr. Galenus, Dr. Reyers, en Dr. Maurik, zijnde Leeraers en Vermaenders der Vlaemsche en Waterlantse Gemeente, mitsgaders Voorstanders en Bestieters van het Collegie, alwaer men de Vrijheyd van spreken pleeg voor te staen en noch dagelijcks wil schijnen te practiceeren, t'Amst. bij Jacob Vinckel, in de Beursstraet in de History-schrijver, Anno 1676». Jan Stevensz van Nijeven, die Willem Gerrits' haat tegen Galenus deelde, nam hem op onder de martelaren in zijn «Onderwijs door Exempelen».

91) Sewel, bl. 171.

dien tijd een band bestaan, ook al bleek het niet mogelijk dien nauw toe te halen. Zoo had er in 1676 een broederlijke samenspreking plaats tusschen ROBERT BARCLAY en ADRIAEN PAETS, die kort geleden als gezant der Staten uit Spanje was gekomen. Dit dispuut „over de onmiddellijke inwendige openbaring van Gods Geest”, — door BARCLAY gelijk men denken kan verdedigd, door PAETS ontkend — schijnt weinig vriendschappelijk geëindigd te zijn. Althans, PAETS toonde zich niet genegen om na afloop ervan aan BARCLAY te schrijven, hoewel hij te voren beloofd had ⁹²⁾ dit te zullen doen. Een schrijven, dat BARCLAY hem daarop uit Schotland door bemiddeling van FURLEY deed toekomen, verwaardigde hij zich niet te beantwoorden, waarop FURLEY bij wijze van protest BARCLAY's brief in 1678 in druk uitgaf, ⁹³⁾ daarbij PAETS in zooverre sparende, dat hij zijn naam in het gedrukte stuk niet noemde.

Soortgelijke bijeenkomsten hadden er meermalen plaats, in het volgende jaar (1677) o. a. twee, van welke wij in het bijzonder kennis dragen. De eerste geschiedde ten huize van FURLEY te Rotterdam (28 Aug.) ⁹⁴⁾; daar waren tegenwoordig te eener zijde behalve FURLEY zelf, GEORGE FOX, WILLIAM PENN, GEERTRUID KITSGEN en GEORGE KEITH, te anderer zijde JAN HARTIGVELD, BAREND JOOSTEN STOL, PAULUS

⁹²⁾ Kort van tevoren had Barclay over hetzelfde onderwerp een brief geschreven aan Christiaan Hartsoecker van Rotterdam; dit schrijven is opgenomen in den bundel «Praestantium ac eruditorum virorum Epistolae Ecclesiasticae».

⁹³⁾ Deze brief, in het latijn gesteld, kan men ook vinden in het Aanhangsel achter Sewel's Hist. v. d. K.w.

⁹⁴⁾ Filos. en Histor. Bewijs, II, bl. 24.

BREDENBURG en FRANS KUYPER. KEITH trachtte hier te bewijzen, „dat God 's menschen gebeden niet kan hooren, noch zijne gedachten weten, indien Hij niet in ons is en dat wezenlijk.” De andere bijeenkomst had plaats te Amsterdam, waar DR. GALENUS in tegenwoordigheid van eenige aanhangers tegenover PENN en FOX de stelling verdedigde, „dat niemand (ook geen Kwaker derhalve) voor een gezant Gods kon worden aangenomen, tenzij hij zijn woorden met wonderteekenen bekrachtigde.” PENN bestreed dit met een beroep op Johannes den Dooper en Jona, die ook zonder ooit een mirakel te hebben verricht door velen waren geloofd.

De weinig tactvolle hardnekkigheid, waarmede bij zulke gelegenheden elk van beide partijen haar standpunt placht te handhaven, deed na elke nieuwe onderhandeling levendiger dan te voren het verschil gevoelen; toch hield men nimmer op te gelooven aan de mogelijkheid van volkomen overeenstemming en stelde men telkens opnieuw pogingen in het werk om daartoe te geraken. Eigenlijk zijn ook de strijdschriften niet anders dan zulke vredezoekende pogingen, — op den onvruchtbaren akker der polemiek goede zaden der verbroedering. Vandaar dat zij belangstelling en hoogachting geenszins uitsluiten.

Het is volstrekt niet ongerijmd, dat GERRIT ROOSE, die in 1658 tegen de Kwakers schreef, hun een bewijs van harte-lijke belangstelling gaf, toen de gelegenheid daartoe zich voordeed.⁹⁵⁾ Zelfs een onomwonden betuiging van waardeering behoorde niet tot de onmogelijkheden, gelijk blijkt uit het

95) Uytrepinge, II. 14.

„Klaar verhoog tot last van FÖEKE FLORIS,” welks schrijver — volgens het gerucht niemand minder dan GALENUS zelf — met ware geestdrift spreekt van „dat heerlijke tractaat, in 't Engelsch beschreven door ROBERT BARCLAY door GLASEMAKER in het Nederduitsch vertaald.” Ja, ook een warme verdediging en aanbeveling van de kwakersche leer van het inwendig licht, dat iederen mensch verlicht, werd wel door de hand van Collegianten uitgegeven: ik bedoel het toenmaals veelbesprokene geschrift „Lucerna super candelabro,” waarschijnlijk geschreven door A. BOREEL en in 1662 door PIETER BALLING vertaald onder den titel „Het licht op den Kandelaar;” een boekje, dat zich in de hartelijke waardeering van WILL. AMES, tegen wien het nog wel gericht was, mocht verheugen. ⁹⁶⁾

Wekt dit alles den indruk dat de Kwakers niet zoo

96) De latijnsche titel in zijn geheel luidde: «Lucerna super Candelabro, inserviens ad elucidationem rerum praecipuarum, quae in libello cui titulus est: Mysteria Regni Dei etc, continentur»; het Hollandsche opschrift was: «Het licht op den Kandelaar, dienende tot opmerkinge van den voornaamste dingen in het boekje genaamd «De verborgenheden van het Rijk Gods etc. tegen Galenus Abrahamsz en zijne Toestemmers etc., verhandeld en beschreven door William Ames, Gedrukt voor den Autheur 1662.» Zooals men uit dezen titel, die misschien opzettelijk onduidelijk is gesteld, met eenige moeite wel kan lezen, had Ames tegen Galenus een polemiëk geschreven, waarop dit «Licht» een antwoord is. Daar het anoniem in het licht werd gegeven, moest men naar den naam van den autheur gissen. Niet weinigen, door den titel in de war gebracht, hielden Ames voor den schrijver, met welke gissing de inhoud zoozeer in overeenstemming scheen, dat men het boekje straks zelfs in het Engelsch vertaald bij Ames' werken kon vinden. Anderen dachten met meer recht aan Pieter Balling, een van Spinoza's vertrouwde vrienden. Meinsma noemt dezen zelfs met stelligheid als den autheur en wel op gezag van Jan Rieuwertsz, die het boekje onder Ballings naam in 1684 herdrukte en achter Jarig Jelles' «Belijdenis des algemeenen en Christel. Geloofs» uitgaf, met de mededeeling, dat het in «Abrahami Borellii opera Posthuma» (Ao. 1683) in de latijnsche vertaling voorkwam. Doch veel is er zeker ook te zeggen voor het vermoeden, dat het boekje oorspronkelijk in het latijn geschreven werd door Boreel (onder wiens «scripta Posthuma» het is opgenomen) en vertaald door Balling, welk vermoeden Sewel in de Voorrede van zijn Hist. v. d. Kw. toelicht. In het aanhangsel bl. 45 v. v. geeft Sewel het stuk in den latijnschen text. Later zal de inhoud nader ter sprake komen.

exclusief waren, als JAN STEVENSZ wil doen gelooven en hun hooge toon soms doet denken, de werkelijkheid is daarmee in overeenstemming. Op bijzonder hartelijke wijze hebben de vrienden de hand gereikt aan de Labadisten. Evenwel niet zonder dat er een tijdperk van verbittering voorafging, waarin het scheen, dat op een eerste al te innige vriendschap voor altijd een breuk was gevolgd. Toen de Huiskerk werd opgericht, sloten eenige weinig bezonnene Kwakers zich daarbij aan, niet inziende, dat haar ascetisme onmogelijk samen kon gaan met hun geest der vrijheid. Het gevolg was, dat zij zich na korten tijd uit de huisgemeenschap terugtrokken tot groote ergernis van DE LABADIE, die dit toeschreef aan liefde jegens de wereld en hun allerlei verwijtingen naar het hoofd slingerde, die de tegenpartij hem met woeker terugbetaalde. Zoo fel bestookten zij elkander in dezen tijd, dat een opzettelijk valsche aanklacht van moord niet onmogelijk geacht werd ⁹⁷⁾ en met zooveel succes hebben de Kwakers geijverd, dat zij — naar VAN SCHURMAN zelve moet erkennen — vele harten tegen „den man Gods” (DE LABADIE) verkeerden.

Diepe wortelen heeft deze verbittering evenwel niet geschoten; zoo heftig zij zich uitte, zoo spoedig was zij uitgewoed, althans van de zijde der Kwakers. Terwijl de Huiskerk nog te Amsterdam was, wendden ROBERT BARCLAY en GEORGE KEITH zich met vriendschappelijke bedoelingen tot haar. Minder gemakkelijk schenen de Labadisten de oude veete te

⁹⁷⁾ Ik heb hier het oog op het noodlottige uiteinde van een der meest dweepzieke volgelingen van den meester, den jongen M e n u r e t, die, krankzinnig geworden, plotseling overleed, naar het gerucht wilde, tengevolge van grove mishandelingen, die de L a b a d i e hem in drift zoude hebben aangedaan. S c h o t e l, A. v. S c h u r m a n bl. 235 v. v.

kunnen vergeten: in stede van dankbaar de toegestoken hand der verzoening aan te nemen beroemden zij zich ten koste der kwakers met de onjuiste bewering, dat BARCLAY'S bezoek niets minder dan een nieuwe poging was geweest om aansluiting met de huisgemeente te hebben, welke poging ditmaal was afgewezen. ⁹⁸⁾

Toch zouden ook zij blijk geven, dat zij niet voor altijd den toorn behouden en de oude liefde vergeten konden. Van beide kanten buitengemeen vriendschappelijk was de ontmoeting, welke er in 1677 in het Waltha-slot plaats had, toen WILLIAM PENN, begeleid door FOX, BARCLAY en KEITH, daar een bezoek bracht. Van den kant der vrienden was reeds de komst op zich zelf een niet gering blijk van waardeering: hadden zij zich niet de moeitevolle reis van Amsterdam naar Wieuwerd getroost, alleen terwille van het oogmerk om enkele uren bij de Labadisten te vertoeven? Dezerzijds was men voor dit bewijs van belangstelling dan ook zeer gevoelig, wat ANNA VAN SCHURMAN op zeer eigenaardige wijze openbaarde, toen zij zich onder den invloed van zulke vrome bezoekers zóó opwond, dat zij in een soortgelijken toestand van extase geraakte, als bij de Kwakers veelvuldig voorkwam en voor een werking van de Heiligen Geest werd gehouden: „zij geraakte in een vuur, dat haar als wegsleepte en eene trilling in hare leden verwekte”. ⁹⁹⁾ Hooggestemd en tegelijk vertrouwelijk waren de gesprekken, waar-

98) Schotel A. v. S. bl. 200.

99) Schotel, bl. 260. Het verwondert ons niet, dat Sewel van deze bijzonderheid geen melding maakt. Wij weten toch, dat hij dat «beven» van de eerste Kwakers zooveel mogelijk verloochende.

aan behalve VAN SCHURMAN en PENN inzonderheid de freules SOMMELSDIJK en PIERRE IJVON deelnamen. Elk op zijn beurt vertelde zijn levensgeschiedenis, onder welken zonderlingen samenloop van omstandigheden hij geleid was tot de bekeering, en hoe hij om Christus' wil in smaad en vervolging de verdrukking der wereld had moeten lijden. In den breede maten hierbij de juffrouwen DE LABADIE'S lof uit: hij was het geweest, die haar uit de dooden had opgewekt in den tijd, toen zij, ja, wel liefde jegens godsdienst en christendom, maar niet jegens God en Christus hadden; hij had haar doen inzien, dat haar geleerdheid ijdel en haar godsdienst een dood lichaam was, en dat zij zich van de wereld hadden af te scheiden om hun eenigen Heer in waarheid aan te hangen. Eene van de freules SOMMELSDIJK verhaalde, hoe eens onder den invloed van zijn prediking de Geest op haar gevallen was, die haar op eenmaal de oogen had geopend voor de doodscheid van het kerkelijk Christendom en haar luide had doen getuigen: „hoe leven de „Christenen in hoovaardij, in aardsche lusten en ijdele „vermaken! Kan dit den weg ten hemel zijn, is dit „de weg der heiligheid, zijn dit Christus' navolgers — „o, geenzins! Waar is, o God, uwe kleine kudde, die „oprecht voor U wil leven en u navolgen?” In denzelfden geest verhaalde PENN zijne levenservaringen, hoe ook hij van trap tot trap uit de grootheid der wereld geleid was geworden, nadat hij reeds aan de hoogeschool te Oxford om zijn ingetogenheid van zijn medestudenten te lijden had gehad; en hoe hij, na eenigen tijd in Frankrijk te hebben gewoond, door zekeren THOMAS LEE tot de verachte Kwa-

kers was gebracht en van toen af aan zich geheel aan den dienst van zijn Heer had gewijd. ¹⁰⁰⁾ En niet dan na aldus met vele woorden elkander versterkt te hebben in het gemeenschappelijk Christendom des geestes, namen zij afscheid.

Zoo zien wij hieruit weder, hoe er tusschen de verschillende partijen een voortdurend aantrekken en afstooten plaats had. Een min of meer duister besef van geestesgemeenschap, van gedreven te worden door eenzelfde drang, bracht er hen telkens weer toe om elkander te zoeken. De onmogelijkheid zich geheel te voegen in elkaars meeningen, gevoelens en stemmingen, deed evenwel dikwijls het twistvuur tusschen hen weder opvlammen. Eén in hun veroordeeling van de wereld, het Babel van hun tijd, maar onvereinigbaar door de onderscheidene wijzen, waarop zij die wereld meenden te moeten bestrijden, geleken zij op magneetnaalden, waarvan juist de gelijke polen elkander afstooten.

100) Sewel, Hist. v. d. Kw. bl. 615.

HOOFDSTUK III.

TEGEN BABEL EN HET BEEST. A.

De menigvuldige onderlinge afwijkingen en verdeel-
heden, in het vorige hoofdstuk aangewezen, geven aanleiding
tot de vraag of wij eigenlijk wel van één beweging mogen
spreken. Toch valt daaraan niet te twijfelen. Wel kan men
niet beweren, dat aan allen, van wie de beweging uitging of
die er aan deelnamen, eenzelfde scherp omljnd doel voor oogen
stond; noch valt te loochenen, dat zij over belangrijke onder-
deelen weinig eenstemmig dachten, — wat trouwens zóó
verklaarbaar is, dat het tegenovergestelde grootelijks onze
verwondering wekken zou, — doch dit neemt niet weg, dat de
voorstellingen, die zij zich van den „nieuwen vorm van het
Christendom” maakten, in hoofdtrekken met elkaar overeen-
kwamen.

Over de positieve zijde van hun overeenstemming te
handelen blijft voor een volgend hoofdstuk over. Thans ligt
het op mijn weg te wijzen op de negatieve zijde ervan of
wel op hetgeen van hun gemeenschappelijk uitgangspunt het
uitvloeisel was: de verwerping van het bestaande Christendom.

Het is deze verwerping, die hen allen gelijkelijk ken-
merkte, en mede op grond daarvan duidde ik hen als „Refor-
mateurs” aan. Kon ik dezen naam ontleenen aan hun eigen

geschriften, — waarin de een als „een uytstekent liefhebber der Reformatie” ¹⁰¹⁾ geprezen werd, van den ander ¹⁰²⁾ getuigd, dat „de Reformatie hem zeer ter harte ging” — hij teekent ook hun standpunt ten aanzien van het Christendom, zooals het zich in de kerkgemeenschap vertoonde. Zij achtten zich geroepen om een algemeene hervorming, zoo niet tot stand te brengen, dan toch voor te bereiden. Want de omkeering door LUTHER en CALVIJN veroorzaakt, mocht in hun oog van evangelisch standpunt even weinig op den naam „Hervorming” aanspraak maken, als het aan kerkelijke vormen en zeden gebonden godsdienstig leven hunner tijdgenooten op dien van Christelijk. Het Protestantisme meenden zij was een verandering en niet een verbetering van het Katholicisme; aan de eischen van het evangelie voldeed het een zoomin als het ander; beiden waren gebouwd op beginselen, die in lijn-rechten strijd waren met die van het Nieuwe Testament.

Hoe hopeloos diep naar het oordeel der Reformateurs, het kwaad in de kerk ingeworteld was, kan men afleiden uit hun overtuiging, dat het reeds een eeuwenoude planting was. Algemeen waren zij het er over eens, dat het verval reeds dagteekende uit de dagen van CONSTANTIJN DEN GROOTE. Met instemming haalden zij de oude legende op, volgens welke op den dag van CONSTANSTIJN'S overgang een hand op den muur bij wijze van Godsoordeel geschreven zou hebben: „hodie venenum ecclesiae infusum est”, „heden

¹⁰¹⁾ Zoo werd Dr. Laur. Klinkhamer genoemd.

¹⁰²⁾ Mr. Quirijn van Vissendiep, mede een Leidsch Collegiant.

is de kerk vergiftigd"; ¹⁰³⁾ en ten bewijze, hoe laag de keizer moreel gestaan had, herinnerden zij aan de woorden, waarmede HILARIUS hem toegesproken had: „scelestissime mortalium”, „gij allergrootste schelm.” ¹⁰⁴⁾ Met CONSTANTIJN — beweerden zij — had de wereldsche hoovaardij haar intrede in de kerk gedaan. Terwijl Christus in nederigheid tot een exempel gekomen was, had CONSTANTIJN bij gelegenheid van 't concilie van Nicea, behangen met purper, goud, paarden en edelgesteenten, zich gezet op een gouden zetel, „'t welck ook noch sijn pluymstrijcker Eusebius wel prijsen derf”. ¹⁰⁵⁾ Had hij ook niet de opzieners der gemeenten door hun eer en rijkdom te geven ertoe verleid, dat zij voor hem bogen als een god en hem bewierookten met den eere-naam van „allerheiligste” en „onoverwinbare”? En hadden keizer en bisschoppen elkander niet wederkeerig geholpen tot het verwerven van een volstreckte heerschappij, „totdat eindelijk zelfs de Roomsche Keizer den Paus tot een Hoofd der Kerk en Stadhouder Christi verklaard heeft en hem macht over de gewetens heeft gegeven”? Geen wonder, dat de geschiedenis van het Christendom sedert dien tijd van gestadigen achteruitgang getuigde en dat bijgeloof, afgoderij

¹⁰³⁾ Overweginge eeniger Grondstellingen door J. V. G. (Joost van Geel), in deszelfs Redeneering over de Algemeene Kerk ter neder gestelt: en derzelver onrechtmatigheid aangewezen door Joachim Oudaen Fransz. t'Amst. by A. D. Oostzaan op den Dam, bl. 29.

In antwoord op deze bestrijding zijner Redeneering over de Algemeene Kerk gaf Van Geel uit: J. Van Geels Nader Verklaringe eeniger zaken in zijne Redeneering over d'Algemeene Kerk tegen de Overweginge van J. Oudaen Fransz. Te Rott. by Gerard van Wijen, Boekdr. over de Grootte Kerk in 't Vergulde A, B, C, Ao. 1689.

¹⁰⁴⁾ De Nieuw Testamentische Josias bl. 46.

¹⁰⁵⁾ De N. T. Josias bl. 44.

en leertwist hand over hand waren toegenomen. ¹⁰⁶⁾ Hoe onder dat alles de liefde moest verkouden, was gebleken uit het oorlogsgeweld, waarmede al aanstonds na CONSTANTIJN'S dood zijn drie zonen elkander de heerschappij hadden bestreden, een voorbeeld, dat trouwe navolging had gevonden; want nadat CONSTANTIUS over zijn beide broeders had gezegevierd, had de „christen” MAGNENTIUS zich als tegenkeizer opgeworpen, en waren die twee tegen elkander te velde getrokken met toerusting van krijgsvendelen en legerteekenen, waarop het kruis en de naam van Christus was uitgesneden of geborduurd; gelijk ook op de munten het bekende embleem, dat Christus aanduidde als den alfa en den omega, heiligschennend geplaatst was naast de afgodische spreuk „Salus DDNN AUGETCAES”. Wel had kardinaal BARONIUS mogen klagen: „in dezen oorlog is de eerste maal dit — o schend-
 „daad — als een wangedrochtelijkheid aan den dag
 „gekomen, dat het Kruis tegen het Kruis in den
 „veldslag is opgestoken en Christi naam tegen Christum
 „in het vendel is aangevoerd en de Christenen tegen
 „de Christenen gewapend gestreden hebben”. ¹⁰⁷⁾

Hoe HENRICUS VALESIIUS ¹⁰⁸⁾ ondanks dat alles CONSTANTIJN een isapostolos had kunnen noemen, was ZWICKER een raadsel; z. i. was er niet de minste twijfel, of de keizer, door den duivel in de kerk geleid, was „het hoofd des antichrists”, de „antikeimenos” en „anomos”, die met behulp zijner „creaturen” (de bisschoppen) op het verderf der wereld, dat hij

¹⁰⁶⁾ Vertredinge des Heil. Stadts, bl. 89. N. T. Josias bl. 46, 37 v.

¹⁰⁷⁾ Overweginge eeniger Grondstell. bl. 7.

¹⁰⁸⁾ Annot. ad Euseb. librum IV de Vita Const. c. 60.

in de kerk invoerde, met listig overleg den stempel van Christendom had gedrukt, waardoor het rechte christendom „in den grond bedorven, ja omgekeerd” was. ¹⁰⁹⁾ In nog krachtiger bewoordingen drukte JOACHIM OUDAEN zich uit. Het was hem volkomen onbegrijpelijk, dat „gezonde hersenen” ’s keizers z. g. n. bekeering konden toejuichen, die toch klaarblijkelijk het begin was geweest van de vervulling van PAULUS’ ongeluksprofetie in II Thess. 2 : 11, dat God den Christenen *een kracht der dwaling* zoude zenden, zoodat zij *leugenen* zouden gelooven. CONSTANTIJN zelf noemt OUDAEN den mensch der zonde, die in den Tempel Gods als een God zal zitten, den „tegengestelde”, den „antichrist” (II Thess 2 : 3, 4). Aan de stichting van CONSTANTIJN, de Christelijke (katholieke en protestantsche) kerken, geeft hij den weinig eervollen naam van „de groote „hoere, die zit op vele wateren, met welke de koningen „der aarde ontucht bedreven hebben; de moeder der „hoererijen; de vrouw op zeven bergen, met purper „en scharlaken bekleed, versierd met goud en paarden „en kostelijk gesteente, zittende op een scharlaken „rood beest met haar gouden drinkbeker in de hand, „dronken van het bloed der heiligen en der getuigen „Jesu; op welker voorhoofd geschreven staat: Ver- „borgenschap, het groote Babylon, de moeder der „gruwelen op aarde”, (Openb. 17). ¹¹⁰⁾

Van de talrijke kenteekenen van het verval der christe-

¹⁰⁹⁾ N. T. Josias, bl. 44 v.v., 38 v.v.

¹¹⁰⁾ Overweging eener Grondstell. bl. 11 en 30.

lijke kerk, die worden opgesomd, is het meest algemeen genoemde, dat er van haar geen heiligende kracht uitgaat: Evenals de doodsbeenderenvallei uit Ezechiëls vizioen ontbreekt het haar aan leven; de verachtelijke lauwheid der Laodicenzen, die noch koud noch warm waren, kenmerkt haar. Wel wordt er in de godsdienstoefeningen „lang en distinct gebeden” en hoort men er overvloed van „cierlijke en affectate taal”; maar voor bezieling van liefde en gerechtigheid wordt daar gegeven „hout van bijgeloof, hooi van plechtigheden, stoppelen van menschelijke geboden”. ¹¹¹⁾ Wel wordt er lang en geleerd genoeg gepreekt en hoort de gemeente met lijdzaam gebogen hoofd de prediking aan, maar tot bekeering komt niemand:

„Laat Heerroom op den Stoel van vroomghaid vrij praatē,
„De Vos zal daarom nooit het Hoendersteelen laten.” ¹¹²⁾

En dan mag de gemeene christenheid zich voor genoodigd houden en zich aan tafel zetten, — deel hebben aan het gastmaal zal zij niet, daar het vereischte bruiloftskleed haar ontbreekt; zij meent rijk te zijn in godzaligheid en geens dings gebrek te hebben, terwijl zij inderdaad „jammer-
„lijck blindt, arm ende naeckt is, ende op het tipje om
„voor eeuwig uyt de Mond des Heeren uytgespoogen
„te worden (Apoc. 3 : 16); zij troetelen ende koeste-
„ren malkanderen in een valschen waan, daar zij Christum
„niet in der waarheid aangedaan hebben, maar in den

¹¹¹⁾ Overwegingē bl. 32.

¹¹²⁾ d'Uytsteekenste Digtkunstige werkken door Jan Zoet, Amsterdammer. t'Amst. by Jan Klaasz ten Hoorn, over 't oude-Zijds Heeren Logement, 1675, bl. 288.

„schijn alleen; niet inwendig in den geest, maar uyt-
 „wendig naer de letter ofte uytwendige ceremoniën
 „alleen.” 113)

Zoowel door haar scherpte als door haar algemeenheid maken deze verwijtingen den indruk van onrechtvaardig te zijn, zoodat wij geneigd zouden zijn te veronderstellen, dat straks ter wille van welmeenende kerkelijke vromen een beperking zal worden gemaakt. Doch hoe weinig de wedergeborenen inderdaad matiging en beperking in den zin hebben, kunnen wij wel het best afleiden uit de volstreckte verwerping van hun eigen vroegere kerkschheid, die naar hun gevoelen, hoe welgemeend ook indertijd, niets gemeen had met het Leven, dat zij nu hebben gegrepen. FRANS KUYPER noemt den tijd, toen hij als proponent op het punt stond, de leiding eener Remonstrantsche gemeente op zich te nemen, zijn atheïstische periode; VAN SCHURMAN brandmerkt haar vroeger ijveren in dienst der kerk als doodschen godsdienst, die in haar ziel zoo min als in die der groote menigte een levende macht was. 114)

Het spreekt van zelf, dat deze beschouwing geen plaats liet voor waardeering van de beweegredenen, die gewoonlijk tot het lidmaatschap eener kerk leidden. Niet uit innige overtuiging, maar onder den drang der omstandigheden — zoo oordeelden de reformateurs — trad men tot de kerk toe als slaven der sleur en vreemd aan de bezieling der oude christenen, die goed en bloed voor de waarheid veil hadden gehad.

113) Overweging, voorrede.

114) Van hieruit is de beteekenis te verstaan van Alkemaets lofspraak op Oudaen: «Een Christen, die het Christendom beschaamde». D. w. z. dat Oudaen meer dan een gewoon naamchristen was. Lijkrede en Graf-dichten op Jan Oudaen Fr.

Met hoeveel geringschatting zij dienaangaande vervuld waren, blijkt ons uit hetgeen een hunner — blijkbaar om te schetsen, hoe het algemeen toeging — mededeelt aangaande de weinig verheven overwegingen, die er hèm indertijd toe gebracht hadden zich bij de gemeente aan te sluiten. Hij verhaalt, dat hij, daar zijn ouders Gereformeerd waren, van zijn vroege jeugd af onderwezen werd in den Heidelbergschen Catechismus, dien hij trouw van buiten leerde om hem met gewilligen mond elken Zondag voor den preekstoel op te zeggen en daarover velerlei te hooren disputeeren, zonder er veel van te begrijpen. Niettemin deed hij, toen de tijd van zijn huwelijk naderde, belijdenis en werd tot lidmaat der gemeente aangenomen. In dit alles had hij zoo zeer de gewoonte en zoo min eenigen drang in zijn hart gevolgd, dat eerst daarna in hem de behoefte ontwaakte om den catechismus te begrijpen en een antwoord te vinden op velerlei vragen van twijfel, die bij hem oprezen. Nu zou men kunnen vermoeden, dat die slaafsche volgzaamheid uitzondering was en door den kerkeraad, indien al niet als bezwaar tegen de aanneming aangevoerd, dan toch zeker in het algemeen bestreden en tegengegaan werd. Doch het tegendeel bleek waar te zijn. Zijn verstandige vrouw, die dieper inzicht dan hij in kerkelijke aangelegenheden had, wist hem al dadelijk bij het eerste ontwaken van zijn drang naar eigen onderzoek te vertellen, dat zulk een zelfstandigheid naar den mutserd riekte, waarom zij hem den raad gaf, toch een weinig water bij den wijn te gieten en zich met die hooge dingen niet te bemoeien; hij zou immers maar in haat komen bij predikanten en volk; de nering zoude ver-

loopen; en waartoe zoude het eigenlijk dienstig zijn, dat hij weigerde, zich te schikken naar de geleerde heeren? dat deden immers alle anderen in de Gereformeerde kerk, ook al waren onder hen velen, die in hun hart dit en dat niet geloofden. ¹¹⁵⁾

Was deze beschuldiging op zichzelf vaag en onbewijsbaar, zij, die haar uitspraken, meenden haar gemakkelijk aannemelijk te kunnen maken door te wijzen op het geringe moreele gehalte van de kerk. Zonder de minste vrees voor tegenspraak noemen zij als een onloochenbaar feit, dat leden der kerk zijn: misdadigers, hoovaardigen, dronkaards, ontuchtigen, „guichelspeelders en liedekenzingers”, i. e. w. „mensen, die niets weten van den Levenden God en het inwendig Licht en het wegdoen der zonde”, en wier eenige christelijkheid daarin bestaat, dat zij zich een weinig van den „verwerden Catechismus” in het hoofd hebben geprent. ¹¹⁶⁾ Zij wijzen er op, dat sedert elk, die gaarne des keizers vriend wil wezen, zich christen heeft moeten noemen, niet meer de heidenen, maar de christenen schelmen en dieven geworden zijn, niet in het minst gunstig van Joden en Turken onderscheiden. Met instemming haalt ZWICKER het woord van RIGALTIUS aan: „neemt de tollenaers weg, de bedriegers, de swetsers
 „voor het recht (de advocaten), de speelders, de
 „hoerenwaerts, de kunstenaeren van overdaedigheyt

¹¹⁵⁾ De Waerheid en Klaerheid van de Kristenkerk en Godsdiens in de dagen des Nieuwen Testaments; Kortelijk vertoont in een Antwoord op een Brief van een Vriend: Tot Vernietiging van alle Sekten, scheuringen, verdeeldheden, en eenigheid en vrede der Kristenkerke. Gedrukt op eygen kosten in 't Jaer 1680, 2e brief.

¹¹⁶⁾ Uytroepinge tegens de vervolginge, II.

„en boeverije, soo sullen de Kerken der hedendaegse „christenen verkouden en seer dunne worden”.¹¹⁷⁾ Had CHRYSOSTOMUS beweerd, dat er van de vele tien-duizenden christenen in Antiochië geen honderd zalig zouden worden, dat gold ook van de tegenwoordige christenheid, een „rapende en schrapende menigte”, die niet anders dan een „Constantiniaansch”, een „anti-christendom” beled. Vormde zij ook al een kerkgemeenschap, die naar Christus genoemd werd, het was duidelijk, dat de kandelaar van haar was weggenomen, wijl zij haar eerste liefde verlaten had. (Openb. 2 : 5) Welke gelijkenis had zij nog met de reine apostolische gemeente, de *hemelsche vrouw*, die bekleed was met de *zon* (d. i. volgens SERARIUS = de ongeveinsde liefde Gods) en tot hoofddekseel had een kroon met *twaalf sterren* (de werkingen van den heiligen Geest), terwijl zij *de maan* (de vergankelijke dingen der wereld) onder hare voeten had. (Openb. 12 : 1)¹¹⁸⁾

Gebrek aan heilige bezieling en wereldsche zin was evenwel nog het geringste, dat aan de kerk ten laste werd gelegd. Ernstiger was de beschuldiging, dat zij, een waar Kainsgeslacht, te allen tijde en ook nu weder een gewelddadige houding had aangenomen tegen de ware Christenen, die haar en haar wereld waren ontvloden : „Men is niet alleen wereltsch „geworden, maer oock heeft men soowel sich onder „malkanderen, als oock meede de rechte apostolische „christenen gehaet, vervolgt, verdreven ende gedood”.¹¹⁹⁾

117) De N. T. Josias, bl. 47.

118) Vertredinge des H. St., voorrede, bl. 8 v., 20.

119) De N. T. Josias, bl. 36 v.

Dit thema wordt met talloze variatiën en bewijzen uit de geschiedenis uitgewerkt, waarbij niet verzuimd wordt telkens opnieuw er aan te herinneren, hoe ook thans de Christelijke kerk en de Christelijke overheid met petitiën en placcaten en gerechtsdienaren de prediking van den levenden Christus te keer gaan; en hoe, gelijk KAIN den rechtvaardigen ABEL doodde en de valsche profeten MICHA be-laagden, nù de predikanten als ware wolven ijveren tegen „de dienstknechten Gods van deze eeuw” ter oorzaak van het Godgevallig offer hunner prediking: ¹²⁰⁾

›Indien men Kristi Geest door bloedvergieten cert,
„Zoo noemt zig GOMMAERS ¹²¹⁾ ROT met regt gereformeert:

¹²⁰⁾ Uytroepinge I; Een Geklanck des Alarms, bl. 7.

De volledige titel van het laatste geschrift vult bijna een geheel blad; hij luidt: Een Geklanck des Alarms, geblaesen binnen de Landtpaelen van 't Geestelijck Aegypten; 't welck gehoort sal worden in Babylon; ende verschricken de Inwoonderen van de beveleckte en besmette wooningen in de Aerde. Alsmede de Macht van den Vorst der duysternisse in questie getrocken; ende hij selfs geëxamineert door de Waerheyt; hoe hij quaem te heerschen over het Menschelijck geslacht; Ende hoe lange sijn tijdt dueren sal tot dat hij uyt sijn Regeeringe verstooten moet worden en het Schepsel verlost moet worden van onder sijne Tyrannie om Godt te dienen in den Geest en in de Waerheijt, gelijk als Christus den Vorst des Vredes haer geordineert heeft. Ende het Getal van hem nae de welcke sich de Werelt verwondert heeft, uytgevonden: ende bewesen naebij het Eynde te zijn. Ende desgelijcks, dat het niet onwettelijck nochte vergeefs en is om te hoopen en te verwachten de uysterste Verwoesting en Verdistrueeringe van de Sonde in dit leven ende de oprechtiging van volmaecte Rechtveerdigheyt in de Ziele der Menschen alwaer de Sonde lange geheerscht heeft. Geschreven in Getuygenissen tot de Waerheyt en tegens de valsche stellingen des Duyvels en sijner Dienaeren door een Dienstknecht Gods, Stephen Crisp. T'Amsterdam, gedruickt bij Christoffel Cunradus, in 't Jaer 1671.

¹²¹⁾ Met Gommaers Rot (samenrotting van Gomarus) wordt de Gereformeerde kerk, inzonderheid wel de stijf-rechtzinnige partij, waartoe Voet behoorde, bedoeld

„Maer heeft Gods Zoon alleen in lijdzaamheid behaagen,
 „Zoo moet dat volk den naam van „recht verkeerde” draagen;
 „Want tast er iemand met een woord maar op hun zeer, ¹²²⁾
 „Zij slaan terstond de hand aen HAJNTJEMANS geweer.”

Het doet ons goed hierbij te kunnen aanteekenen, dat de gelegenheid te baat genomen werd om verzet aan te teekenen tegen het anti-semitisme, hetwelk in die dagen nog veel meer dan tegenwoordig burgerrecht had: als een duivelsche boosaardigheid wordt het der Christenheid aangerekend, „dat zij de arme Joden door al de eeuwen heen hebben geplaagd”.

Niet minder verblijden wij er ons over, dat hier in naam van religie en Christendom, die zoo vaak de oorzaak genoemd zijn van onverdraagzaamheid en onmenselijkheid, geprotesteerd wordt tegen het storten van „onnoosel bloed vanwege de Religie,” ¹²³⁾ terwijl ketterhaat een duivelsche inblazing genoemd wordt, wat het rijmpje op de volgende kernachtige wijze uitdrukt:

„Als 't zwaard de preekstoel onderschoort,
 „Dan mend de Droes de Waagen voort. ¹²⁴⁾

Dat inderdaad niemand minder dan de Droes de hand in het spel zou hebben, wordt ons ten overvloede bewezen uit het onbegrijpelijke verschijnsel, dat de kerkelijken ook onder elkander nooit vrede hebben; bij al hun prediken van liefde nooit moede worden van twisten en kijven, veroor-

¹²²⁾ Zoet, bl. 191.

¹²³⁾ Vertredinge des H. St. bl. 8.

¹²⁴⁾ Jan Zoet, werkken, bl. 191. De Droes = de duivel.

deelen en bannen, zich scheuren en afscheiden; ¹²⁵⁾ door haat en nijd zoo zeer verteerd worden, dat men naar I JOHANNES 3 : 15 („Een iegelijk die zijnen broeder haat is een doodslager”) wel mag vragen hoeveel millioenen verdoemde doodslagers er wel niet onder de Christenen zijn: ¹²⁶⁾ „Lieve Godt, waer is die goedertierenheyt der „eerste Christenen gebleven, waer die uytgestortene „Liefde, waardoor sij niet alleen een herte en siel „waren onder malkander, maar oock vele Joden tot „Jalousije verwekten ende, dat meer is, oock haere „meeste vijanden onder de heijdenen in haere herten „overtuygde? Zoude dit alles in d'uytwendige sicht- „bare Kercke soo vervallen kunnen sijn ende lijckewel „de Kercke noch staen?” ¹²⁷⁾

Natuurlijk wordt niet nagelaten dit gebrek aan liefde ook aan te wijzen in de scherpe afscheiding tusschen de verschillende kerken. Aller instemming heeft de geestige ontboezeming dat wèl heele legioenen van duivelen in één mensch, maar dat de christenen, die de liefde tot hun kenmerk heeten te hebben, niet in één kerk kunnen accordeeren. OUDAEN verzekert, dat hij liever met Radbodus en diens koninklijke voorzaten in de hel wil wonen, dan met de christenen in zulk een hemel, welks voorspel en afbeeldsel de verdeelde kerk is, waar de een roept „hier is de Christus” en de ander „daar is de Christus”; waar „Ieder zot keurt zijn

¹²⁵⁾ Vertredinge, bl. 8, 9.

¹²⁶⁾ De N. T. Josias, bl. 42.

¹²⁷⁾ J. van Geels Nader Verklaringe, bl. 26. Vertredinge bl. 9.

Marot voor een God"; waar elke partij zich gaarne „de suyvere Kercke Christi" en „de rechte Arcke Noë" noemt, buiten welke geen zaligheid is, zoodat „wie elders gedoopt is, „diens doop en gelt niet al leefde hij nog soo vroom; „wie andere hoort prediken als haer en is geen schaep „Christi; wie elders trouwt dan in haer, die trouwt „niet in Christo; wie wegens de overtredinge van „eenige haerder Ordonnantien gebannen was, most „van allen voor een Heyden ende Tollenaer gehouden „worden, met denselve mocht men niet eten, hij zij „wie hij zij, Vader, Kint, Broeder of Suster, Vrouw „ofte Man.

Klaarblijkelijk is in de „hedendaagsche" kerken de profetie van Mattheus 24 vers 23 vervuld: „als dan, zoo „iemand tot u zal zeggen: zie, hier is de Christus, of „daar, gelooft het niet. Want daar zullen valsche „Christussen en valsche Profeten (t. w. de predikanten „en leeraars) opstaan. . . . 128)

Uit de aangehaalde woorden spreekt een geest, die niet alleen zeer ver af staat van het enge exclusivisme der zeventiende-eeuwsche kerkelijke kringen, maar die ook niet weten wil van eenige voorliefde jegens een historisch overgeleverde kerkinstelling — zij zij een Gereformeerde Staatskerk of een Doopsgezinde familiegemeente — om enkel voor een algemeen Christendom te ijveren. Met bijzonderen nadruk legt o. a. de Nieuw-Testamentische Josias dit zijne lezers aan het hart,

128) Vertredinge Voorrede en bl. 3. Overweginge bl. 8. J. van Geels Nader Verklaringe bl. 26. Zoet, werkken, bl. 279.

wanneer hij hun toeroept „Vrienden nu moet men niet meer
 „sien op den naem, of 't Catholijksch, Grieksch,
 „Lutheriaansch, Gereformeert, Remonstrantsch, Men-
 „nistisch, Sociniaensch of Ariaensch etc. is, maer
 „enckel en alleen op het Woordt Godes. Want elck
 „vroom mensch zal ook altijd liever met Christo een
 „ketter willen genoemd zijn, als met de Kettersche
 „Kerck een rechtgeloovige”.

Dat is taal naar aller hart. De „hoogverlichte” JACOB
 BRILL ¹²⁹⁾ gaat in zijn geringschatting van overgeleverde
 geschilpunten zelfs zoo ver van te beweren, dat de Joodsche
 natie niets boven de Heidenen noch de Christenen iets boven
 de Joden en Turken voor hebben: „daer is niet aen gelegen
 „of iemand een Jood, Griek, Barbaar, Heiden, Turk of
 „Christen heet, als hij maar heeft God in kracht van
 „zijn goeden Geest”; „zoo ik in het diepste grondlicht
 „inzink, verdwijnt alle verschil voor mijne oogen.” ¹³⁰⁾
 De Joden met hun vergode wet en de Christenen met hun
 vergood evangelie staan beiden even ver van Christus af:
 „wat vermag Baäl tegen Dagon en Dagon tegen Baäl?” ¹³¹⁾

129) Zie over Brill de Aant. en Bijl.

Hij was een aanhanger van Jacob Boehme, wiens taaleigen hij hier en daar overneemt, zoo op bl. 80r van zijn werk, waar hij spreekt van het dier ter aanduiding van wat Paulus den natuurlijken mensch noemt.

Cornelis van Eeke gaf tegen Brill een «pasquilleus» geschrift uit, genaamd: Een Brilhuisje, Gestoffeerd met enige uitgelesene Brille-Glasen, uit de kraam en geslepen van den Hoogverlichten Jacob Brill.

Van Eeke op zijn beurt werd daarover duchtig onder handen genomen door Jan van der Kodde in diens: Vrindelijke Aanspraak aan Kornelis van Eken door Jan van der Kodde. Gedr. voor den Autheur en zijn te bekomen bij Korn. van der Zijs, in de Beurs-steeg in de drie Rapen tot Amsterdam.

130) J. Brill bl. 525, 527.

131) J. Brill, bl. 86.

Wie zoo dachten, konden niet anders dan een glimlach over hebben voor de nauwgezette liefde, die de kerkelijken aan een enkele gezindte met uitsluiting van andere plachten te bewijzen. Deze aanhankelijkheid jegens een bepaalden vorm van Christendom scheen hun toe weinig meer te zijn dan eigenliefde jegens het eigengebouwd kapelletje en het eigengemaakte beeld. Hoe weinig zij daarin iets van algemeene liefde jegens Christus konden speuren, blijkt ons uit de korte karakteristiek, die ZOET geeft van de visschen, welke hij achtereenvolgens uit Het Groote Vischnet ophaalt:

- „De Snoekken daer 't al voor moet wijkken Zijn 't beeld der
[Roomse Catholijkken;
„De gladde Zeelten, die nooit bijten Zijn evenals de Mennonijten
[Zoo qwaad te grijpen als een Aal.
„De Baarzen, dapper hoog geprezen, Wiens scherpe vinnen elk
[moet vreezen, Is 't eedle nazaat van Kalvijn.
„De blanke Blaayen schoon voor d'oogen Zijn Puritainen, zoo vol
[loogen, Gelijk een Ai vol zuivel is.
„Ruivorens zijn de Lutheranen, Die sich noyt van het zuipen
[spaanen.
„Het Grundeltjen, van klainder waarde Zijn d'Armijnjanen, op
[der aarde Van macht en heerschappij berooft.
„De krullende Alen in de poelen Zijn Joden, van een kwaad
[gevoelen, En loozet dan de looze slang.

Wat de wel wat al te geestige dichter meer acht dan al die kerkelijke onderscheidingen, blijkt uit de slotverzen:

„Voor mij, ik wenschte in 't allerletste Aan ieder mensche 't
 [allerbeste
 „En 't geen ik zelf van God begeer: Dat liefde d'overhand mag
 [krijgen,
 „Dat haat en smaad stokstom mag zwijgen En Jezus ons zijn
 [kroon vereer. 132)

Zelfs wanneer de voorliefde jegens een beperkten kring het streven naar verbroedering in het gevele kwam, kon zij het hart der Reformateurs niet winnen. Pogingen tot vereeniging van Remonstranten en Doopsgezinden of van eertijds gescheurde Doopsgezinde gemeenten onderling lieten hen koud. Door de kerkelijken mochten zulke pogingen beschouwd worden als echt Christelijk, in hùn oog dienden zij te zeer specifiek Remonstransche en Doopsgezinde belangen zonder iets te verbeteren aan het algemeene verderf onder de Christenen. Immers, niet de verdeeldheid, maar het verval des Christendoms, waarvan de verdeeldheid een der openbaringen was, hielden zij voor het groote kwaad. Niet door samensmelting zou naar hun oordeel het verval weggenomen worden, maar door opheffing uit het verval zoude samensmelting vanzelf volgen. Meer dan „verdraagzaamheid" (VAN SLEE) — omkeering achtten zij noodig. Was deze eenmaal tot stand gekomen, dan zouden dientengevolge alle verschillen wegvallen of ten minste niet gerekend worden, en zoude er een veel betere toestand geboren worden dan door een kunstmatige en uiterlijke vereeniging van door geboorte en traditie Doops-

132) Werken, bl. 155 v. v. Het stuk in zijn geheel zal in de Aant. en Bijl. worden opgenomen, waar ook over Zoet zelve en over andere zijner dichtstukken een en ander zal worden gezegd.

gezinden mogelijk was; er zou een verbroedering tot stand komen van al wie bekeerd was, hij mocht weleer Doopsgezind of Luthersch, Katholiek, Jood of Turk geweest zijn.

Met OUDAEN ¹³³⁾ wilde men geenerlei „schoonschijnende glimp van liefde en vereeniging”, maar een „verlaten van den bevleekten rok.” ¹³⁴⁾

Op grond van al wat wij in de vorige bladzijden aahaalden, twijfelden de Reformateurs er niet aan, dat *de hemelsche vrouw* (de ware gemeente Gods) voor *den zevenhoofdigden rooden draak* (de bestaande kerken) in de woestijn

133 Overweging e eeniger Grondstellingen, bl. 31.

134 De schrijver van den Lammerenkrijgh deed Galenus dan ook onrecht aan met hem te beschuldigen van inconsequentie naar aanleiding van de houding, die hij tegenover de vereenigde Waterlandsche, Friesche en Hoogduitsche gemeente te Amsterdam had aangenomen. Deze had aan de Vlaamsche zustergemeente een voorstel gedaan tot vereeniging, 't welk onder allerlei voorwendsels afgewezen werd (11 Maart 1649). Dit zou geschied zijn met instemming of althans zonder beslist verzet van Galenus, door wiens hand immers de refutatie opgesteld was.

Het is even onjuist van den bovenbedoelden anonymen schrijver in het opstellen der refutatie een verloochening der Collegiantische beginselen te zien, als het van Blaupot ten Cate is, daaruit de gevolgtrekking te maken, dat Galenus in 1649 nog geheel aan de zijde der ouderen stond. Juist van den Collegiant kunnen wij verwachten, dat hij weinig hart had voor de vereeniging van twee kringen, die beide evenver van de apostolische waarheid waren afgeweken. Juist doordat hij niet Doopsgezind maar Christen wilde wezen, ging hem het bijzondere belang der Waterlandsche en Vlaamsche gemeenten bitter weinig ter harte. Wat had dat voorstel tot vereeniging te doen met de groote verwachting, die hij van de toekomst had! Had het de strekking het bestaande hooger op te bouwen, hij verstond het zoo, dat de vervallen gemeente van den grond op in elk haar leden geheel nieuw gebouwd moest worden.

Welke bezwaren de bovengenoemde pogingen van de Waterlandschen bij de Vlamingen hebben ontmoet, blijkt niet. Eenig wezenlijk verschil bestond toentertijde tusschen beide gemeenten niet meer. Wellicht was de Waterlandsche dienaarschap toegevender ten opzichte van afwijkende leeringen dan de Vlaamsche. Althans in 1655 verwijt Dr. de

had moeten vluchten (Openb. 12), dat de *heidenen* (de kerkelijken) bezig waren, *de heilige stad* (de reine gemeente) te vertreden (Openb. 11); ¹³⁵⁾ dat de bestaande kerkinstututen niet anders waren dan instellingen van „den grooten Leugenaar”, die met listige tactiek aan de volkeren telkens nieuwe religiën gaf, en den naam Jezus gestadig deed belijden, terwijl hij intusschen liet vervolgen al wie van Jezus in waarheid getuigden; ¹³⁶⁾ dat de kerkelijke godsdienst niet anders was dan een leugendienst, die, een bedriegelijken gastheer gelijk, den menschen wel de begeerlijkheid van de bruiloftstafel voor oogen stelde, doch tegelijk hun de voeten

Vries den Waterlandschen, dat zij zekere predikers op den kansel toelaten, die de Vlaamsche dienaren wegens verdenking van Socinianisme van den stoel geweerd hadden. «En dat wil nog met ons vereenigen» roept hij dan uit. De Waterlandschen bleven het antwoord op dit verwijt wel niet schuldig en beweerden, dat er van Socinianisme heel wat meer bij de Vlaamschen dan bij hen broeide. De beschuldiging evenwel, dat hun dienaren die der zuster gemeente hadden tegengewerkt, konden zij niet ontzenuwen. (Ontdekte Veijnsingh).

¹³⁵⁾ Een van Dr. Galenus' ijverigste vrienden noemde daarom een zijner geschriften: *De Vertredinge Des Heyligen Stadts, ofte een klaer bewijs van 't Verval der Eerste Apostolische Gemeente, gestelt tot Antwoort op de drie Vragen diesaengaende aen Dr. Galenus gedaen in 't bijvoeghsel van Seecker Voorrede op 't Boecxken tegens Dr. Galenus en David Spruyt uytgegeven, ende in 't Druck bevordert door Jan Jansz. Swichtenheuvel. Mitsgaders Christiaen Entfelders Bedenkinge over de veelderley Scheuringen ende Dwalingen, in dese laetste ende verwarde tijden in 't stuck des Geloofs voorgevallen: voor 128 Jaren, doen de Saeke sich noch op 't schoonste vertoonde, beschreven: ende nu tot verder nadenckinge in dese onse Eeuwe vertaelt ende uytgegeven, Door Petrus Serarius. Tot Amsterdam, Gedr. by de Wed. van Joost Broersz., in de Pijlsteegh, in de Boeck-Druckerij, 1659.*

¹³⁶⁾ Een Geklanck des Allarms, bl. 22—26: «Ende was de wereltd sonder een Religie of sonder een belijdenisse van Godt en Christus in dese tijdt (n.l. dat de ware Gemeente op Aerde niet te vinden was en de Duyvel regeerde)? Neen, sij droegen een belijdenisse van Christus en sy hadden veelderley Religionen. Ende wanneer sij quamen de eene moede te zijn, soo heeft haer de Duyvel wederom met een andere versien ... Sij waren droncken van het Bloedt der getuygen van Jezus, ende nochthans was de Naeme Jezus gestadigh beleden op Aerde, die en wierde niet vervolght; maar diegeenen wierden vervolght, dewelcke van Jezus selfs getuygden, die de sonde wechneemt».

boeide en aldus verhinderde tot den disch te naderen; dat er voor waren wijn bedorven water geschonken en aan vrome woorden daden van geweld gepaard wordt, zoodat men met recht mocht beweren :

„t Allerkwaadste kwaad, dat ik ooit weet te vinden
 „Is 't schriklijk liegen, dat men in de Kerken doet;
 „Daardoor de booze geest al 't volk zoo weet te blinden,
 „Dat ieder dood en hel in zijnen boezem voedt'. 137)

Belangwekkend zijn de weinig vriendschappelijke uitlatingen, die zij zich op grond van deze overtuiging tegen de vertegenwoordigers der kerk, de toenmaals wel bijzonder eerwaarde predikanten veroorloofden. „Pleyters voor des Duyvels Koninckrijk” 138) scholden zij hen en in één adem noemden zij wel „hoerhuizen en dronken predikanten”. ZWICKER zag in hen de Baälpriesters van zijn tijd, die hij, als ELIA weleer, moest bestrijden in den naam van den waarachtigen God. 139) SERARIUS beschouwt hen als de in Mattheus 24 voorzegde „valsche Christi en valsche Profeten, die, nu Christus, „de schijnbare (d. i. zichtbare) bijwoninge van de „vervallene gemeente heeft wechgenomen, sich onder- „staen en aenmatigen, uyt eygen goetduncken met

137) Zoet, werkken bl. 208 v.

138) Geklanck des Allarms, bl. 6 en elders; Uytroepinge tegens de Vervolginge I en II.

139) Daniel Zwickers gecensureerde en uyt het Latijn (de Lat. titel was *Irenicum Irenicorum*; Adr. Swartepaert vertaalde het) vertaalde Vredeschrift der Vredeschriften. Of driedubbele Regelmact Des Vereenigers der hedendaeghse Christenen, de gesunde Reden van alle Menschen, de H. Schriftuere, en de Overleevingen, 1578.

„hun uyt de Schrift geschept waengeloof alles naer „oude Apostolische wijze te herstellen”. ¹⁴⁰⁾ En met blijdschap kondigt CRISP aan, dat de tijd komt en is gekomen, waarin weder het Lam en het Licht zullen regeeren in stede van „de veranderlijke leeraars en predikanten”, het „Kaïns-geslacht”, dat nog altijd Gods dienstknechten doodt „om beter in zijn nest bevestigd te worden”; de inquisiteurs, die met hun petitiën aan de magistraat placcaten afdwingen tot onderdrukking der consciëntiën; de goddeloozen, „die koopmanschap drijven met het volk en de heilige schrift, die prediken voor huer en heerschen met geweld”; de Belialsmannen, wier oordeelsdag nu aangebroken is, waarop zij worden neergelegd door de vrinden Gods, in wier hand is „de slinger der H. S.” ¹³⁸⁾

Doch laat ik niet trachten de lijst van al de smadelijke benamingen volledig te maken, zij zoude al te lang worden. Dat het aan de noodige toelichting dier benamingen niet ontbrak wil ik hierbij slechts met een enkel woord opmerken. Wat den predikanten voornamelijk ten laste wordt gelegd is hun akademische geleerdheid, die ontbloot is van bezieling, van ware „God-geleerdheid”; ¹⁴⁰⁾ is hun pauselijke heerschzucht,

¹⁴⁰⁾ Vertredinge des H. St., voorrede en bl. 3. Stephen Crisp schrijft in denzelfden geest op bl. 25 v. van zijn *Geklanck des Allarms*: «Den Apostel seyde, dat daer soude komen een Afval van het Geloof. Nu, wanneer geschiede dit en wie zijn afgevallen? Vraag den Paus en hij sal seggen, dat dese Prophecije wijst op Lutherus, Zwinglius, Oecolampadius, Calvinus, Menno Simons, Vraag de Bisschoppen van Engelandt, en de Presbyterianen in Schotland; de Pfarherren ofte Pastoren in Denemarcken en Sweeden, en de Predikanten in Nederlandt ende sijlieden sullen u seggen dat dese Prophecije beteekend de algemeene Afval tot den Paus. Ende wat seght de Waerheydt? Dat alle soodanige, die het Woort des Geloofs in 't herte versaecken ende Christum den regel te zijn ende een anderen regel opwekken, dat alle de soodanigen zijn afgevallen ende niet Apostolisch maer anti-christisch zijn».

die niet dulden kan, dat iemand hun verordineerde leeringen ook maar een oogenblik in twijfel trekt; ¹⁴¹⁾ is hun verwaande eigendunk, die door „selfs gedichte oefeningen en preeken de Verborgenheden Gots vermeynt te kunnen openbaren;” ¹⁴⁰⁾ is hun gewinzucht, die hand in hand met gewelddadigheid zich keert tegen de getuigen der waarheid als z. g. n. „kettters en sectarissen”, en dat nog wel allerminst met „geestelijke wapens”, gelijk het toch betaamt aan wie graag geestelijken genoemd worden; ¹³⁸⁾ is niet het minst ook hun weerzinwekkende flauwhartigheid, die bij gebrek aan innig religieus leven in de gebeden „de wonden openrijt” in stede van „vierig en sielroerend” het gehoor tot God op te voeren, aldus als surrogaat voor waar gevoel ziekelijke gevoeligheid gevende. ¹⁴²⁾

Gewoonlijk is de toon, waarmede zoo geijverd wordt, die eener ernstig waarschuwendende boetprediking. Niet zelden ook mengt zich daaronder eenige ironie. Dit is het geval met ZWICKERS „Aenspraeck”, die met de volgende woorden aanvangt:

„Achtbare Heeren en Vrienden en respective
 „Voorstanders van de genoemde Christelijcke Kercken
 „en Gemeentens. Hiermede wort ulieden van DANIEL
 „ZWICKER, uwer aller Dienaer overgelevert de Nieuw-
 „Testamentische Josias” alsof de aangespro-
 kenen ook maar van verre gediend zouden willen wezen
 van de vertrouwelijkheid van dezen allergruwelijksten aller

¹⁴¹⁾ Lijkreden over Dr. Laur. Klinkhamer.

¹⁴²⁾ Korte Verhandeling van de Duyvelen. Lijkreden over Dr. Laur. Klinkhamer.

Inzonderheid van den Leidschen Collegiant Jan Fransz Voegte († 10 Nov. 1679) wordt ons in deze lijkrede medegedeeld, dat hij «vierig» kan bidden.

Socinianen. Evenmin zonder glimlach kan men het beginwoord lezen, waarmede CRISP zijn boetbazuin over „het geestelijk Aegypten” aan den „Vriendelijcken Leser” aankondigt: „Dit kleine Tractaatjen en verschynt niet met de „Approbatie van de hoochgeleerde Doctoren van dese „onse Eeuw, nocte en gelove ick, dat het sal aengenomen worden in de Accademien of Hoogeschoolen „onder de Rabijnen, hetzij van de Paepsche of Protestantantsche gesindheden. En de Materie considererende, „soo en is daer geen apparentie, dat het soodaenige „Patroonen verkrijgen soude. En daarom moet ik 't „eindelijk recommanderen tot de Getuyge Godts in uw „eygen Conscientie.”

Nog verder, à te ver zeker, wijkt ZOET — het verwondert ons van den weinig fijngevoeligen zonderling niet — van den ernst af in een schimpdicht, dat als een model mag gelden van wat de diakenen al zoo op papiertjes in de collectezakken geschreven vonden:

- Wie keurt die Mannen ¹⁴³⁾ niet voor hailige Gezanten,
- Als zij in 't schaapekleed gekleed ter Preekstoel gaan,
- En slooven om de kost met roepen en met slaan,
- Dat dikwils 't Kerkgewelf hun stem schijnt na te bouwen
- Terwijl zij 't blinde volk bekijken en begrauwen;
- Ja, zelf naar Moozes staf, tart d'allerstoutsten hond
- Wel durven blaffen, dat hen 't schuim vliegt uit de mond" . . .
- . . Al dreunt het Kerkgewelf door 't stampen, kloppen,
[schreeuwen,
- Als Wolfaart op den stoel zijn brandklok hooren laat: Hij keurt
[het goed voor kwaad;
- Dies teelt hij anders niet dan Luipaarden en Leeuwen”.

¹⁴³⁾ T. w. «de Priesterlikke bend op de Dortze Stoelen». Zoet, werken, bl. 274.

Wanneer in het laatst der dagen de aartsengel MICHAËL
SATAN in den afgrond zal sluiten,

- Dan zal het Haarekleed, de Priesterlikke benden,
- Nòg nut, nòg voordeel doen: Want elk zal hun bedrog
- Zoo klaar zien als de dag, hen om hun leugenen schenden.
- En roepen: Dit geslacht is d'oorzaak van ons ogh. ¹⁴⁴⁾

Welke houding de „ware geloovige” tegen de leugenachtige samenrotting van zulke verwerpelijken meende te moeten aannemen, laat zich gissen. Evenals koning JOSIA in oud Israëel alom in den lande de afgoderij der bama's uitgeroeid had, welke sedert eeuwen lijnrecht tegen JEHOVA'S gebod in was ingewoerd, zoo moest de trouwe dienstknecht Gods van dezen dag als een „*Nieuw Testamentische Josias*” „de afgodische werken en leeringen der antichristen vernielen om de eer en de wetten van Christus te vindiceeren.” ¹⁴⁵⁾ Met den ijver van den profeet, die eertijds het vuur van den hemel had kunnen gebieden, moest ook hij nu rondtrekken door de steden en dorpen, om de Baäldienaars (de kerkelijken) te bestraffen, opdat zij „de gruwelen der secten mijden, de kerkelijke vergaderingen verlaten en de Reformatie des volks ver-

144 Bl. 282.

145 De volledige titel van het geschrift, dat ik hier op het oog heb, luidt: *De Nieuw Testamentische Josias Vindiceerende de Eere, ende Wetten onses Heeren Jesu Christi, en vernielende de afgodische wercken en leeringen der Antichristen: Niet door Wereltsche macht of geweld, maer alleen door het Krachtige Woordt Godes, Christi en der Apostelen, en door de bijgevoegde overtuynge uyt de Kerckelijcke Acten en Schriften van alle de eeuwen des Christendoms af, tot op dese onse tijdt toe. In dese laetste daegen, tot waerschouwinze van alle genaemde Christenen, uytgegeven van Daniel Zwicker, haer aller Dienaer. In 't Jaer Christi 1670.*

wachten" zouden. ¹⁴⁶⁾ Als in oude dagen MOZES in toorn over het gouden kalf, moest hij in dezen tijd zich stellen in de poort van het legerkamp der Christenen om uit te roepen :

„Hooft gij machtige Armee van den duivel, de strijd
„van God almachtig is begonnen, wie den Heere toe-
„behoort kome tot mij.” ¹⁴⁷⁾ In zijn oog leidde de weg

tot God uit de kerk en kon het niet twijfelachtig zijn, welk antwoord hij zou laten volgen op de vraag :

„Wat hailzaam middel zouw het Kristendom best wekken.

„En vreedig wederom in eenen schaapskooi trekken?”

Antw. „Het beste, dat ik weet, is 't preeken eerst te laten

„Dat in de Kerkken nu word door een geest gedaan,

„Daardoor dat zij elkaâr vervloekken, last'ren, haatten

„Als wolven op den roof vol moeds ten oorlog gaan.

„Het Doopen staaken. Niet een brokje broods meer breeken,

„Nog Priesterlijk gezag ooit pleegen bij de Trouw.

„Van Kristi wet alleen met raine lippen spreeken,

„Opdat de liefde eenmaal mag voortgaan in'er bouw.

„Het warziek Baabel, daar de moordzucht op den zetel

„Voor oppervoogd gebied en duizend leugens smeed,

„Staag schuwen als de Pest.” ¹⁴⁸⁾

Daar is een diepe klove tusschen de mannen, die zoo dachten en de kerkelijken, van welke gezindte of richting deze ook mochten zijn. Doopsgezind, Luthersch, Remonstrantsch; Cartesiaansch, Coccejaansch of Voetiaansch; meer of min behoudend; bijbelsch of leerstellig of Sociniaansch; Puriteinsch of Liberaal; hoeveel verschil er onder hen, die

¹⁴⁶⁾ Vredeschrift der Vredeschriften.

¹⁴⁷⁾ Een Geklanck des Allarms, bl. 8. Vgl. Exodus 32: 26.

¹⁴⁸⁾ J. Zoet, werkken, bl. 270.

met deze benamingen worden aangeduid, ook worde gevonden, zij zijn toch allen kerkelijk en vormen een eenheid aan deze zijde van de klove. Aan gene zijde daarvan staan als antikerkelijken de Reformateurs, wier verschillen in vergelijking met hun gemeenschappelijk grondkarakter van ondergeschikte beteekenis zijn en in de tweede plaats moeten worden genoemd. Dat DE LABADIE zich van de Collegianten onderscheidde door den eisch van rechtzinnigheid, welken hij zoo goed als VOET handhaafde, neemt niet weg, dat hij het grondbeginsel, dat hem van VOET onderscheidde, met de Collegianten gemeen had en derhalve dichter bij dezen dan bij VOET stond. Eveneens veroorzaakte het verschil van opvatting tusschen de Collegianten en de Kwakers met betrekking tot het recht der vrije profetie slechts een geringe nuance op een zelfde grondkleur.

„Gaat uit van Babel, vliedt van de Chaldeeën” (Jes. 48 : 20; Jer 50 : 8; Zach 2 : 7) — met geen andere leuze heeft DE LABADIE zijn ambt laten varen (1668), dat hij roemvol bekleedde. Twee jaren van tevoren (1666) had men hem hier te lande ingehaald met bijna messiaansche hulde. Nauwelijks had zich door Utrecht het gerucht verspreid, dat hij — door God geroepen om het groote werk der hervorming tot stand te brengen, zooals zijn geestdriftige gastvrouw VAN SCHURMAN het uitdrukt — met YVON en DU LIGNON aangekomen was, of predikanten, doctoren, hoogleeraren, die de godzaligheid lief hadden, stroomden samen om hem te begroeten. Even buitensporig was de gemeente met hem ingenomen. Te Utrecht, Amsterdam, Middelburg of waar elders hij ook

optrad, waren de kerken te klein, om de hoorders te bevatten:

„Het is onmogelijk den indruk zijner leerredenen te beschrijven. Men was opgetogen van bewondering; ook die het minst belang stelden in den godsdienst waren bewogen door de taal van dien prediker. Den ganschen dag sprak men van niets en dacht men aan niets dan aan DE LABADIE en zijne woorden. De geestdrift voor den nieuwen apostel was algemeen”.

Doch spoedig bekoelde veler ingenomenheid. Kwam het voort uit teleurstelling over zijn gebrek aan eenvoud; uit afgunst over den lof, welken hij oogstte; uit ergernis over de winderige grootspraak, waarmede hij roemde over zijn onvoorbereid optreden? Voor een deel was dit zonder twijfel het geval. Maar de hoofdoorzaak van de verkoeling was toch een andere. Reeds bij zijn eerste optreden te Utrecht had de nieuwe JOHANNES aanstoot gegeven door de gestrengheid, waarmede hij tegen den wereldschen zwier te velde was getrokken, niet slechts in het algemeen maar ook in het bijzonder tegen die van vele aanwezigen die met kostbare kleeding, „met het livrei der wereld” durfden verschijnen op een plaats, waar men kwam om zich voor God te vernederen. Zou DE LABADIE dan meenen — zoo had men zich afgevraagd — dat de wereld uit de kerk gedreven kon worden? En het was in de eerstvolgende maanden steeds duidelijker gebleken, dat hij aan die volkomen zuivering niet twijfelde en om ze tot stand te brengen niet terugdeinsde voor den eisch, dat de kerk zich van de wereld zou afscheiden. Brachten VOET en LODENSTEYN als bezwaar daartegen in, dat zulk een afscheiding het noodlottig gevolg zou hebben,

dat de wereld niet meer door de kerk geheiligd zoude worden, DE LABADIE hield vol: „Si le christianisme veut, il „peut devenir ce qu'il a esté; il est juste, que le „dernier avènement de Jésus Christ le trouve en „l'estat, auquel le premier, quand il a fini, l'a laissé”.

Als men maar geen „slappe handen en trage knieën” had, meende hij, en maar door de heilige overtuiging gedragen werd, dat de kerk niet de met tarwe en onkruid bezaaide akker, maar de reine bruid van Christus moest wezen; niet een midden in het wereldsche leven staande instelling, maar een vereeniging van bekeerden als „de Nieuwe Kerk” („de Huiskerk”), waarin „de heilbegeerige zielen, de gave graantjes tarwe uit den grooten hoop verwerpelijk kaf” werden samengelezen.

Dezelfde beschouwing dreef ook de Collegianten uit de kerk. Zij waren er geheel van doordrongen, dat de heilbegeerige mensch zoomin als de Bruid uit het Hooglied zijn Bruidegom (Christus) kon vinden bij de wachters (de predikanten), die hier en daar in de stad gesteld waren: „hij zal alle deze moeten voorbijgaan, zal hij ooit vinden, dien hij zoekt;” „wie hier met EZAU zijn portie neemt verliest het vaderlijk erfdeel van het kinschap Gods.”¹⁴⁹⁾

Het college was een verwerping van de kerk; zijn leden wilden niet slechts op een andere wijze dan zij, maar in tegenstelling met haar God zoeken; „onze intentie is voortzetting van den godsdienst van Jezus Christus” schrijft

149) Vertredinge des H. St. bl. 5.

VERBURG, ¹⁵⁰⁾ waarbij hij stilzwijgend veronderstelt, dat die godsdienst sedert al de eeuwen, in welke de kerk heeft gebloeid, verduisterd is.

Het was dan ook een afwijking van het oude standpunt, dat de latere Collegianten tegelijk vrij van hun preekvergadering en van eenig kerkgenootschap lid waren. In het oog der oorspronkelijke „rechte” Collegianten sloot het een het ander uit; „niemand kan twee heeren dienen.” Er waren er zelfs, die zoover gingen, dat zij reeds het bijwonen van een kerkelijke godsdienstoefening bepaald uit den boeze achtten: „sommige onder ons hebben de stelling, dat men niet mag komen in vergaderingen, waar geen vrijheid van spreken voor de mannen is.” ¹⁵¹⁾ De eerste, die zich beslist op dit standpunt heeft geplaatst, schijnt „dat licht der Christenheydt” JAN HARTIGVELD geweest te zijn. Door hem werden achtereenvolgens DANIEL VAN BREEN, diens oomzegger FRANS KUYPER en vele andere broeders overtuigd. Onder dezen was de belangrijkste aanwinst Dr. LAUR. KLINKHAMER, wiens twee veelgelezene boeken over het vrijspreken ¹⁵²⁾ er niet weinig toe hebben bijgedragen, dat eerlang zeer velen van het niet ter kerke gaan een gewetenszaak maakten. ¹⁵³⁾ Welk een invloed deze geschriften en een ander,

¹⁵⁰⁾ Lijkreden over Jan Hartigveld.

¹⁵¹⁾ Antwoord van de Collegianten der Stad Harlingen aan Tarquinius Poppenga, Dienaar des Woords tot Pietersbierum, Tot Harl. by Hero Heris. 1684.

¹⁵²⁾ Het eerste was: Twaalf Redenen uyt I Kor. 14 genoomen voor de Vrijheyd van spreken in de gemeente der Christenen. Het tweede was de Verdediging van het eerste tegen Isaac Pontanus.

¹⁵³⁾ Aanwijzing van D. Zwickers mislaagen in zijn Openhartige Vertooninge tegen L. Klinkhamer begaan, bl. 12.

Dit geschrift is van Frans Kuyper en werd gedrukt achter zijn Broederlijke onderhandeling van de Waterdoop, Rott. bij Pieter Terwout, 1684.

getiteld „Schriftuurlijke waardeeringe van het hedendaags Prediken en ter Kerke gaan” — waarschijnlijk geschreven door HARTIGVELD — hebben geoefend kunnen wij eenigermate afleiden uit de woorden, die FRANS KUYPER aan een Collegiant van het platteland, „den Philosophischen Boer” in den mond legt. ¹⁵⁴⁾

Boer: „Wat het kerkelijke beslagh belangt, daar heb ik een kleine opinie van; maar veroordeelse evenwel niet, die met deze Pop te kleeden en te ontkleeden besigh zijn; soo de menschen anders godsdienstigh zijn, sullen sij (acht ik) om deze misslagh niet verloren gaan; want daar maar wedergeboorte en vernieuwinge des gemoets is, in die menschen sal God veel oversien”.

Philosoof: „Hoe HUIJSMAN, weet gij wel, wat gij daar segt, oordeelt gij het Kerk gaan een misslagh te wesen?” ¹⁵⁵⁾

Boer: „Ja, dit oordeel ik ronduyt en dit heb ik lange jaren geoordeelt; want zedert dat die twee boeken van KLINKHAMER uytgekomen zijn en heb ik in geen kerken durven gaan uyt schreum, die ik zedert het lezen daarvan in mijn gemoet heb gevat, daar ik bevond, dat dat preken en kerkelijke beslagh een pure loutere mensche-lijke stelling was en dat ik met langer in de kerk te gaan, menschelijke instellingen volgde

¹⁵⁴⁾ Den Philosophierenden Boer, eerste deel, bl. 28 v.

¹⁵⁵⁾ Op bl. 30 spreekt hij van 16 à 18 jaren, gedurende welke hij niet ter kerk geweest is; dat is derhalve sedert ca. 1658. *

„en de onderlinge verdraeghsaemheyt en veele „andere Goddelijcke gebooden den boom hielp „insmijten. In dit gevoelen wierd ik niet weijnigh „bekrachtigt, als ik dat gulde Tractaetjen, ge- „naamt „Schriftuurlijke Waardeeringe van 't „hedendaags Prediken en ter Kerk gaan” in „mijn handen kreeg. En JEZUS seyt dat alle „planten, die sijn Hemelschen Vader niet geplant „en heeft, uytgeroeyt sullen worden”.

Dit strenge oordeel, dat zelfs een ijveraar als ZWICKER vreemd is, ¹⁵⁶⁾ zoude ons zeker bij mannen, die anders altijd gaarne de gematigdheid betrachten, bevreemden, indien het niet te verklaren was uit de terugwerking van het halfslachtige standpunt, dat enkelen hunner innamen. De fractie van hen, die naar hun grooten leider „Galenisten” werden genoemd, deed den nieuwen wijn in oude zakken. GALENUS preekte gaarne elken Zondag en even gaarne leenden zijn vrienden en bewonderaars aan zijn gloedvolle prediking het oor; die van meet af aan lid waren zijner gemeente, bestendigden dat lidmaatschap; en niet weinigen van hen, die ter wille van het college uit hun kerkgenootschap getreden of gestooten waren, sloten er zich bij aan, daar immers hun collegevriend er de leiding had. Hetzelfde geschiedde in de steden en dorpen buiten Amsterdam; vele doopsgezinde leeraren volgden het voetspoor van GALENUS en behoorden tot de op-

¹⁵⁶⁾ In zijn *Irenicum* betuigt Zwicker, dat hij wel tot geen enkele kerk behoort, doch niettemin geen afkeer van kerkelijke bijeenkomsten heeft. Men trekke daaruit evenwel niet de conclusie, dat hij ze inderdaad bijwoonde: daartoe had hij het te druk met zijn rondreizen en disputeren.

richters en leiders van een vrijspreek-college, dat dan gewoonlijk voor een goed deel met de kern hunner gemeente samenviel; en ook hier had dit tot onmiddellijk gevolg, dat overgangen uit de Hervormde tot de Doopsgezinde gemeente tot groote ergernis der predikanten — getuige hun aanklachten en petitiën aan de overheid — geen zeldzaamheid waren.

De „rechte” Collegianten hadden met zulk een in hun oog dubbelhartige politiek van een deel hunner broeders geen vrede en verheelden dit niet. In Amsterdam (en wellicht ook elders) gingen zij zelfs zoover, dat zij trachtten door te drijven, het Zondagscollege op de morgenuren te houden, zonder de bezwaren te eerbiedigen van hen, die gaarne de godsdienstoefening in de Vlaamsch-Doopsgezinde gemeente wilden bijwonen. GALENUS' machtige persoonlijkheid behield evenwel gemakkelijk de overhand op zijn tegenstanders, zoodat de bijeenkomsten vastgesteld werden op de middag- of avond-uren. Rekenen wij het GALENUS gaarne tot eer, dat hij aldus niet weinig medegewerkt heeft tot de voorbereiding der latere, in meer verzoenenden geest gewijzigde verhouding van het college tot de kerk, het werd hem door de strengere leden van zijn kring zeer kwalijk genomen. Een gemoedelijk man als Dr. LAUR. KLINKHAMER schold hem „de pest der Collegianten”, ¹⁵⁷⁾ wel op geen anderen grond dan op dien zijner afwijking van een der eerste Collegiantsche grondbeginselen.

Dat de Galenisten met zichzelf in tegenspraak kwamen,

157) Het was naar aanleiding van de Bredenburgsche twisten.

is dan ook moeielijk te weerspreken. Treffend treedt dit aan het licht in een geschrift van een hunner meest bekende leiders, PETRUS SERARIUS, die daarin tegelijk de gemeente verwerpt als tot niets nut en haar preekstoel voor GALENUS tracht te behouden.

Bedoeld geschrift is opgesteld in antwoord op een boekje dat in 1659 door JAN JANSZ. SWICHTENHEUVEL tegen de XIX Artikelen van GALENUS en SPRUYT was uitgegeven, en in de voorrede waarvan de kerkelijk-gezinde schrijver drie vragen aan de tegenpartij ter beantwoording had voorgelegd. ¹⁵⁸⁾ Toen GALENUS naar zijn gewoonte deze uitdaging met hooghartig zwijgen beantwoordde, gordde zijn „medestemmer” SERARIUS zich aan om de aanvallers terug te slaan en schreef, hetzij met of zonder voorkennis van GALENUS, in allen gevalle ex mente Galeni „De Vertredinge des Heijligen Stadts ofte een klaer Bewijs van 't Verval der Eerste Apostolische Gemeente”. Gelijk de titel aangeeft, is het verval der kerken het thema van het geschrift, wat de schrijver in zijn eerste alinea dan ook uitdrukkelijk betuigt: „De Eerste Vrage is: Of uyt de Schriften des N. Testaments klaerlijck te bewijzen is, dat de Eerste „Apostolijcke Gemeynthe Iesu Christi soo t' eene- „mael vervallen zij overal, datter niets niet meer „ter werelt is overgebleven”.

„Antwoord: Ick segge jae, dat uyt de Schriften des N. T. . . . „etc ende dat niet eenighe Gemeynthe, nu „staende, Soude mogen d' Apostolische Gemeynthe

¹⁵⁸⁾ Aangaande deze drie vragen en het antwoord van Serarius zal in de Aant en Bijl nader gehandeld worden.

„Iesu Christi geheeten worden ende haer die „eere, autoriteyt ende priviligie boven andere „aenmatigen: *'t welck eygentlyck alleen de sake „is, die in questie komt'* (ik curs.).

Nu bedoelde deze stelling niet een algemeene en theoretische waarheid te poneeren; immers juist met het oog op de Vlaamsch-Doopsgezinde gemeente te Amsterdam werd zij door de wederzijdsche partijen bestreden en verdedigd, zoodat men redelijkerwijze zou verwachten, dat SERARIUS met een „soo t' eenemaal vervallen Gemeyntheit" niets te doen zou willen hebben. Maar het tegendeel blijkt waar; met alle kracht weren hij en zijn geestverwanten zich om zich in de gemeente te handhaven, ja om er de leiding van zaken te erlangen.

Wekt deze inconsequentie bevreemding, onverklaarbaar is zij niet. Zij staat in nauw verband met het feit, dat GALENUS en met hem zijn geheele aanhang eerst langzamerhand ¹⁵⁹⁾ tot het inzicht kwam van de strekking zijner nieuwe ideeën. Het voorspel van den lammerenkrijg was reeds begonnen, de partijen waren reeds in slagorde geschaard, voordat de jongere tot het inzicht gekomen was, dat het haar niet voegde in een gemeente te blijven, die buiten Christus stond. En toen zij dat inzag, was het tot afscheiden geen tijd meer, daar dit gelijk gestaan zou hebben met het opgeven van den strijd, dien zij ter wille van waarachtig Christendom was begonnen. Dat die strijd, uit

159) Dit blijkt o. a. uit de beschrijving van den stand van zaken vóór 1655 in de Reductie. Aanvankelijk hield Galenus zich op den achtergrond, alleen in particuliere gesprekken sprak hij zijne instemming met Adam Boreel uit; langzamerhand evenwel werd hij openhartiger en stoutmoediger en verried ook op den kansel zijn nieuwe ideeën.

welke beginselen ook ontstaan, toch in de eerste plaats om geen hooger prijs ging dan de heerschappij in de gemeente, ontging wellicht de aandacht van de meesten, gold althans als niet meer dan een theoretisch en gering bezwaar. En even licht zagen zij voorbij, dat door de uittrekking der Zonisten de gemeente wel gezuiverd was van behoudzuchtige en confessionalistische, doch niet van wereldsche elementen. Daar zij in het „sleurchristendom” der oudere partij zoo wel confessionalisme als wereldzin te bestrijden hadden, verwisselden zij deze beide begrippen licht met elkander.

Zoo kan dan SERARIUS over „de kerken en secten” een verwerpelijk oordeel vellen, zonder te bedenken, dat hij daarmede toch ook GALENUS’ gemeente treft. Zoo is het verklaarbaar, dat hij van „gebooden spreken en preken” smalend spreekt als van „een duyster langsaem en verdrietigh Menschelijck werk”, ¹⁶⁰⁾ terwijl hij Zondag op Zondag in „’t Lam” door „GULDEMOND” zich laat meesleepen. Zoo is het mogelijk, dat DAVID SPRUIJT in Januari 1663 van den kansel af beweert, dat alle synoden en kerkvergaderingen een werk van den antichrist en den duivel zijn, voorbijziende, dat hij daarmede zijn eigen vonnis velt; ¹⁶¹⁾ dat hij evenals GALENUS *meent* een prediker van het algemeene Christendom te zijn, terwijl hij in waarheid vertegenwoordigt een historisch gewordenen — zij het ook grondig hervormden —

160) Vertredinge des H. St. bl. 3. Beter dan ter kerke te gaan acht Serarius inkeer tot zichzelf en weg te schuilen in Christus als de duif in den rotsspleet (Hooglied). Dan zal «de komste van Christus zich betoonen als een Blixem, die snellijck van het Oosten (= Christus) uitgaet ende schijnt tot in het Westen (= den mensch)».

161) Reductie van de s. g. n. Deductie.

sectekerk; dat hij *meent* tot een vergadering van „wedergeborene Christenen” te spreken, terwijl hij in waarheid voor zich heeft een kring van geborene Doopsgezinden die als alle andere kerkelijke kringen kerkelijk begrensd is, ook al onderscheidt hij zich van die andere doordat hij in zich voelt polsen het vernieuwde leven van een reveil.

Wij kunnen het ons begrijpen, dat deze vermenging van verschillende belangen mannen als JAN HARTIGVELD en KLINKHAMER aan het hart ging. In hun oog was het zeker een nieuwe list van den duivel het Doopsgezind gemeentelven tot de bedding te maken, die een goed deel van de Collegiantsche strooming van haar oorspronkelijke kracht afleidde; als altijd speelde ook hier zeker weder Satan den aap Gods, aanstonds daar, waar Christus een kapel stichtte, een kerk bouwende. Doch wij, die den loop der gebeurtenissen in haar ontwikkeling en samenhang, voor hun oog nog verborgen, kunnen beschouwen, weten beter dan zij de bedoeling te verstaan, die de historische ontwikkeling met die schijnbaar noodlottige vermenging heeft gehad. Juist aan die verfoeide halfslachtigheid van het Galeanisme is het te danken, dat het college een zoo ver strekkenden invloed heeft kunnen uitoefenen op de ontwikkelingsgeschiedenis van het geestelijk leven onzer natie tot aan het einde der achttiende eeuw. Met die halfslachtigheid toch ging hand in hand matiging. Handhaaft SERARIUS al in het algemeen het strenge oordeel, dat de kerken uit den duivel waren, wanneer hij straks over de Doopsgezinde gemeenten in het bijzonder handelt, oordeelt hij heel wat zachter door te zeggen, dat zij „uit de menschen” zijn, ja, „naer het *best*

goetvinden van goetmeenende ¹⁶²⁾ menschen opgheregt”, zooals hij den XIX Artikelen naschrijft. Tegelijkertijd dus, dat hij en zijn partij den nieuwen wijn in oude zakken deden, mengden zij er ook water in. Gelukkig! mogen wij uitroepen. Want duizenden gematigden en ontwikkelden, niet alleen onder de Doopsgezinden, die met den anti-kerkelijken ijver niet konden meegaan, werden door de Galenisten, tegen wier

162) Zie Vertredinge des Heil. St., voorrede, bl. 4; bl. 16 v.

Ondanks dit betrekkelijk waardeerende oordeel staan de Galenisten evenwel in appreciatie van de Doopsgezinde gemeente ver genoeg van de ouderen af. Zij houden het er toch voor, dat de stichting dier gemeente op een dwaling berust, «meer op een welmeenende goetdunckendheyt als op eenigh bevel ende kracht Gods». Gelijk men hieruit reeds proeven kan, stemden zij geenszins in met de verheerlijking, die de ouderen aan de martelaren onder de oude Doopers toebachten. Om de Apostolische Gemeente te herstellen, daartoe — zij zeiden het onomwonden — was meer noodig dan «sijn lichaem ten vuyre ende ten sweerde konnen opofferen». Hierin mocht iets verdienstelijks schuilen, doch het sloot de dwaling zoomin uit, dat onder die hoofden «de driften der verdorvene menschelijke natuere sich al stracks begonnen te openbaren». Ook waren er niet alleen onder de Doopsgezinden martelaren geweest: «oock onder de Gereformeerde soo in Engeland als in Vranckrijk; oock wel onder de Luthersche en Papisten alhoewel alle den kinderdoop behouden, vindt men dit (martelaarschap) notoirlijck». Wie onder de doopers in het bijzonder gewaardeerd werden door de Galenisten, dat waren George Hauck, Dr. Johannes Staulpitz, Hans Denck en Christiaen Entfelder, die het leeraarsambt, dat zij een tijd lang hadden bediend, hadden laten varen, «niet meer soeckende een Gemeente op te richten maer hun eygen ziele uyt het algemeene verderf te redden, waartoe zij het overigh huns levens in der stille doorbrachten; want sij sagen, het werck niet soo goddelijk was als wel gescheenen hadt». Zie over Entfelder Vertred. 22 v. en de Aant. en Bijl.

Met den Martelaarspiegel, die in het jaar 1660 door den conservatieven leeraar van Dordrecht Tileman Jansz van Bracht, (geb. 1625, † 1664) werd uitgegeven, waren dan zeker ook de Galenisten niet hoog ingenomen. De hoofdgedachte van het werk was hun te specifiek-Doopsgezind en te kerkelijk. Dat Van Bracht een der voor naamste hoofden der ouderen was en aangewezen wordt (in de Reductie) als de hoofd-aanlegger van het Leidsch Concept, dat ten doel had om Galenus te doen vallen, breng ik hierbij in herinnering. Zijn werk gold ook voor weinig nauwgezet bearheid. Zoowel Adriaan van Eeghen als Frans Kuyper verweten hem, dat hij «veel dingen aantrekt, die nergens te vinden en voor loutere verdrichtsels te houden zijn; en dat hij in verscheyde dingen op 't getuygenis van Sebastiaen Frank aengaet, die dikmael op oude schrijvers aenwijst, schoonne niet een woord van die dingen reppen». Vgl. Broederlijke Onderhandel van den waterdoop tusschen Claas Stapel en Frans Kuyper, bl. 17 en 43. In de bibliotheek, die Galenus gebruikte bij het onderwijs aan de jongelieden, die hij voor het leeraarsambt bekwaamde, zal het Bloedigh Tooneel der werelooze Doopsgezinden dan ook wel niet te vinden zijn geweest.

beperkt radicalisme zij veel minder bezwaar hadden, langzamerhand vertrouwd met de nieuwe beginselen en opvattingen, die als een zuurdeesem het kerkelijk godsdienstig leven, éérst van de Lamistisch-Doopsgezinde gemeenten, daarna, niet het minst onder den invloed van deze, ook dat der Zonisten en niet-Doopsgezinden hebben gezuiverd en verhoogd. En dit gelukkige resultaat was zeker niet te duur betaald met de inconsequentie, waaraan de vrienden van SERARIUS zich schuldig maakten.

Met het oordeel over de kerk staat in nauw verband veler opvatting van verschillende strijdpunten, waarover in dien tijd — niet het minst in Doopsgezinde kringen — heel wat geredetwist is: als het stil en het stemmelijk gebed, het beroepen en bezoldigen van leeraren, de zichtbare en de onzichtbare kerk, de avondmaalsviering, de voetwassching, het doopen, het bannen. Over de meeste dezer geschilpunten zal ik later gelegenheid vinden een en ander op te merken. Hier is het echter de plaats om over de laatste twee, het doopen en het bannen, reeds te spreken; en dat wel, omdat uit het gevoelen daarover de afkeer van het officieele Christendom duidelijk in 't licht treedt.

De behoefte om te waken voor de reinheid van zeden en de zuiverheid van de leer had in kerkelijke kringen de

praktijk van de censuur en den ban doen ontstaan. Ook in deze dagen — van aanwassend Socinianisme en toenemende weelde, waartegen tevergeefs allerlei kerkelijke vergaderingen haar „regulen” uitvaardigden — werden zij nog ijverig toegepast, waarbij men uitging van de veronderstelling, dat de zichtbare gemeente deel had aan de onzichtbare, reine gemeente van Christus. In het oog der nieuwe profeten moest tegelijk met deze veronderstelling ook de daarop rustende praktijk onhoudbaar zijn. Toegepast door dienaren en in den geest van de anti-christelijke kerk konden naar hun oordeel „regulen” en ban niet anders dan het anti-christendom bevorderen.

Nu bleef de mogelijkheid bestaan, dat de wedergeborenen in eigen kring den ban wel van waarde achtten. Doch gemeenlijk hield hen daarvan reeds de behoefte om zich van de kerk te onderscheiden terug. De ban was hun te zeer het kenmerk geworden van een liefdeloos hoogmoedig Farizeeërdom, dat enkele struikelingen van zwakken in het vleesch oordeelde, zonder de verharding van het eigen hart te erkennen; en dat in zijn verblinding menigmaal juist de gave korreltjes als kaf verworpen en niet *met* maar *in plaats van* het onkruid de tarwe uitgerukt had. De volgende aanhaling vertolkt het algemeen gevoelen: „siet, hoe de „Pausgezinde haer vergrepen hebben, als sij hare „Kercke van alle Ketterije hebben willen reynigen; „wat al goede tarwe hebben sij verbrandt? Siet oock „de Gereformeerde (soo Lutheranen als andere), wat „hebben sij al onheyls uytgericht met allen verval „der Kercke op haer wijze weder te willen oprichten.

„Siet oock de Mennonisten ofte Doopsgezinden aen;
 „dese voeren wel geen uysterlijcke sweerden, lijckewel,
 „omdat sij op hare wijze nae haer menschelijcke
 „goetdüncken de vervallene Kercke weder hebben
 „willen oprichten ende herstellen, wat scherper sweer-
 „den hebben sij in hare monden gevoert? met andere
 „die het met haer juyst niet en hielden te verbannen,
 „te oordeelen ende buyten alle saligheyt te stellen?
 „Hoe hebben sij haer aen meenigh goede Tarw-
 „graenken vergrepen, bindende op aerde, wat Godt in
 „den Hemel niet ghebonden hadt; en ter contrarij
 „ontbindende, wat Godt ghebonden hadt! ¹⁶³⁾

Wel wilde de man die dit schreef — SERARIUS — op een vraag van een der „oude” Doopsgezinden, „of men dan ergernisse en ongerechtigheyt niet moet weeren” bevestigend antwoorden, doch dat „weeren” mocht naar hij meende alleen bestaan in persoonlijke samenspreking en liefderijke vermaning; „wat aengaet de vervallene Gemeente Jesu Christi „weder op te richten, daer sal sulcker eener sich wel „van wachten, daer hoort een ELIAS toe, eener die „vol des H. Geests ware, eener die van God gemach- „tight ware om 't werck des Satans te verstooren en „om het Beest ende den valschen Propheet aen te „tasten en in de vuyrigen poel te werpen. Die selfs „waerlijck gereynight is, zal sulcks weten; maer eener, „die selfs noch niet in der waerheyt gereynight en is, „maer alleen uytwendigh hem selven wat van de groove

163) Vertredinge des H. St. bl. 12 v.

„Werelt besnoeyt heeft, sal met selfs gewaende ghe-
 „rechtigheydt sich lichtelijck suffisant genoch houden
 „een Gemeente van alle werckers der ongerechtigheydt
 „te kunnen suyveren; wie minst van de aengelegen-
 „heydt der sake weet, ende minst ervarenheyts heeft,
 „wat krachts tot dit werck al hoort, sal wel d'aller
 „voorbarighst ende stoutste wesen om in dit werck
 „in te treden: maer wie meest daarvan weet, sal
 „sich alderminst yets sulcks derven onderstaen.” ¹⁶⁴⁾

Hetzelfde verwerpene oordeel treft ook den kerkelijken doop. Door „naamchristenen” en ter opbouwning van de bestaande kerken bediend, wordt hij beschouwd als een van de middelen, die „de groote Leugenaar” heeft uitgevonden om zijn heerschappij te bevestigen. Dat is het geval zoowel met den kinderdoop, die bovendien gebrandmerkt wordt als een overgebleven stuk van de oude Roomsche sacramenten en een doode vorm, als met den bejaarden doop der Doopsgezinden, die eveneens een sectedoop wordt genoemd en een menschelijke inzetting, waarmede het jonge geslacht op zekeren leeftijd krachtens de gewoonte toetreedt, niet tot de onzichtbare gemeente van Christus, maar tot de vervallene secte hunner vaders. Satan, zegt men, speelt ook hier weder zorgvuldig zijn spel. Terwijl hij op listige wijze de menschen in den strijd over het recht van kinder- en bejaarden doop tegen elkander in het harnas jaagt, valt het hem gemakkelijk hun aandacht af te leiden van het feit, dat zij zich met den

¹⁶⁴⁾ Soortgelijke betoogen houdt o. a. Zwicker met de hem eigene heftigheid in zijn Vereenighing-Schrift der Christenen.

eenen zoowel als met den anderen vorm buiten het Koninkrijk Gods sluiten.

Wat voor den doop der kerkelijken in de plaats gesteld moest worden, daarover heerschte groot verschil van gevoelen. Van de Kwakers, die zeer sterk tegen alle uiterlijke vormen gekant waren, verwondert het ons niet, dat zij benevens het avondmaal, 't welk volgens hen enkel geestelijk gevierd kon worden, ook den doop verwierpen, van oordeel, dat de uiterlijke doop door den Apostel PAULUS met het oog op het nabijzijnde verval der gemeente was afgeschaft, zoodat de Christen alleen dat heiligmakende doopsel kon ondergaan, waarvan PETRUS (1 Petr. 3 : 21 — 4 : 2) had gesproken en dat bestond in deelname aan Christus' lijden in het vleesch tot aflegging der vleeschelijke begeerlijkheden en tot verkrijging eener goede consciëntie. ¹⁶⁵⁾

Afwijkende van de Kwakers stonden de Labadisten vooraan in de rij van hen, die den doop — mits den bejaarden doop der wedergeboorte — handhaafden.

Onder de Collegianten waren de gevoelens verdeeld. Sommigen wilden zoo min als de Kwakers iets met den doop te doen hebben, noemden zich vijanden van den doop, bedroefden zich als iemand, al ware het ook uit grooten drang van zijn gemoed, zich liet doopen, en dankten met den apostel God, dat zij niet anders gedoopt waren dan met den echt christelijken doop, die naar het getuigenis van Johannes den Dooper zelve niet met water, maar met vuur en Heiligen Geest geschieden moest. Onder hen behoorde JAN HARTIGVELD,

¹⁶⁵⁾ Frans Kuyper beriep zich tot staving dezer bewering op I Cor. 1, Broederl. Onderh. bl. 36 v. Vgl. ook Een Geklanck des All. bl. 12.

die in „mondbelijdenis en doop” te zeer het karakteristieke kenmerk der wereldsche Christenen erkende, om zelf eenig ander getuigenis van zijn nieuwe geboorte aan de wereld te willen geven dan de dooding van zijn vleesch. ¹⁶⁶⁾ Als hij dacht ook FRANS KUYPER, die met SOCINUS en VOLKELIUS beweerde, dat de doop als een Joodsche vorm door Christus wèl toegelaten, maar zoo weinig geboden was, dat o. a. de elf apostelen, de zeventig discipelen, de honderd en twintig, die den H. Geest ontvingen en de vijf honderd broeders van wie PAULUS spreekt, niet gedoopt waren; blijkbaar — zegt hij — is de doop bepaald verboden geworden door den apostel, sedert hij te Corinthe misbruikt werd tot bevordering van „secterij”; en met PAULUS (1 Cor 1 : 17) dankt hij God, dat hij nooit iemand gedoopt heeft noch zelf gedoopt is; immers, op zijn minst had hij dan den schijn op zich geladen van zich te hebben laten doopen in den naam van den een of anderen mensch, hij zij MENNO, CALVINUS, ARMINIUS, LUTHERUS, de PAUS of de Rijnsburgers; „en of men al zeyd, dat als iemand tot Rijnsburg gedoopt wòrd, niemand met recht kan zeggen, dat men in de naam van die gezindheyd gedoopt word, dat neemt de zwaarigheyd niet wech”. ¹⁶⁷⁾

Tegenover deze radicalen stonden enkele scrupuleuzen, als de Hoornsche notaris KLAAS STAPEL, ¹⁶⁸⁾ die den doop

¹⁶⁶⁾ Met Poppius was Hartigveld van oordeel, dat men dit eene moest beoogen, «zijn vleesch te laten om de enge poort door te wringen en zoo levende in den (sc. geestelijken) dood in te gaan». Lijkreden.

¹⁶⁷⁾ Broederl. Onderh. bl. 2, 19, 23, 36.

¹⁶⁸⁾ In 1671 en de volgende jaren hadden er «broederlijke onderhandelingen» over den waterdooop plaats tusschen dezen Stapel en F. Kuypere. Zij werden in 1680 uitgegeven. Ook Volkaert Visser, Luthersch predikant, schreef een boekje ter verdediging van de noodzakelijkheid van den waterdooop tegen F. Socinus, voor wien Kuypere het opnam. In de Aant. en Bijl. zal op deze dispuuten teruggekomen worden.

door Christus geboden achtte. Tusschen beide uiterste opvattingen in stond het oordeel der gematigden, die wel het meeren-deel vormden en als wier vertegenwoordiger KLINKHAMER ¹⁶⁹⁾ kan gelden. Terwijl zij voor zich den doop in waarde hielden, achtten zij dien in het algemeen toch niet noodzakelijk en gaven als hun meening te kennen, dat ieder Christen naar eigen inzicht hem al of niet kon ondergaan zonder eenig nadeel voor zijn innerlijk leven en zonder zich bezwaard te moeten gevoelen met de gedachte of hij misschien ook gedwaald en een gebod van Christus ontbonden had.

Bij alle verschil was evenwel dit het algemeene gevoelen, dat de doop zijn waarde alleen kon ontleenen aan de wedergeboorte en zedelijke reiniging van den gedoopte en nooit meer kon zijn dan een zinnebeeld en uiterlijk teeken. Voor zoover hij gehandhaafd werd, werd hij dan ook alleen toegediend aan zulken, die geacht werden zelfstandig te gelooven, derhalve alleen aan bejaarden; ook niet aan al dezen, — niet aan iemand toch, die uit meer of min bewuste beweegredenen wel lid van een christelijke gemeenschap wilde worden, — maar enkel aan die in Christo waren opgestaan. Het *numerus* werd ter wille van het *pondus baptismi* beperkt.

Vandaar, dat GALENUS tot ergernis der andere leeraren den jongeren den doop ontraadt, tenzij zij waarlijk met Christus uit de groeve zijn verzezen, ¹⁷⁰⁾ bewerende, dat de doop zonder bekeering een ijdele vorm is, die niets ter

169) In Dr. Langedults Sedekunst wijdt Klinkhamer eenige bladzijden aan de verdediging van «der Christenen Waterdoop».

170) Men leze daarover b.v. Reductie, Vertredinge bl. 18. De ontdekte Veynzinge I, Ondersoeck van twee Boecxkens.

zaligheid af- of toedoet. De hierop gegronde beschuldiging van den tegenstander, dat GALENUS „de ongedoopten van den doop terughoudt,” „vrijheid van den doop” geeft, en „de waarde van de doop verkleint” is met CASPAR LUYKEN dan alleen voor juist te houden, wanneer het woort „doop” hier genomen wordt ter aanduiding van de kerkelijke plechtigheid, waarmede jaarlijks een aantal jonge menschen tot de Vlaamsch Doopsgezinde gemeente toetrad: doch zij is onjuist, wanneer hier bedoeld wordt het zinnebeeld der wedergeboorte, welks waarde GALENUS hoog hield.

Aan deze onderscheiding van „sectedoop” en „christelijken doop” verbond zich de behoefte om af te wijken van den overgeleverden vorm der plechtigheid. Zij sprak bijzonder sterk bij de Collegianten ¹⁷¹⁾ en leidde hen tot de practijk van den dompeldoop. Minder om haar overeenstemming met het oud-christelijke gebruik werd aan deze onderdompeling de voorkeur gegeven dan om haar tegenstelling met de besprenkeling der kerkelijken. Zij gold als het zichtbaar teeken aan de wereld, dat de Collegianten wel als de kerkelijken doopten, doch anders dan de kerkelijken enkel den apostolischen, algemeen-christelijken doop der bekeering bedienden, die de ophanden zijnde Reformatie der kerken tot het Koninkrijk Gods moest voorbereiden.

Staat alzoo de gehechtheid aan den dompeldoop in rechtstreekschen samenhang met het anti-kerkelijke standpunt van de Collegianten, dan verwondert het ons niet, dat VAN

¹⁷¹⁾ In het oog van de Labadisten, die voornamelijk waren voortgekomen uit kringen, waar de kinderdoop gebruikelijk was, was reeds de bediening van den doop op monden leeftijd een voldoende onderscheidingsteeken van de kerkelijken. De Collegianten, die in nauwe verbinding stonden met de Doopsgezinden, zagen onwillekeurig uit naar een andere onderscheiding en vonden die in de onderdompeling.

SLEE de directeuren van Teylers Stichting en de leden van Teylers Godgeleerd Genootschap, die gaarne een verklaring hadden gehad van de schijnbare tegenstrijdigheid tusschen de „vrijzinnigheid” der Collegianten en hun gehechtheid aan den dompeldoop, ¹⁷²⁾ moest teleurstellen. VAN SLEE toch karakteriseert het college als „de Vrije Gemeente van de zeventiende eeuw,” met het grondbeginsel van verdraagzaamheid. En van een „vrije” gemeente kunnen wij verwachten, dat zij leeringen of vormen, waarover verschil van gevoelen heerscht, ter zijde stelt; maar ongerijmd is het, dat zij voor een ouden vrij algemeen erkenden vorm een geheel nieuwen in de plaats zoude stellen, die buiten den kring der broeders geenerlei en daarbinnen een niet-onverdeelde waardeering vond. En zulk een nieuwe en weinig erkende vorm was toch de dompeldoop.

Doch de genoemde schijnbare tegenstrijdigheid lost zich op voor wie in afwijking van VAN SLEE'S karakteristiek de Collegianten beschouwt van hun anti-kerkelijke zijde. Het blijkt dan, dat zij beter dan met de Vrije Gemeente vergeleken kunnen worden met onze Adventisten en Tolstoianen. In hun vaandel stond niet „verdraagzaamheid” maar „reformatie” geschreven. En met deze leuze hing tegelijk samen èn dat zij al in het algemeen weinig waarde hechtten aan uiterlijke vormen, èn dat velen hunner de onderdompeling in hooge eere hielden. Terwijl zij toch in het algemeen innerlijk leven het wezen van de religie achtten, stelden zij er tevens prijs op om een uiterlijk teeken te geven ten bewijze, dat zij

¹⁷²⁾ Vgl. het Programma van Teyler's Godgel. Genootsch. te Haarlem voor het jaar 1894.

een algemeene omkeering van de vervallene kerken verwachtten. Zoomin werden zij beheerscht door een geest van verbroedering, en zoozeer stond antagonie jegens de kerkelijken bij hen op den voorgrond, dat de liefde, waarmede zij dien nieuwerwetschen wederdoop bedienden en ondergingen, evenredig was aan den aanstoot, die de kerkelijken er aan namen.

Aan het slot van dit hoofdstuk mag ik niet nalaten nog eens te herinneren, dat de negatieve openbaring der Reformatie-idee, die hier beschreven werd, tot geenerlei twijfel aan haar positief-christelijken inhoud grond geeft. Dat is niet zoo overbodig als het schijnt. Daar is nu eenmaal in ons een behoefte aan geestverwantschap, die ons, wanneer wij niet een weinig omzichtig zijn, de dingen en de menschen licht leert zien, niet zooals zij zijn, maar zooals wij ze gaarne zouden wenschen. Wie als „vrijgeest” tegen alle religie is ingenomen, staat bloot aan 't gevaar verwerping van kerkelijke religie aan te zien voor verwerping van religie in het algemeen om aldus geestverwantschap te ontdekken in mannen, bij wie zij inderdaad niet te vinden is.

Het komt mij voor, dat MEINSMA ons aan dat gevaar niet geheel ontkomen is. Het scherpe oordeel van de Reformateurs over de kerk op den voorgrond stellende, ziet hij voorbij, dat dit slechts één enkele openbaring is van een innerlijk leven, waarvan de ziel „de levende Christus” was, niet een overblijfsel van aangeleerd geloof, maar hun alfa en omega en het nieuw geboren beginsel in hen. Het ontkennde in hun denkbeelden doet MEINSMA sterk uitkomen, terwijl hij het zeer stellige in het duister laat. In hun vinnige

uitvallen tegen den kerkdienst speurt hij niet den machtigen geest der profetie. Onwillekeurig brengen wij dit in verband met het geringschattend oordeel, dat MEINSMA zelf over religieus leven heeft. Immers, zoo vervuld is hij van dat oordeel, dat hij zelfs in een zuiver historisch werk, als zijn studie over Spinoza is, tallooze malen gelegenheid vindt het uit te spreken. Niemand zal bij de beschouwing der dingen zijn voorliefde op den voorgrond stellen dan ten koste van die onbevangenheid van oordeel en dat psychologisch inzicht, dat de geschiedschrijver wel allerminst kan ontberen. En de vraag is niet ongewettigd of misschien niet MEINSMA'S studie, ondanks hare breede opvatting, door gebrek aan onpartijdigheid haar doel heeft gemist. Het was immers niet te doen om het oordeel van den schrijver over zekere zielkundige verschijnselen of wijsgeerige beschouwingen, maar om het gemoedsleven van den grooten Joodschen wijsgeer, om „Spinoza's kop”, zooals mr. LOTZY het uitgedrukt heeft. En juist onder de Reformateurs, op wier innerlijk leven MEINSMA een o. i. zoo onjuisten blik heeft, had SPINOZA zijn innigste vrienden. Wij vragen daarom van een ander dan MEINSMA een antwoord op deze vraag: in hoeverre het godsdienstig leven, zooals dat in de Reformateurs leefde, ook SPINOZA eigen was. Hoe voor de hand liggend deze vraag is, zal nader blijken, wanneer ik in het licht zal stellen, wat de positieve inhoud was van „den nieuwen form van het christendom”. Doch vooraf moeten nog twee hoofdstukken gewijd worden aan de verhouding, waarin de voorstanders van de nieuwe beweging tot de wereld stonden.

HOOFDSTUK IV.

TEGEN BABEL EN HET BEEST. B.

Geordende Religie en Staat waren in de zeventiende eeuw te nauw met elkander verbonden dan dat het oordeel over de een den ander niet treffen zou. Wie de eerste hoog hield, moest ook den Staat eerbiedigen om den steun, dien hij verleende en om de wijding, dien hij ontving. Wie daarentegen de een verachtte, kon den ander niet liefhebben.

Zoo hebben ook de Reformateurs het ongunstig oordeel, dat zij blijkens het voorgaande hoofdstuk over de kerken velden, mede over de Regeering uitgestrekt. In lijnrechte tegenstelling met de algemeene verheerlijking van kerk en staat als de twee elkander aanvullende vertegenwoordigers van Gods gezag achtten zij die beide grootmachten in de samenleving de twee voorname steunpilaren van het anti-christendom. Vandaar, dat zij zoo telkens weder den overgang van CONSTANTIJN als het begin des vervals aanwezen. Met de bewering, dat de Keizer met zijn trawanten de wereldsche hoogheid en gewelddadigheid onder de Christenen had gebracht bedoelden zij minder een opmerking van geschiedkundigen aard, dan wel een insinuatie aan het adres van het bestuur, waaronder zij zelf leefden. Zij waren van gevoelen, dat wie

heerschappij voerden over de volkeren zoowel in deze als in oude dagen geleid werden door den geest der wereld. Zij legden hun overheid alzoo geen corruptie ten laste, zooals de profeten van Israël den vorsten en rechters van hunne dagen deden door hen te betichten van omkooprij en verdrukking van den arme en verwaarloozing van de twistzaak der weduwe — de beschuldiging van de profeten der zeventiende eeuw was van veel algemeener aard: zij had in de eerste plaats betrekking op het ambt; de persoon kon in de uitoefening ervan de grootste nauwgezetheid betrachten, hij werd toch gerekend tot de wereld te behooren, doordien zijn ambt daartoe behoorde. Men hield zich verzekerd, dat geen Christen magistraat en geen magistraat Christen kon wezen, zoolang de wereld nog stond onder de heerschappij van het booze en de Reformatie van het naam-christendom nog niet tot stand was gekomen.

Het kan wel geen bevreesding wekken, dat deze gemeenschappelijke grondgedachte evenmin door allen met dezelfde scherpte uitgesproken als met gelijke consequentie volgehouden werd. Zelfs openbaarden zich binnen de grenzen van het gemeenschappelijke verschilpunten van zooveel betekenis, dat zij langdurige en diepzinnige twistgesprekken uitlokten.

Tot de gematigden behoorden ook hier weder in het algemeen de Collegianten. De practische overweging, dat zij den eerbied voor het wettelijk gezag niet mochten verkleinen; de erkenning, dat onder de bestaande toestanden voor de instandhouding eener ordelijke samenleving zulk een gezag

onmisbaar was; de ervaring, dat er onder de mannen der wet niet alleen zeer welmeenende menschen waren, maar ook velen, die de nieuwe vroomheid niet ongenegen waren, — dit alles bracht de Collegianten er toe, om de strekking hunner ideën te beperken door het apostolische woord, dat een iegelijk in zijn eigen gemoed ten volle verzekerd moest wezen. Zij voor zich waren niet één oogenblik in het onzekere omtrent het al of niet geoorloofde van het bekleeden eener magistratuur; tegenover „een man naar Gods harte” als JAN HARTIGVELD, die alle aanspraak liet varen op de eervolle ambten, welke voor hem weggelegd schenen, kon in hun oog een COENRAAD VAN BEUNINGEN, met hoeveel liefde hij ook onder hen verkeerde, voor niet meer dan een halven bekeerling gelden, zoolang hij Gezant van de Staten of Burgemeester van Amsterdam was. Zij voor zich konden op geenerlei wijze den dienst van Christus vereenigbaar achten met het zwaard der gerechtigheid. Doch daarmede wilden zij over anderen, die dat wel konden doen, niet oordeelen. Wat ons van DR. LAUR. KLINKHAMER en eenige Harlinger Collegianten ¹⁷³⁾ in het bijzonder meegedeeld wordt, kan van allen in 't algemeen gezegd worden, n.l. dat zij het met zichzelf oneens waren, tot hoever zij hun oordeel moesten uitstrekken. Zij neigden derhalve tot de belijdenis van de Doopsgezinden, die in afwijking van de gestrengheid der oude Doopers openlijk uitspraken, ¹⁷⁴⁾ dat zij „niemant alleen

¹⁷³⁾ Lijkrede, bl. 12; Antwoord aan Tarquin. Poppenga Dienaer des Woordts tot Pietersbierum, Harlingen bij Hero Heris 1687, bl. 7.

¹⁷⁴⁾ Zoo in de Hoogduitsche Confessie, bl. 135 en 144, die in 1664 (?) uitgegeven werd.

wegen des Magistraet ampts in hunne herten onsaelig wilden achten". 175)

Dat bleek o. a. in een reeks van twistgesprekken, die op het college te Amsterdam plaats vonden. Op de bijeenkomsten van den 27 November 176) 1671 en volgende data van vergadering (1 Dec., 4 Dec., 8 Dec., 11 Dec., 15 Dec., enz. tot en met 19 Jan. 1672) gaf de Sociniaan ZWICKER, — die een tijdlang lid van het college is geweest, hoewel hij zich daar nooit geheel op zijn plaats kan hebben gevoeld — aanstoot door de onomwonden bewering, dat men de wereldsche magistraat „haer verderf openlijk tot haer betering voorhouden moest” en dat de Doopsgezinden, die dit „sedert langen tijdt herwaerts” hadden nagelaten uit vrees om den toorn van de Machtigen op te wekken, het bewijs hadden geleverd, dat zij zich „tot de wereldsche Christenen begeven” hadden en met dezen „in perijckel en verdoemenis” waren gekomen. Zulke woorden gingen velen te ver. J. BECIUS,

175) Acta des Gesprecks, bl. 30. Opzettelijk werd de negatieve vorm (n i e m a n t o n s a e l i g) gekozen in stede van de positieve (i e d e r magistraat, mits christelijk levende, z a l i g). Dat de ontkenning hier evenwel de bevestiging van het omgekeerde insloot, en dat de argumenten, die aangevoerd werden om dat te loochenen, ondeugdelijk waren, merkte Zwickers terecht op. De tegenpartij volhardde evenwel bij haar opvatting en weigerde om Zwickers conclusie „dus saelig” te aanvaarden.

176) In het verslag dezer bijeenkomsten wordt als aanvangsdatum genoemd 17 Nov. Doch dat dit waarschijnlijk een drukfout is valt af te leiden uit de volgende data, die bewijzen, dat de vergadering geregeld tweemaal per week, bij afwisseling om de drie en om de vier dagen gehouden werden.

De disputen werden gevoerd naar aanleiding van Matth. 10:38 «wie zijn kruis niet opneemt» . . . enz. Door Zwickers werden alle regelen der dialectiek in acht genomen; hij formuleert den Syllogismus; onderscheidt tusschen maior en minor; rangschikt de argumenten, primo, secundo, tertio, en haalt een geheele reeks latijnsche termen omver: per accidens, contradictoria, probabilia, indefinitae praedicationes, petitio principii. De Collegianten waren gelukkig nog niet zoo ver van de eerste liefde afgeweken, dat zij deze weinig stichtelijke jacht op effect niet weldra moede waren. Den 19den Januari werd het dispuut voor geëindigd verklaard, faute de combattants: Zwickers tegenstanders bleven eenvoudig van de bijeenkomst weg.

D. BACKER, MARTINUS RUÁRUS, JACOB JANSZEN VOGT bestreden ze met klem en kracht. Zij konden dit evenwel niet doen zonder telkens met zichzelf in tegenspraak te komen. Immers stemden zij aan den eenen kant met ZWICKER in, dat een Christen in de bestaande ordening geen magistratuur kon bekleeden, terwijl zij aan den anderen kant liefst ontkomen wilden aan de gevolgtrekking, die in dat gevoelen lag opgesloten, en terugdeinsden voor een besliste veroordeeling van wie de magistratuur wel bekleedden. Een hunner, zijn doel voorbijstrevende, liet zich zelfs ontvallen, dat de christelijke plicht om de gerechtigheid na te jagen vrijheid gaf om een regeeringsambt waar te nemen, doch, blijkens zijn verdediging, was zijn overtuiging op dit punt verre van helder en wel gevestigd. Ontegenzeggelijk hinkten ZWICKERS tegenstanders op twee gedachten, zoodat zij ten slotte uit verlegenheid niet beter wisten te doen dan weg te blijven van het college en aldus ZWICKER te noodzaken om het twistgesprek bij gebrek aan bestrijders voor geëindigd te verklaren. ZWICKER had toch de voldoening dat althans een gedeelte van de toehoorders aan zijn zijde stond; zekere NITTERT OBBES gaf hem dan ook per brief de verzekering, dat hij en vele andere getuigen van het dispuut grootendeels met hem instemden. De meesten evenwel waren het niet met hem eens, ook al konden zij niet ontkennen, dat het hem beter dan BECIUS c. s. gelukt was, zijn standpunt te verdedigen. ¹⁷⁷⁾

¹⁷⁷⁾ Zwicker gaf de notulen van de vergaderingen, voor zoover zij op deze twistgesprekken betrekking hadden, zeer tegen de zin van de vrienden in druk onder den gewichtigen titel: *Revelatio Hostium Crucis inter Christianos of Acta des Gesprecks tusschen D. Zwicker aen de eene en J. Becius,*

De afkeer van de Collegianten om op dit punt over anderen te oordeelen, leidde in 1680 te Rijnsburg tot eigenaardige verwickelingen. Het was gewoonte daar tweemaal per jaar een algemeene vergadering te houden van Broeders en Zusters uit verschillende plaatsen, voornamelijk met 't doel om avondmaal te vieren. Aan deze plechtigheid, „het algemeen Teyken van Christelyke Eenigheyd”, mocht deelgenomen worden door ieder, die het begeerde, onverschillig van welke richting of gezindte hij was, mits hij zich schaarde aan de zijde van de „Gereformeerde (d. i. *echte of bekeerde*) Christenen”. De beteekenis van dat woord „Gereformeerd” stond ook al werd er geen omschrijving van gegeven, toch bij allen vrij wel vast en omnium concensu kon geen magistraat op dien naam aanspraak maken. Evenals er bij hen zekere uiterlijke teekenen van *reformatie* gebruikelijk waren (b.v. de dompeldoop of opvallende eenvoud van leefwijze), zoo erkenden zij ook sommige onmiskenbare teekenen, die iemand tot een man van de wereld stempelden en het bekleeden van een regeeringsambt was een van deze. Het sprak huns inziens van zelf, dat wie zulk een teeken gaf niet aan het avondmaal der *Christenen* kon deelnemen, daar niet werd verwacht. En het was natuurlijk, dat hij er ook niet kwam, daar hij op zijn beurt in een kring van hem zoo geheel vreemde geesten zich niet

D. Backer, Martinus Ruarus, Jacob Janzen Vogt etc. aende andere zijde; over de nootsakelijcke opneeming des Kruices Christi. Als het tweede deel van die onlangs uytgegaene *Revelatio Daemolatriae inter Christianos: welcke diende tot Reformatie der Catholijcken, Grieccken, Ariaenen, etc.; daer dese nu wijder dient tot Reformatie der Protestanten, Remonstranten en Doopsge-sinden: om sich aldus tot den aenstaenden laetsten dagh recht en wel te bereyden. Uytgegeven van Daniël Zwicker, zijnde een Dienaer Christi voor het vervallen Christendom. Tot Amsterdam in Jaer 672*

op zijn plaats kon gevoelen en dus geenerlei begeerte hebben daarin aan te zitten. Hadden de Collegianten dus geen aanleiding om den waardigheidsbekleeders de deelname aan het avondmaal te ontzeggen, er was ook een bepaald motief, dat zich tegen zulk een uitsluiting verzette, namelijk hun „verdraagzaamheid”. Met dit woord duiden zij hun afkeer aan van kerkucht en kerkelijk gezag en kerkelijk exclusivisme: op „het fundament van christelijke verdraagzaamheid” was het college gebouwd. Alleen *Gereformeerden* wilden zij tot de avondmaalsviering toelaten, doch of iemand *Gereformceerd* was of niet hielden zij niet aan zich, maar lieten zij aan hem zelf ter beoordeeling over; de deelname moest geschieden „op eigen proef”.

In 1680 evenwel geschiedde het, dat een der Broeders, PAULUS JANSZ, van Krommenie, toen men gereed stond te communiceeren, opstond en verklaarde alleen met dezulken den beker te willen deelen, „die de weerloosheyd *verstonden* en *beleefden*”, wyl hij van oordeel was, dat het een Christen niet geoorloofd is oorlog te voeren of halsstraffen te oefenen. Deze verklaring onderwierp hij aan het oordeel der vergadering, die hij daarmede dus voor de keuze stelde om òf „den bloedvergietenden overigheeden” den naam van *Gereformceerd Christen* onder zekere voorwaarden waardig te achten òf anders hun dien náám niet slechts maar ook den toegang tot de bijeenkomst der *Gereformeerden* eens voor al te ontzeggen. Beide voorstellen weken af van de tot nog toe gevolgde traditie en de vergadering zou een zuiver standpunt hebben ingenomen, indien zij geweigerd had om op PAULUS JANSZ' woorden in te gaan en hem een berisping had toege-

diend over zijn gebrek aan deemoed, daar hij minder zijn eigen dan anderer mogelijke onwaardigheid tot 's Heeren Tafel had overwogen.

Er waren er inderdaad eenigen, onder wie vooral de gebroeders BREDENBURG uit Rotterdam, die aanstonds pogingen aanwendden om de vergadering in die richting te leiden. Het gelukte hun niet aanstonds. Door de verrassing van het oogenblik n. l. vermochten zij niet hun inzicht duidelijk genoeg te maken. 't Gevolg daarvan was, dat de vergadering hun verzet onwillekeurig verkeerd uitlegde als een verdediging van de door PAULUS JANSZ gewraakte magistraten, en aangezien zij in die richting niet wilde medegaan, plaatste zij zich aan de zijde van den voorsteller. ¹⁷⁸⁾ Doch niet lang daarna, toen men de zaak nog eens nader overwogen had, kwam men algemeen tot het inzicht, dat men zijn doel voorbijgestreefd was en stemde men in met de BREDENBURGEN, ¹⁷⁹⁾ dat men niemand, ook geen magistraat, bij algemeen besluit van het Avondmaal kon weren of men zoude weldra „de abominabelste sekte ter wereld” vormen, daar zulk een eerste veroordeeling, hoe redelijk ze ook mocht schijnen, een noodlottig antecedent zou worden voor talloze andere veroordeelingen en uitsluitingen.

Deze kentering van de gevoelens werd niet weinig bevorderd, toen het uitlekte, dat de goedmoedige en beminlijke PAULUS JANSZ minder uit zichzelf had gesproken dan wel

¹⁷⁸⁾ Ten onrechte zegt Van Slee (bl. 244), dat Paulus Jansz' protestatie afgewezen werd. Vgl. Joh. Bredenburgs Nodige Verantw. 6.

¹⁷⁹⁾ Zij hadden hun bezwaar intusschen nader toegelicht in een geschrift, getiteld: Heylzame Raad tot Christelijke Vreede.

op aandrang van twee, die zich zorgvuldig achter de schermen hadden gehouden: ABRAHAM LEMMERMAN en FRANS KUYPER. Het waren twee weinig geëerde onruststokers, van wie men wist, dat zij persoonlijk tegen de BREDENBURGEN waren ingenomen. Reeds vroeger hadden zij de twee broeders, die algemeen geacht waren om hun vromen zin, achter hun rug beschuldigd van Spinozisme en atheïsme en nu hernieuwden zij hun verdachtmaking ¹⁸⁰⁾ om den invloed van den door de gebroeders in het licht gegeven *Heylzamen Raad* te verkleinen. Op ongepast-heftige wijze ging bovendien ABRAHAM LEMMERMAN tegen PAULUS JANSZ. in diens eigen woning te keer, hij sloeg zelfs met de vuisten op de tafel, toen PAULUS zijn twijfel bekende of hij wel goed had gedaan met gehoor te geven aan KUYPERS en LEMMERMANS inblazingen. Toen een en ander aan de elders wonende broeders bekend werd, kreeg de geheele zaak het aanzien van een intrigue. PAULUS JANSZ. zelf was de eerste, die dit doorzag en het besef, dat hij zich had laten gebruiken als het werktuig om twist en verdeeldheid te doen ontstaan, drukte hem zoozeer, dat PAULUS BREDENBURG, JAN VERBURG en PIETER SMOUT opzettelijk naar Krommenie reisden om zijn gemoed te ontlasten. Doch volkomen keerde zijn zielerust eerst weder, toen hij zekerheid had, dat de vergadering het genomen besluit zou willen vernietigen. Dit geschiedde op de volgende bijeenkomst. Opmerkelijk was daarbij, dat de vergadering niet alleen de verklaring van PAULUS JANSZ. ver-

180) Al te zeer heeft, naar het mij voorkomt, Van Slee die beschuldiging op den voorgrond gesteld en zoo den indruk gewekt, als ware verschil van wijsgeerig inzicht en niet veeleer persoonlijke veete de groote oorzaak van de Bredenburgsche twisten.

wierp, maar ook het radicale tegenvoorstel van de BREDENBURGEN om zulk een uitsluiting, als de vorige maal gedaan was, eens voor al voor ongeoorloofd te verklaren. Dat was den broeders blijkbaar weder te ver naar rechts en zoude al te veel den indruk gemaakt hebben, dat zij thans de wereldsche overheden gingen inhalen en huldigen, wat allerminst hun bedoeling was. Ongunstig bleef hun oordeel, ook al wilden zij het wel opschorten. ¹⁸¹⁾

Over het algemeen moeten wij ons buiten het college begeben om het gevoelen van de Reformateurs over de regeerders op zoo scherpe wijze te hooren uitspreken als ROTHE dat deed, die zonder het minste voorbehoud verkondigde, ¹⁸²⁾ dat „de gemeyne macht der Kerckelijcken en Politycken het Beest en den Antichrist uytmaectt” en dat „dit verscheurent Beest soowel in Nederlant als elders heerscht in woede tegen de heylige en lieve kinderen Godts”, weshalve het „tot poeder vermaelen” zal worden. Vooral de Kwakers gevoelden zich gedrongen, hun oordeel met alle schrerptheit uit te spreken. ¹⁸³⁾

¹⁸¹⁾ Vgl. Johannes Bredenburgs Nodige Verantwoording op de ongegronde beschuldiging van Abrah. Lemmerman, Tot Rotterdam by Is. Naeranus 1684. Van de andere zijde werd het voorgevallene toegelicht in Vreede en Vrijheid onder de Rijsburgers verbroomden en wechgenomen door 't onnoodig twisten en scheuren der vervalte Collegianten, hoe en waardoor die ontstaan zijn. Aangegeven door Pieter Smout. Achter is bijgevoegt een brief van Frans Kuyper, waarin hij van Jan Dionijze Verburg bewijs eijst. Tot Rott. by de Wed. van Henricus Goddaeus in de Lombertstraet 1687.

¹⁸²⁾ Eenige Prophetieën en Revelatiën Gods aengaende de Christenwereld in dese Eeuw, bl. 26, 27.

¹⁸³⁾ Barclay vooral is de man geweest, wiens ruime geest de vrienden ook in dezen tot meer gematigdheid heeft gebracht; geheel in den geest der Collegianten besluit hij zijn overigens zeer stellige beweringen met de weifelende betuiging, dat hij aan de bestaande overheid toch den eernaam Christen niet geheel wil ontzeggen, Verantw. bl. 454 v.

In de vriendschappelijke verhouding tusschen de twee apocalyptische personificaties van de boosheid, Babel en het Beest, herkenden zij het monsterverbond, dat kerk en overheid heetten gesloten te hebben tot onderdrukking der evangelische waarheid. ¹⁸⁴⁾ Terwijl het doel der kerkinstellingen zoude wezen om de menschheid met den schijn van christelijkheid op een dwaalspoor te leiden, zou de overheid als een „substituut van den duivel” ingesteld zijn om met geweld „de minste verschijninge van het Zaedt der Hemelsche Vrouwe” te verschrikken, of de menschen onder den invloed van „eeretitulen en grootse manieren” te leeren dansen om het gouden kalf en voor zich te doen neerbuigen als ware zij een god. En als een gehoorzame Meesterknecht van Satan zoude zij het werk voor haren Heer „ter dege” hebben gedaan:

„Eerstelijk, de Heyligen vervolgen.

„Ten tweeden, de aanbiddinge des Duyvels (t. w. „den kerkelijken godsdienst) op te richten.

„Ten derden, de schrick van dit Sevenhoofdige „Beest over den gantschen Aerd bodem te brengen.

„Ten vierden, den Naeme Godts te lasteren en „de sijnen tabernakel ende diegenen, die daarin „woonen. ¹⁸⁵⁾

Van dit oordeel gaven zij niet alleen met woorden, maar ook met daden getuigenis. Met ongekende stoutheid ontielden zij aan de magistraat den schuldigen eerbied. Zoomin als DANIEL wilden zij hun hoofd — naar zij zeiden — ontblooten voor den afgod van NEBUKADNEZAR, hoe hij

¹⁸⁴⁾ Frans Kuyper maakt er hun een verwijt van, Fil. Boer, II, 13.

¹⁸⁵⁾ Geklanck des Allarms, bl. 27.

daarover mocht razen; onverzettelijk als MORDECHAI weigerden zij voor wereldsche aanmatiging te buigen. Bij de terechtzitting weigerden zij den rechter toe te spreken met zijn ambtstitel. Tot den gerechtelijken eed waren zij niet te bewegen, niet alleen, wyl zij zweren gelijkstelden met liegen en kwaadspreken, ¹⁸⁶⁾ maar vooral omdat de overheid dien eed oplegde. Den ambtshalve toegevoegden verdediger weigerden zij, „de Advocaten dezès werelts” waren „soo ongeleert in de Wet der Conscientie,” God zelf zou hun advocaat wezen en voor hen pleiten in zijn eigen tijd. Op de vragen van Commissaris of Schout waagden zij het vaak òf in het geheel niet, òf op zeer ongepaste en eigenzinnige wijze antwoord te geven. Het exempel van fierheid, dat Christus voor den rechterstoel van PILATUS gegeven had, op hùnne wijze navolgende, stonden zij tegenover de wettelijke ondervragers met buitensporige hooghartigheid, sprekende en zwijgende naar eigen believen. Niet zelden gelukte het hun het verhoor tot debat te maken en den rechter of den officiëelen kerkelijken examineerder in het nauw te brengen door met rappe tong in stede van verantwoording getuigenis van wee en boete te geven. Welk een verschil is er b. v. op te merken tusschen de verantwoording van AMES of VAN BUYLAERT en die van BEELTHOUWER en GALENUS. Zoo inschikkelijk de laatsten zich gedroegen, zoo eigenzinnig en halsstarrig waren de eersten. Kwam hun dat te staan op den naam van een „astrant volk” te wezen, zij op hun beurt verweten

¹⁸⁶⁾ Vgl. Een Geklanck des Allarms bl. 31; ook Barclay Verantw. bl. 413 betoogt «5° dat het niet geoorloofd is te zweren, niet alleen in de gemeene samenspraak maar ook niet in het gerecht voor de overheid».

den Collegianten, dat zij met vleiende tonge en geveinsd-vriendelijke manieren voor het gezag der wereld zich bogen. Den rechter trotseeren was in hun oog Satan in zijn aanzicht wederstaan; hem behoorlijke verantwoording geven scheen hun een voetval voor den Booze, in strijd met het gebod om den Heere alleen te dienen.

Zij schrikten dan ook niet terug, wanneer het er toe kwam uit oorzaak van hun stoutheid te moeten lijden. Vervuld van het besef, dat het geschiedde om Christus' wille, droegen zij met blijden moed al wat de wereld hun wilde aandoen. Uit het volle gemoed van een hunner, die een harde gevangenisstraf had te verduren, welke dit getuigenis van bereidheid op: „ick ben van Hem die mijn siele bemint, soo overwonnen, dat ick mijn leven niet dierbaer achte.”¹⁸⁷⁾ Een ander, zijn medegevangene CORN. ROELOFSZ., gevoelde zich zoo volkomen „van Godt getrocken,” dat hij niets begeerde dan hetgeen God wilde; „soodat, als Hij gevanckenis over mij toelaet, ick en durf niet wenschen dan gevangen te wesen.”

Met waar fanatisme verzekerde zelfs VAN BUYLAERT: „voornamelijk, wanneer de vervolgers woedende zijn ende rasen, wort de ondersteuninge en de Handt Gods gevoelt, die de vertsaegtheyt gants wechneemt.”

Het laat zich denken, dat men niet naliet tegen de Reformateurs beschuldigingen in te brengen van gebrek aan eerbied jegens het wettelijk gezag. Inzonderheid aan de

¹⁸⁷⁾ Brief van Jacob van Buylaert uit het Leeuwarder Blokhuis aan zijn Amsterdamschen vriend Pieter Hendricks, 27-7-1670; Uytroep. II, 23.

ijveraars onder hen wordt ten laste gelegd „oproer, wettebreeking, ongehoorsaemheynt tot de gebooden der Magistraten, sich te verstouten te predicken sonder Commissie.” ¹⁸⁸⁾

Doch dat ook de meer gematigden onder verdenking stonden, blijkt uit het Friesche plakkaat van 1662, waarin van de *dwaalgeesten* in het algemeen gezegd wordt, dat zij in een kwaad gerucht staan.

„Naedemael de Duyvel — zoo wordt er geproclameerd — geswooren Vijant van Godes Kercken, „dagelijcks nieuwe dwaelingen soeckt te stroyen; waar„toe hij is gebrueckende allerlei dwaalgeesten als daer„zijn Socinianen, Quakers ende Dompelaers, soeckende Godts Volck te verleyden door ijdele phantasyen, ende deselve o. a. af te trecken van de ge„hoorsaemheyte haeres wettelijcken Overheydts, 't„welck is t' eenenmael tegens Godts wille ende gebodt. „Soo ist, dat wij in conformiteyt van de resolutie den „20 Februarii 1662 bij de Ed. Mog: Heeren Staeten „genomen expresselijck verbieden etc.”

De wijze, waarop de aangevallenen zich verdedigden, bevestigde de aanklacht. De feiten, waarop gedoeld werd, ontkenden zij niet, alleen in de appreciatie dier feiten gingen zij met hun beschuldigers niet mede. Dat hun gevoelens de strekking hadden om het bestaande gezag te verkleinen, verkondigden zij veeleer dan dat zij het hadden willen loochenen. Doch het schijnbaar daarin opgesloten verwijt, dat zij geen enkel gezag van menschen boven

¹⁸⁸⁾ Vergel. Uytroep. I, 10 en Een Geklanck voorrede.

zich erkenden en naar eigen willekeur hun handel en wandel wilden inrichten, wierpen zij van zich. Zij maakten n. l. onderscheid tusschen de wereldsche en de Christelijke overheid, tusschen de bestaande wetten en de wet Gods, tusschen onderdanigheid aan het gezag der wereld en waarachtige gehoorzaamheid in liefde tot de goddelijke ordonnantiën. Daar is maar één ware overheid — zoo beweerden zij — en dat is die, welke na de tot stand koming van de Reformatie zal worden opgericht en samengesteld zal wezen uit mannen, die den Geest hebben. Daar is maar één wet te gehoorzamen en dat is de wet in de Christelijke conscientie. Een oproermaker is niet hij, die een of ander plakkaat, maar wie deze ongeschreven wet trotseert, hij zij dan magistraat of onderdaan; en een gehoorzaam onderdaan is niet hij, die „met schoone ghedaente en vrendelijcke complimenten” voor de magistraat verschijnt, maar alleen wie door een gestadigen wandel in de vreeze des Heeren niet anders kàn, dan uit innerlijken drang alle verplichtingen nakomen.

Zoo gaven de beschuldigden aan de woorden *overheid*, *gehoorzaamheid*, *oproer*, *wet* een ideële beteekenis, die zij gebruikten om op hunne beurt de tegen hen ingebrachte beschuldigingen met gewijzigde beteekenis aan de tegenpartij ten laste te leggen. Zonderling paradox waren zij bijwijlen. Wettebrekers en ongehoorzamen, dat waren volgens hen de mannen van de regeering, de Ed. Achtb. rechters en de Ed. Mog. Heeren Staten; zij daarentegen predikten en brachten in praktijk de meest stipte gehoorzaamheid jegens de gestelde machten. In de gevangenis zelve, waarin hij ter oorzake van wetsovertreding en oneerbiedigheid gedetineerd was, schreef

CORN. ROELOFSZ.: „Niemant eert den Magistraet meer, als degeenen, die gestadigh achten op het Licht, dat van Christus komt;” ¹⁸⁹⁾ m. a. w. niemand is gehoorzamer dan de ongehoorzame.

Blijkbaar gevoelden zij behoefte om zich te zuiveren van de verdenking, dat zij een gevaar waren voor orde en wet in het algemeen. Voor anarchisten wilden zij niet doorgaan. Terwijl zij het hierover eens waren, dat „de Hooven der Koningen en Princen rechte scholen des Satans zijn” ¹⁹⁰⁾ en dat „dit de spelen der vorsten zijn, de Godtsalichheydt voor te geven en niet min hare lusten te vervullen”, ¹⁹¹⁾ gaven zij niettemin openlijk als hun overtuiging te kennen, „dat de regeeringhe van een Keizer, Koningh, Prins of Staet in sichselven niet strijdigh is tegens, maer medestandigh met de regeeringhe Christi, wiens Koninckrijck geestelijk is”. ¹⁹²⁾ Soms tijds gingen zij in deze betrekkelijke huldiging van het gezag zelfs verder dan wij bestaanbaar zouden achten met de oprechtheid. Het meest treffende voorbeeld hiervan, dat ik ken, gaf ZWICKER bij de uiteenzetting van zijn gevoelens op het Amsterdamsche college. Hij sprak daar van niet minder dan van „de gierigheyt, hoovaardij, haet, nijdt, hardigheyt en quaetheid der Magistraeten”, verkondigde met vele woorden, dat de overheid „met haere exempelen van hoogheyt en wraecke overeenkomstig de regel: *qualis rex talis grex*, het geheele Christendom heeft verleid”. En

¹⁸⁹⁾ Uytroepinge II, 36, 37, I, 16.

¹⁹⁰⁾ Eenige Prophet. en Revel. bl. 61.

¹⁹¹⁾ Vrijheyt van Kerckel. Vergad., 33 v.

¹⁹²⁾ Geklanck des Allarms, Voorrede.

toch waarschuwde hij er tegen, dat men zijn woorden niet zoo „odieuſ” mocht uitleggen, alsof hij het magistraatsambt wilde verkleinen; erkende hij niet alleen, dat er overheden noodig waren, maar ook, dat men terecht voor hen bad en zij vaak een voortreffelijk bestuur hadden uitgeoefend, zooals b. v. die van Rotterdam, die door hun intercessiebrief ten gunste der Mennonieten A° 1660 bij de regeering van BERN zooveel goeds hadden uitgewerkt. ¹⁹³⁾

Ieder gevoelt evenwel aanstonds, dat ZWICKER niet enkel om de verdenking van anarchisme te ontgaan op eenmaal zóó vriendelijk-waardeerend kon worden. Hij moet daartoe nog andere motieven hebben gehad, waarvan het voornaamste wel is geweest de afkeer, dien hij evenals de meesten zijner geestverwanten van revolutionnair drijven had. Het algemeen gevoelen was, dat de bestaande overheden moesten worden gehandhaafd; immers — zoo meende men — indien men ze al door andere verving en daarmede misschien zekere corruptiën wegnam, de wortel van het kwaad zoude blijven bestaan, totdat van Godswege een algemeene omkeering in de menschenharten gewerkt was: zoolang de wereld niet „gereformeerd” was, zou men wel een andere, maar geen betere regeering tot stand kunnen brengen. Met geestdrijvers als die in 1660 in Londen een oproer begonnen met het doel om de Vijfde, de goddelijke Monarchie in te voeren, gingen zij niet mede. ¹⁹⁴⁾ Ook de meest astrante Kwaker verklaarde

193) N. T. Josias, bl. 48, 53 v.; Acta des Gesprecks 30, 31, 35.

194) Vele duizenden Kwakers werden naar aanleiding van dit oproer gevangen genomen. Nadat hun onschuld was gebleken en Fox een Verklaring in druk had uitgegeven, dat de Kwakers geen geweer droegen, noch eenigen opstand geoorloofdachtten, werden zij losgelaten «zonder sluytgeld» (boete), See wel o. a. c., bl. 70 v. v.

„in het gesichte Godts en voor alle menschen, dat hij geen intentie en hebbe tot omkeeringe van uytwendige Regeeringen en dat een Christen behoort gerustelijck en vredsaaemelijck te leven onder allerlei Regeeringe, die de Heere belijft op te rechten of toe te laten.” Zelfs ROTHE zou deze woorden kunnen onderschrijven. Hij stond anders zoo ver mogelijk naar links. Geweldig voer hij uit tegen „de grouwelijcke wercken van Tyrannije en conscientiedwanck der huyden-daegse Overigheyt.”¹⁹⁵⁾ Hij voorzegde de ophanden zijnde komst der Vijfde Monarchie, waarin men geen „tyrannige overigheden” meer zoude hebben en den val van „al wie in de regeeringe zijn, kerckelijk of politiek.” Hij noemde Amsterdam als de stad, van waaruit de Heer met zijn helden trekken zou om de Koningen en Prinsen en onwijze Regenten te verwerpen en de heiligen in hun plaats te stellen. Niet onduidelijk wees hij zichzelf aan¹⁹⁶⁾ als „den man Godts die Nederlant verlossen moet, den Coningh, wiens Paleys in het midden van hare (Amsterdams) straten is en de naem des Coninhs is: GENADE-GIFT”. Hij beloofde den volke verlichting van druk: „alle sware schattingen, lasten, „cysen en onverdragelijke beswaringe wordt onder de „nieuwe Regeeringe niet gevonden; de overgrootte „Tollen ende belastinge der uytgaende en inkomende

195) In zijn Annotatiën op de Resolutie van de Ed. Mog. H.H. Staten van Zeelandt over de geschillige Nieuwigheeden tot vrede der Kercke genomen 22 Juni 1675, noot a.

196) «Hij (t. w. de Coningh, van Godt ghestelt) is onder u en bidt voor Israëls verlossinghe dagh en nacht. Deze mensche is mij bekent en hij is een Helt Godts van sijne jeught af aen. Hij is een man van veel sorge, droefheden, bekommernisse en smerte, vele jaeren langh om des Volcks wille ghedraghen. Soo oordeelt wie de Heer tot uwen Coningh ghesalf heeft. De tijdt tot sijne vertooninghe aen Israël nadert: Bidt, hij haest come en zegen mede bringe, Amen». Eenige Prophet. bl. 42.

„goederen verlicht en gematigt ende de Imposten vermindert; de onderdanen wort een zegen beloofd in „alles; hare arbeyt verlicht en haar gewin vermeerdert, „dat niemant gebreck en heeft, deelende den nood- „druftige mede uyt de weldadigheyt van ons hert en „niemant leydt gebreck.” 197) Maar dit alles zal geschieden zonder opstand tegen het gevestigde gezag. Zoo lezen wij in een van de Profetien „uit het schrikkeljaer 1674” 197a): „de Knecht des Heeren Johannes spreekt tot „het volck niet door sijn eygen Woort maer door „het Woort Godts; gebruikct geen swaert als het „swaert Eliae”. En op een ets, 198) voorstellende „de Troon Godts en des Lams, aan wien alle Machtigen haer vernederen”, zien wij allerlei oorlogstuig, helmen, degens, pantsers, banieren naast diademen, scepters, geldkisten op een hoop te zamen geworpen om verbrijzeld te worden, niet door een menschelijke gestalte maar, door een reuzenvuist, die een hamer omklemmende uit de wolken steekt, ten teeken, dat de omkeering door een ingrijpen alleen van Gods wege zal geschieden.

Na het revolutiejaar 1672 wierpen de Nieuwlichters de beschuldiging van oproer zelfs naar hun beschuldigers terug. Meermalen lezen wij opmerkingen van de strekking als deze uit het „Klaar Verdoog”: 199) „geen Socinianen, Quakers,

197) Eenige Prophet., bl. 62, 63, 69, 72, 38, 40, 42 en elders.

197a) Bladz. 7. Was 1674 inderdaad een schrikkeljaer of gebruikte ROTHE hier profetische beeldspraak?

198) Hij komt voor in een geschrift, dat den sprekenden titel draagt: Een Nieuwe Hemel en Aerde.

199) Bl. 142 v.

nochte Dompelaers sijn oock in het allermínste schuldigh aen de barbarise Doodt buyten alle styl van regt van die twee gebroeders J. DE WITT en R. VAN PUTTEN." Op dezelfde wijze als de Engelsche Kwakers aan hun wereldsche tegenstanders telkens weder de terechtstelling van Karel I in den baard wreven, verweten de Hollandsche geestverwanten aan hun beschuldigers gebrek aan tucht in het jaar van redeloosheid. Een gewelddadigheid als toen was gepleegd door wie altijd den mond vol hadden van eerbied jegens het wettelijk gezag, zou geen enkele regeering, hoe onchristelijk ook, ooit van hèn te vreezen hebben: hùn wapen was geen ander dan het getuigenis des Heiligen Geestes.

Met al hun „vreedsaemelíckheid" konden de Reformateurs echter maar weinigen bevredigen. Hun standpunt was toch in lijnrechten strijd met de oude opvatting, die aan de wettelijke overheden volstrekt gezag toekende en die wij in de Staatsleer van den bekenden Engelschen wijsgeer HOBBS (1588—1679) tot in de uiterste gevolgtrekkingen gehuldigd vinden. HOBBS leerde, dat de staatswetten onvoorwaardelijk moesten worden gehoorzaamd; wat zij verplichtend stelden was goed, wat zij verboden was slecht. Niet alleen de handelingen, ook de gevoelens en gezindheden moesten zich naar hare voorschriften richten: de wet was het geweten van den burger. Vrees voor de bovenzinnelijke machten, die door den staat werden erkend, was godsdienst; vrees voor zulke, die hij niet erkende, was bijgeloof. Een eigen overtuiging, die niet overeenkwam met het gesanctioneerde geloof, moest aangemerkt worden als een daad van oproer met

de strekking om het staatsverband uit een te rukken. ²⁰⁰⁾

In tegenstelling met HOBBS onderscheidden de Reformateurs nadrukkelijk tusschen toevallige en wezenlijke overeenstemming van wet en recht. Zij erkenden wel, dat somtijds de wet en het zedelijk oordeel elkander dekken, doch zij hadden tevens het levendig besef, dat hetgeen zij noemden „de Geest” of „de Conscientie” aan een mensch menigmaal geheel andere eischen stelt dan de wereldsche wetten en leefregelen. Zij konden deze laatste dan ook niet voor den vorm van het doen en laten der burgers houden, en wenschten zich te richten enkel naar het getuigenis van hun geweten. Ook al bracht dit hen in botsing met de gestelde machten, de Heilige Geest had zich niet naar de regeering te voegen, maar de regeering moest als gehoorzame dienaressen den Heiligen Geest volgen. Een enkele hunner drukte dit op stout paradoxe wijze zoo uit, dat men niet aan de bestaande, van een Christelijk standpunt onwettige regeeringspersonen had te gehoorzamen, maar aan zulke, die den Geest hadden (de „Gereformeerde” Christenen), daar dezen de ware overheid vormden. ²⁰¹⁾ Eenvoudiger maar juistere zeide het CORN. ROELOFSZ., toen hij „aen den Raedt en Regeeringhe van het Hof van Vrieslant” te kennen gaf:

„Indien een Magistraat iets van ons eyst dat
 „tegens de wille Godts is, als bij exempel, dat wij
 „in dese Provincie niet en souden komen of dat wij
 „hen wereltsche eer en complimenten zouden bewijzen

²⁰⁰⁾ Men kan hierbij nalezen wat Ueberweg in zijn *Grundriss der Gesch. der Philos.*, III S. 56 flg. over Hobbes in het midden brengt.

²⁰¹⁾ *Philos. en Hist. Bewijs*, bl. 24. *Philos. Boer*, II, 13.

„of Eeretitulen geven, wij durven hierin haer geboden „niet volgen”. Even beslist ontkende CRISP de bindende kracht van plakaten in het algemeen, zoowel als van dat der Friesche Staten in het bijzonder, waarbij aan allerlei dwaalgeesten op poene van vijf jaar dwangarbeid het verblijf in de Provincie ontzegd werd. Op schamper-tartenden toon riep hij uit: „Eylaes! ten is U Tuchthuys nochte uwe „Galge, dewelcke vervaert konnen maecken de ghe- „trouwe Dienstknechten Godts van te komen in de „Provintie, dewelcke ghij vermeetelijcken noemt uwe „Provintie. Want wij weten, dat dese en alle andere „des Heeren zijn ende Hij alleen heerscht in een „onbepaelde kracht ende niemant anders . . . Sulcke „exclusie of uytsluytinge is het maecksel des Duyvels. „Daerom, o regeerders, laet af van u werck en vreest „den levendigen Godt des Hemels en der Aerden, „dewelcke de potscherven der aerden aen stucken „brecken sal in desen sijnen grooten en schielijcken „dag, in dewelcke geen waepenen, die tegens hem „bereyt zijn noch tegens sijne uytverkoorne, voor- „spoedig wesen sullen. ²⁰²⁾

Wie zoo den grooten LEVIATHAN meende te moeten trotseeren, moest wel met ergernis vervuld worden bij de gedachte aan het compromis, dat de Doopsgezinden uit die dagen met de wereld hadden gesloten. Misschien niet geheel met aller instemming, maar toch zeker in aller geest waren de verwijtingen, die enkele van de vurigste voorvechters op

²⁰²⁾ Uytroep. I, 16 v.

het hoofd van dit h. i. zoo onwaardige nageslacht der onbezweken trouwe martelaren stapelden. Had het niet „door ontijdige vleyinge de gratie des Magistraets” gezocht, zijn geloofs-overtuiging zorgvuldig bedekt of zoo civiel mogelijk uitgesproken; en had het niet, alleronwaardigst, geld gegeven om zich vrijheid van godsdienstoefening te verzekeren! Vol heiligen toorn voer CRISP tegen hen uit:

„Zyt ghij waerdig om gerekent te worden de „kinderen van de ghetrouwe Martelaren, dewelcke tot „Godt ghetrou bleven in haer getuygenis? ²⁰³⁾ En hebt „ghij uselven niet betoont vijanden te zijn tot dat „leven, in hetwelck sij stonden in haeren dagh? Want „ghij, verlooren hebbende die kracht en ijver en die „ware liefde Godts, die sij in haar hadden, is het nu „een plage tot u geworden, te sien opstaen onder u „iemant anders, om u met uwe dorre geveysde ghe- „daente te oordeelen. Indien ghij soudet seggen, dat „ghij die kracht en ijver niet verlooren en hebt, soo „seggt mij, wat beduyt uwe versaeghtheyt? Wat beduyt „het toesluyten van de monden van uwe broederen „in Oost-Vriesland, omtrent de tijdt van zes maenden, „dat niemant van haer en dorste tot een Vergaderingh „komen nocte predicken, tot dat se vrijheydt daartoe „om gelt van de Gravinne of iemant van haerentwege „kochten. Indien ghij een Commissie haddet te predicken „en alle Natiën te doopen gelyck ghij seght, dat ghij „hebt, waerom sijt ghij niet voortgegaen met uwe

203) T. w. de wederdoopers.

„Commissie? Maer ghy, die van sulck een Commissie
„praet ende dan gaet een andere te koopen van de
„Regeerders” 204)

Geheel in denzelfden geest ijvert ZWICKER wanneer hij den Doopsgezinden verwijt, dat zij de „faveur en protectie” 205) der regeerders zoeken om „een goet, gemackelijck, lecker en wellustig leven” te genieten en hun toeroept: „ghij
„hebt uwe waerheyt „soo civil beleden, 206) dat ghij
„van uwen Magistraet niet en sijt gehact, gheslagen,
„verdreeven, ghedoodt. En dewijl ghij de vriendschap
„der werelt al te veel ghesocht hebt, so staet ghij nu
„helaes! noodsaeckelijck onder de vijantschap Godts”.

Om zulke stoute woorden eenigszins aannemelijk te maken, werd veelal een beroep gedaan op de Schriftuur. De een wees op het voorbeeld van MORDECHAI, die weigerde aan het gebod des Konings te voldoen en voor HAMAN te buigen. De ander haalde de geschiedenis op van „den eerlijken en vromen DANIEL, die in de dagen van DARIUS een welbekende, vaste en gepubliceerde Wet, dewelcke gemaect was nae de Meeden en Persen”, durfde overtreden. Of er werd

204) Uytroep. I. 29.

205) Acta des Gesprecks voorrede.

206) De juistheid — niet het recht — dezer beschuldiging wordt erkend door den behoudenden Lambert Bidloo en toegelicht in de eerste bladzijden van zijn *Onbepaalde Verdraagzaamheid*. De verschillende Doopsgezinde kringen — zoo verhaalt hij met leedwezen — waren zoo goed op weg om »door de goedertierenheid der Hoge Overigheden vrede en vrijheid van Gewissen, Rang, Bescherming en Voorregten van Burgers” te ontvangen, nadat zij — Bidloo zegt 't met nadruk — bereidwillig hun geloofsbelijdenissen hadden ingeleverd; allerlei vereenigingen tusschen Friezen, Hoogduitschen, Vlamingen en Waterlanders kwamen tot stand en de gemeenten namen toe in rust en aantal van leden, toen — »t zij door nieuwsgierigheid, 't zij door hoogmoed eeniger dertele verstanden deze lieve en godvruchtige kalmte werd veranderd in een gevaarlijke storm, ja Oceaen van allerley leeringen om de Kerkorden te verwoesten en alles tot een verward Babel te brengen.”

in herinnering gebracht, dat de Christelijke martelaren en ook Christus zelf „tegen de Politique Wetten en Costuymen van hun tijd en land gezondigd en tegen den wil van de overheid gepredikt, ja zelfs oproer verwekt zouden hebben”²⁰⁷⁾; dat ook dezen, evenals thans de Kwakers, Socinianen en Dompelaars, door hun geveinsde tijdgenooten gescholden werden voor „overtreders van de Wet, verdervers van de Republycke, lasteraars, sabbathbreeckers”; en dat ook over hen „flatterende Hovelingen en tijtdienende Hypocriten” wraak en vervolging hadden uitgeroepen²⁰⁸⁾.

In één opzicht vooral werd het recht van het individueel geweten tegenover het staatsgezag met groote eenstemmigheid en nadruk gehandhaafd. De Reformateurs waren in hun tijd *de voorvechters der vrije gedachte*. Terwijl nog altijd heerschende was de idee van de eene bindende staatskerk, die alleen door den nood der omstandigheden in de praktische toepassing in zoover was verzacht, dat er naast de ééne ware Gereformeerde Religie ook nog zekere secten werden geduld, traden deze mannen op, met een innigen afkeer van al wat naar „inquisitie” of „conscientiedwanck” zweemde. Putte de een al zijn geleerdheid uit om aan te toonen, dat God in de geschiedenis duidelijk had bewezen „niet te willen, dat de *vrije belijdenis* der Christenen door hunne overheden zoude worden belet,”²⁰⁹⁾ een ander, STEPHEN

207) Vreyheytt van Kerckelijcke Vergaderingen, bl. 4.

208) Uytroepinge I, 9, 16.

209) »Vrijheytt van Kerckelijcke Vergaderingen. Eensdeels uyt de Schriftuur en anderdeels uyt klaere en wonderbare exempelen van de Goddelijcke regeering en bestiering in dese laatste 300 Jaeren, krachtigh bewesen. Als een Aanhangsel van het in 't Jaar 1661 uytge-

CRISP, noemde de gronden, die ter rechtvaardiging van zulk een ingrijpen van hooger hand werden aangevoerd — als „bescherming van den waren Godsdienst,” „zorg voor het Gemeenebest,” „bevestiging van de goede orde,” „zuivering van ketterij” — niet dan schoonklinkende voorwendselen en listige uitvindzels van den duivel. Gehoorzaamheid aan de desbetreffende plakATEN heette bij hem een onwaardige slavernij, erger nog dan die der Turken, wier krijgsgevangenen immers vrij waren in het belijden van hun Christelijken godsdienst; waren de geünieerde Provinciën alom in Europa beroemd om hun vrijheidszin, hij zou de vraag willen stellen of haar burgers, die zich zulk een geestelijk tuchtmeesterschap lieten welgevallen, niet in stede van een volk van vrijen veeleer een slavennatie genoemd diende te worden; „in saecken van Religie moet Godt eerder gehoorsaemt worden als den grootsten Prins in de weerelt”. Hetzelfde beweerde BARCLAY in zijn vierde stelling, „dat het dwingen van het geweten door de overheid geschiedt door den geest van KAIN den doodslager”. Meer in het bijzonder met het oog

gaene Vereenings-Schrift der Christenen, en de daarop volgende Weerloose Oude Kercke, uytgegeven van denselven Auteur.

De anonyme Schrijver, blijkens de laatste woorden Daniël Zwicker, gaat uit van het door de Leidsche regeering in 1666 tegen de Remonstranten uitgevaardigde verbod om te vergaderen en betoogt in den breedte, dat men ten onrechte »in 't gemeyn voorgêeft, dat de Politique Wetten verscheyde Vergaderingen en gevoelens in een Gemeenebest niet toe en laten”. De geschiedenis heeft het ongerijmde van dat gevoelen duidelijk in 't licht stelt, meent hij. Onder »de wonderbare exempelen”, die dat moeten aanwijzen, noemt hij vooral de vlucht van het leger van keizer Sigismund voor de Hussieten, zonder dat dezen zich nog hadden vertoond (Ao. 1420); dan de invallen der Turken in Europa, waardoor den keizer (Karel V) de handen gebonden werden tegenover de Protestanten: »God sond den Keyser den Turck op den hals, soodat hij gedwongen werd, met de Protestanten te accordeeren”, (Ao. 1532 op den rijksdag te Regensburg); eindelijk den naijver en vijandschap, waardoor de katholieke koning van Frankrijk er toegebracht werd om met Luthersche vorsten samen te spannen tegen den katholieken Keizer.

op de inmenging der regeering in kerkelijke leerverschillen kleeft FRIEDRICH BRECKLING dezelfde stelling in den geestigen paradox; „Weltliche Obrigkeit haben viel weniger Recht am Predigamt als der Teufel am Himmelreich”.²¹⁰⁾

Een tweetal afzonderlijke geschriften zijn aan de verdediging van dit standpunt gewijd door ZWICKER. Het eene — Vrijheyt der Kerckelijcke Vergaderingen — werd reeds genoemd. Het andere was een vertaling van een latijnsche dissertatie uit de zestiende eeuw, „In haeticis coërcendis quatenus progredi liceat: Mini Celsi Senensis Disputatio”, waaraan hij eenige opmerkingen toevoegde.²¹¹⁾ De zestiende-eeuwer Siena MINUS CELSUS, een zeer verlicht man voor zijn tijd, had o. a. de gronden bestreden, die CALVYN in zijn boek tegen SERVET had aangevoerd om te betoogen, dat men een ketter met den dood mag straffen. MINUS CELSUS meende, dat de straf geen andere mocht wezen dan gevangenis, ballingschap en kerkelijke ban. ZWICKER nu, CELSUS volgende in de bestrijding van CALVYN, trok de hierbij aan-

210) Kurze Anleitung, S. 94.

211) Vereenighs-Schrift der Christenen ofte de Voornaemste Stellingen der Disputatie Mini Celsi van Sene: Hoe verrehet yemant geoorlooft is in het bedwingen der Kettters te procederen. In welke niet alleen van den Autheur klaerlijck en sterck bewesen wordt dat geene vermeende Kettters of verschillende Secten met den doot te straffen zijn, maer oock getoont wordt, dat niemant van haer selfs oock niet in den Kerckelicken Bangedaen of met eenige andere versmaetheyt aengedaen behoort te worden; En diensvolgens de onderlinge verdraeghsaemheyt der Christenen gelijck als van nieuws wederom ingevoert en in haer geheel hersteldt wordt. Gestelt door D. Z. Om de verdraeghsaemheyt soo veel meer te vorderen is hier bijgedaen eene waere manier, om de Waerheyt, welke tot hiertoe veelen onbekent geweest is, te vinden en sekerlijck te weten, en de vergeefsche inbeeldingen aller Twistgierigen Secten, die de waerheyt meynen te besitten, krachtigh te overtuygen. t' Amsterdam gedruickt voor den Autheur in 't Jaer 1661.

gegeven lijnen door en ontkende elk strafrecht tegenover andersdenkenden: „een wijze Magistraet sal haere Dienaers der Kercken (d. w. z. de predikanten), die om straffe over de ketters roepen ende schrijven, de mond stoppen”. ²¹²⁾

Ook tot in de uiterste gevolgtrekkingen, waarvoor evenals wellicht MINUS CELSUS, menig weifelend voorstander terugschrikte, werd door velen het recht eener vrije overtuiging geürgeerd. Zelfs het toenmaals zoo gevreesde „atheïsme”, dat men algemeen als een gevaar voor de samenleving beschouwde, wilden de Reformateurs ongemoeid laten. Hoewel zij diep overtuigd waren, dat de onzienlijke wereld meer waard was dan alle dingen, wilden zij toch anderen het burgerlijke recht gunnen om de wereld aan te hangen. Levendig beseften zij, dat uiterlijke dwangmiddelen niet in staat zijn om de gevoelens en gezindheden van een mensch te wijzigen, allerminst om hem het goddelijk Leven in Christus deelachtig te maken. „Degene die een Christen is alleen omdat sijn Prins hem soo hebben wil, 't was al soowel dat hij noch een Heyden waar,” ²¹³⁾ aldus een Kwaker. En van een vroom Collegiant ²¹⁴⁾ vernemen wij: „de godsalichheyt is een groot gewin, maer ze wort niemant met lepels ingegoten;” „Christen-zijn is niet een konst, die als een ambacht geleert wert.” Welk een ruime geest komt ons ook tegemoet uit hetgeen dezelfde vrome vrijdenker — zoo noem ik hem op gevaar af van beticht te worden een contradictio in terminis uit te spreken — met het oog op het Friesche plakkaat van 1662 uit-

²¹²⁾ O. C. bl. 38 v.

²¹³⁾ Crisp, Uytroepinge I, 16.

²¹⁴⁾ Dr. Galenus Abrahamsz.

riep: „wat wil men doch van de Socinianen hebben! sullen sij den Hemel niet deelachtig sijn, en moeten se eeuwig het salige light ontberen — gelijk gijlieden drijft — wilt ge se de werelt dan oock nog te bang maecken? Laet se de aerde dan met vrede behouden, daer se toch eeuwig branden in de Helle naer ulieder ghevoelen.”²¹⁵⁾

Hier blijkt, hoe het godsdienstig geloof, hoewel het als elke andere groote en innige overtuiging veelal gepaard gaat met onverdraagzaamheid, daarom nog niet een ruime opvatting van het recht der individueele vrijheid behoeft uit te sluiten. Juist op grond van een bij uitstek levendig geloofsleven toch wordt hier beslist en moedig verzet aange- teekend tegen elke beperking van de vrijheid des gewetens, en dat in een tijd, toen ook nog zeer verlichte en wijsgeerig gevormde mannen die vrijheid onvereinigbaar achtten met de veiligheid van den staat. Terwijl de geloofshaat van vele kerkelijken zich onverhopen vermeide in veroordeelingen als die van de KOERBAGHS²¹⁶⁾ is hier een geheele stroom van buiten de kerk staande Christenen, die op grond van geloof den geheelen rechtsgrond, waarop zulke veroordeelingen rustten, openlijk hebben bestreden. En met welk een goed vertrouwen in de toekomst hunner ideeën zij bezielde waren, blijkt ons uit de kernachtige profetie; „den dagh sal komen, dat dese dingen stincken sullen in de neusgaten van de Natiën en sullen alsoo een groot verwijte tot uwen Naeme sijn als de wreedheden van DUC D'ALBA en DON

215) Klaar Vertoog. bl. 282, 175.

216) Zij is beschreven door Meinsma, Spinoza, bl. 293 v.

VERGAS heden zijn tot haer Naeme. Ende sij hadden Monniken en Jezuïten om haar behulpelijck te zijn, gelyck ghij een hope geveijnsde Predikanten hebt om u behulpelijck te zijn en Inquisiteurs, Examineerders ende Aenbrengers te worden". ²¹⁷⁾

Dat overigens het individualisme zijn grenzen moet hebben werd ook hier niet ontkend. Zoude het niet ont-aarden in losbandigheid en wetteloosheid, dan — begreep men — mocht de hoogste vrijheid nooit anders worden op-gevat dan als gebondenheid aan de onveranderlijke wetten Gods. Deze overtuiging deed allen instemmen met BARCLAY'S formule, welke ten doel had eene geestdrijverij als die der Munstersche wederdoopers uit te sluiten; „niemand mag iets ondernemen tegen de eeuwige en redelijke inzettingen van de algemeene Christenheid en niets tegen de eeuw; niemand mag onder den dekmantel van geweten de goddeloozen dooden om als Heiligen te heerschen; niemand mag den naaste persen, dat zij hun goederen zullen deelen". ²¹⁸⁾

Bij de toepassing dezer formule openbaarde zich welis-waar groot verschil van gevoelen. Over de beteekenis, die zij b. v. ten opzichte van het huwelijk moest hebben, dacht de Collegiant-polygamist PLOCKHOY geheel anders dan de voorstanders van het „Christelijk huwelijk", en deze verschilden van inzicht met de strengen, die als HARTIGVELT en GIGHTEL een meer dan Platonische liefde tusschen man en vrouw ongeoorloofd achtten en „om der wille van Christus zich

²¹⁷⁾ Uytroepinge I, 16.

²¹⁸⁾ Verantwoord. bl. 389.

besneden van den houwelijkken staet". Maar bij alle verschil stemden zij in beginsel toch zonder uitzondering in met de verwerping der Munstersche buitensporigheden. Verheerlijkt werden alleen de weerloozen onder de wederdoopers, die, ongehoorzaam jegens de menschen, Gode getrouw waren gebleven en daarvoor in alle lijdzaamheid goed en bloed hadden geofferd.

HOOFDSTUK V.

DE GEWELDHEBBERS DER WERELD.

De verhouding, waarin de Reformateurs tot de wereld stonden is door het voorgaande nog maar alleen in het licht gesteld voor zoover zij werd bepaald door hun eigen optreden en beschouwingen. Voordat wij overgaan tot een nadere uiteenzetting en toelichting hunner beginselen dienen wij dus nog te spreken over de houding, die harerzijds Kerk en Overheid hebben aangenomen tegenover deze predikers van „de grootste doolinghe, die sich onder de Christenen sedert den tijdt van SOCINUS geopenbaert hebbe.”²¹⁹⁾

Het kon niet anders, of al wie het kerkelijk leven liefhad moest in de hoogste mate verontrust worden door de stoute stelling, dat de opbouwning van de kerk enkel was ter meerdere eere van den Antichrist. Hij kon dit gevoelen, dat hij terecht „Kerckvernietigend” noemde, onmogelijk anders dan „vervaerlijck en hoogh schadelijck” achten en het is verklaarbaar, dat wie het omhelsde, in zijn oog zich schuldig maakte aan een „Crimen.”²²⁰⁾ Met terzijdestelling van onderlinge veeten maakten de kerkelijken dan ook front tegenover het gemeen-

219) Vertredinge, Voorrede III.

220) Ibid. IV en V.

schappelijk gevaar. Aan de spits stonden vol ijver de predikanten. Liefde jegens de kerk, die onder zooveel strijd en storm was bevestigd, verantwoordelijkheidsgevoel jegens de kudde, die door „grijpende wolven” werd belaagd, ook minder edele beweegredenen, onverdraagzaamheid en odium theologicum werkten samen om hen tot telkens vernieuwden aanval te prikkelen. In geschrifte zoowel als op den preekstoel ijverden zij tegen den ketterschen geest als een gevreesde besmetting en waarschuwden zij tegen „de verleidingen des duivels, die tegenwoordig rondtrekt gelijk een brieschende leeuw om te verslinden, en in de gedaante van een engel des Lichts om de onnoozelen te verlokken.”²²¹⁾ „De kansels daverden van hun strijdreden” lezen wij uit de pen van een schrijver, die wellicht hun ijver niet genoeg waardeert. Doch zij lieten het niet bij deze „geestelijke” bestrijding. Telkens weer deden zij een beroep om hulp op de regeering, die als de aangewezen „herdershond”, naar zij meenden, geroepen was om hun ter bescherming van de kudde krachtigen bijstand te bieden. Het was n.l. hun overtuiging, dat de kerk, of liever de kerken, ook die der niet-Gereformeerden, i. e. w. dat de geordende religie den eenig mogelijken grondslag van het godsdienstig en zedelijk leven der natie vormde en dit wederom het fundament van staat en maatschappij uitmaakte. Grepen aldus de belangen van kerk en staat in elkander, dan konden „de nieuwe verderfelijke opiniën” niet de eerste afbreken zonder tegelijk een gevaar te zijn voor den laatste en moesten zij met den sterken arm tekeer gegaan worden.

²²¹⁾ Rechtzinnige Leere van het Sacram. des H. Doops.

„Wanneer de twee Pylaaren van Gerechtigheyt „en Godsdienstigheyt wechgerukt worden” — zoo verzekerde Ds. ELGERSMA van Grouw den Ed. Mog. „H.H. Staten van Friesland — „zoo zal beijde, Politie „en Kercke, hol over bol raaken ende in een jammer- „lijcken Chaos verandert worden; maar integendeel, „wanneer Mozes de richter en Aäron de priester handt „aan handt gaen, wanneer het Sweert en het Woordt „met malkander gepaert zijn, sullen beijde floreren en „haar wortelen uitslaen als de cederen van den „Libanon”. 222)

Onvermoeid dienden de kerkeraden, de classenvergaderingen en de provinciale Synoden aanklachten in bij het bestuur van stad en land, nu tegen die sectenmaker, dan tegen die suspecten prediker of gindsche kettersche bijeenkomst. Als voorbeeld daarvan kan gelden wat VAN BERKUM verhaalt aangaande de volharding, waarmede de Amsterdamsche en Friesche kerkelijke college's hun regeeringen tegen de huiskerk van DE LABADIE hebben opgezet; of hetgeen MEINSMA in zijn vierde hoofdstuk uit de protocollen van den Amsterdamschen kerkeraad vol. VIII en IX mededeelt over het herhaalde luiden der brandklok tegen allerlei verboden „conventiculen”, waaraan H.H. Burgemeesteren paal en perk hadden te stellen. Zoo groot was de ijver, dat het eene college het andere zelfs meende te moeten inlichten, wanneer het een of anderen bijzonder geduchten ketter gold. Dit ondervond JAN PIETERSZ BEELTHOUWER. De Enkhuizer

222) Rechtzinn. Leere. Optracht.

kerkeraad had het stadsbestuur dusdanig tegen hem weten op te zetten, dat in Maart 1656 het banvonnis over den ketter werd uitgesproken. Doch hiermede niet tevreden, had het consistorie zoodra niet vernomen, dat de banneling naar Amsterdam koers hield, of het waarschuwde schriftelijk den Amsterdamschen predikant RULAEUS, dat zekere BEELTHOUWER wegens allerlei „grouwelijke gevoelens” uit de gemeente en de stad van Enkhuizen was gebannen en naar Amsterdam was vertrokken. RULAEUS op zijn beurt haastte zich om dit schrijven ter kennis van den kerkeraad te brengen. Deze wederom (9 Maart 1656) besloot om Burgemeesteren op de hoogte van de zaak te stellen, met den uitslag, dat hij reeds de volgende week de voldoening smaken mocht ter vergadering te hooren mededeelen, dat de Edelachtbaren BEELTHOUWER voor zich hadden laten komen en hem „scherpelijk bedreigt” om zich stil te houden. ²²³⁾

Zulk drijven bleef niet zonder uitwerking. Het had een groot aantal proclamatiën en plakaten ten gevolge, uitgevaardigd tot handhaving der ware Gereformeerde religie. Aan ieder van deze ging gewoonlijk een remonstrantie van kerkelijke zijde vooraf. Dat was b.v. het geval met de beide belangrijke plakaten, die ik hier wil noemen en waarvan het eerste den 19^{den} Sept. 1653 door de Staten van Holland en West-Friesland werd uitgevaardigd. Het was gericht tegen de verkondigers van „Sociniaansche dwalingen” als lasteraars van Gods Heiligen naam en perturbateurs van de gemeene ruste; zij zouden bij de eerste terechtstelling uit den lande verbannen, bij de tweede correction-

²²³⁾ Protoc. v. d. Amst. Kerker. vol. IX, Meinsma 273, 328.

neel gestraft worden, terwijl de drukkers en verkoopers hunner boeken het recht van nering verliezen of gestraft zouden worden met een boete tot drieduizend gulden.

Dit plakkaat was het antwoord op het betoogschrift door een zestal predikanten namens de Zuid- en Noord-Hollandsche Synode bij de Staten ingediend. Daarin hadden zij geklaagd over de bijeenkomsten der Socinianen, die — naar zij beweerden — de drieënhed voor een driehoofdig monster en een verzinsel van den Antichrist scholden; die met de vereeniging van de twee naturen in Christus spotten, den Heiligen Geest verlaagden tot kinderspel, i. e. w. met recht de ergste van alle ketters en halve Turken genoemd mochten worden. ²²⁴⁾

Bedoeld werden blijkbaar inzonderheid de Collegianten, zoodat het niet anders dan een vervolg op deze betooging was, dat Dr. GALENUS ABRAHAMSZ naar aanleiding van zijn prediken tegen zijn medeleeraar SAMUEL APOSTOOL in 1663 van kerkelijke zijde bij de Staten van Holland van Socinianisme werd beschuldigd; dit geschiedde dan ook met een beroep op het plakkaat van 1653 en in de hoop, dat de beschuldigde uit het land zou worden gebannen. ²²⁵⁾

Eenige jaren later dan de Staten van Holland vaardigden die van Friesland een soortgelijk plakkaat uit, eveneens op instigatie der kerkelijken. In 1661 had n.l. de

224) Men vindt de remonstrantie van de synode, het advies, dat op verzoek van de Staten namens de Theol. faculteit te Leiden daarop werd gegeven door Jac. Triglandius, Abraham Heidanus en Joh. Coccejus, benevens het plakkaat der Staten, in pamflet 7476 van de Kon. Bibl. — Meinsma nam in Bijl. IV het placcaat, dat onderteekend is door den griffier Herb. van Beaumont, op.

225) Vgl. het Werfpraetje, een uit den stroom van schotschriften, welke in 1663 met betrekking tot den Lammerenkrijg uitkwamen.

Friesche synode, wellicht in overleg met andere gewestelijke synoden ²²⁶) en dan in verband met een algemeen plan de campagne, bij de Staten harer provincie een request ingediend. Daarin waarschuwde zij tegen het gevaar, dat de Gereformeerde kerk in Friesland bedreigde van de zijde van drieërlei soort van dwaalgeesten. Eerstens wees zij op de aanhangers van „de Sociniaansche religie of opinie”, die inzonderheid onder de Doopsgezinden te vinden zouden wezen, weshalve zij zekere „regelen” voorstelde, waardoor deze van de verdenking dier dwaalleer gezuiverd konden worden. In de tweede plaats vestigde zij de aandacht op de „vrinden”:

„alsoo de goddeloose secte der Kwakers haar „laat vinden in deze geünieerde Provintiën, en oock „haer hier in Vrieslant heeft geopenbaert, soo wordt „U.E. seer gediensigh versocht om intijds daartegens „te waecken, opdat die duyvelsche dwalingen doch „niet meer mochten voortkruipen”. ²²⁷)

Ten slotte werden ook de „Dompelaars” (Collegianten) genoemd.

²²⁶) Op dat overleg wijst de slotzinsnede: «waerop de Kercken niet alleen van dese »Provintie maer oock de corresponderende verwachten U. Ed. Mogende goede Resolutie; «sulcks doende etc.» Het stuk was onderteekend door Johannes Vechanus, ecclesiasticus in Oosthem et Synodi Deputatus en door Elias Anonydus, V. D., Minister in Reydt et Synodi Deputatus. Nadat het bij de Staten ingediend was, werd het in druk uitgegeven.

²²⁷) Uit de resolutie der Staten blijkt, dat het plakkaat, voor zoover het gericht was tegen de Kwakers en Collegianten, het eerste was, dat uitgevaardigd is geworden. Voor zoover het de Socinianen betrof, was het een vernieuwing van oudere, «voor desen (1662) geëmaneert». Op zijn beurt werd het 20 Aug. 1687 vernieuwd door stadhouder Hendr. Casimir II. Het was toen onderteekend door A. Adius Vt. en H. van Wijckel. H. Portier geeft er op bl. 44 een copie van, door Blaupot ten Cate overgenomen. Het was bijna woordelijk gelijk aan dat van 1662. De voornaamste toevoeging is de opmerking, dat de genoemde dwaalgeesten zich vooral onder de Doopsgezinden bevinden en de stoutheid hadden om zelfs boeken uit te geven tot verontrusting van vele gemoederen en tot onttering van de heilige, aanbiddelijke, goddelijke Drieëenheid.

Het was in antwoord op dit verzoekschrift en geheel in den geest daarvan, dat de Staten den 20sten Februari 1662 een resolutie ²²⁸⁾ namen. Ingevolge dezer resolutie vaardigden Gedeputeerden den 23sten Maart d.a.v. het beruchte plakkaat uit, waarin het o. a. heette:

„naedemael den Duyvel, gesworen Vijant van Goddes Kercken, daegelijcks nieuwe dwalingen soeckt te stroyen; waertoe hij is gebruyckende allerley Dwaelgeesten; als daer zijn de Socinianen, Quakers ende Dompelaers; soeckende Gods volck te verleyden door ijdele fantasyen; soo ist, dat wij expresselijck verbieden, dat geen Socinianen, Quakers of Dompelaers haer sullen verstouten, binnen dese Provintie te komen, bij poene, dat deselve, als sy gevonden werden, in 't Landschaps Tucht- en Werck-huys sullen werden gebracht, om aldaer met haer eygen handen werck vijf Jaeren langh haer kost ende onderhoud te verdienen”.

Daarbij werd verboden het drukken en verkoopen van „Sociniaansche ende andere kettersche, zoomede van alle „lasterlijke diffamatoire en seditieuse boecken, scandaleuse

²²⁸⁾ Deze resolutie is te vinden in het Charterboek Dl. V bl. 670, ook bij H. Portier, Omstandig en waarachtig Bericht van het voorgervallene nopens W. Jeens en P. Tjommens, bl. 42. Blaupot ten Cate heeft het stuk in zijn Geschiedenis van de D. G. in Friesl. onder Bijl. VIII opgenomen. Ten onrechte vereenzelvigd hij evenwel de resolutie met het plakkaat, dat wel hoofdzakelijk, doch niet geheel daarmede overeenstemt. De resolutie, onderteekend door J. van Sminia is 20 Febr. 1662 door de Staten, het plakkaat, onderteekend door A. van Haersma en G. van Viersen, is ingevolge daarvan 23 Maart 1662 door de gedeputeerden uitgevaardigd; een copie er van is o. a. te vinden in Uytroeping 1 bl. 13 v. en in F. Elgersma's Rechr. Leere.

en oproerige liedekens en geschriften", op verbeurte van de boeken en een boete van vijftig gouden Friesche ridders. Om de schuldigen des te beter te ontdekken werden de predikanten gemachtigd om ieder, dien zij van genoemde dwalingen verdachten, voor den Officier of plaatselijken magistraat te onderzoeken. Mocht de verdachte schuldig bevonden worden, dan moest hij naar het Tuchthuis worden opgezonden, terwijl na zijn veroordeeling aan den aanbrengrer, den predikant en den Officier premiën van vijf en twintig gouden Ridders zouden worden uitgereikt.

Het succes, waarmede de kerkelijken aldus requestreerden, werpt een verrassend licht op de toenemende actie, sedert het midden der zeventiende eeuw tegen de Doopsgezinden ingesteld. Zij heeft iets onverklaarbaars, daar immers in dien tijd de zestiende-eeuwsche vervolgingswoede al lang was ineengekrompen tot neringnijd en naijver van heerschzuchtige predikanten.

BLAUPOT TEN CATE weet dan ook niet, waaraan zij moet worden toegeschreven. Zij wordt evenwel volkomen begrijpelijk voor wie inziet, dat zij voortsproot uit ijver tegen de nieuw opgekomen reformatie-bewegingen, die immers in Doopsgezinde gemeenten zooveel aanknoopingspunten hadden. Zij gold niet de Doopsgezinden als zoodanig, maar als aanhangers van de nieuwe pernicieuze gevoelens; zij richtte zich dan ook niet tegen alle Doopsgezinden, maar alleen tegen een zekere richting onder hen, die der Galenisten.

Zooals wij reeds opmerkten, betrokken de Friesche synodalen in hun klacht over de dwaalleeraars zijdelings

ook de Doopsgezinden door voor te stellen „sekere regelen, hoedanig de Mennisten souden gesuyvert werden van de suspitie der voorseyde dwaelleere”. Dit voorstel, geenszins het eenige van dien aard, was niet een vijandige daad tegen de „rechtzinnige” Doopsgezinden, het mocht zich integendeel verheugen in de hartelijke instemming van dezen, die immers evenzeer als requestanten de overgeleverde geloofsvormen en kerkelijke zeden wilden handhaven. ²²⁹⁾ Het blijkt, dat de Doopsgezinde gemeente de stelling is geweest, waaromheen de strijd tusschen de kerkelijken en de Reformateurs zich gedurende een vijftiental jaren in zijn volle hitte heeft samengetrokken. Enkele bladzijden dienaangaande zijn hier te minder misplaatst, wijl BLAUPOT TEN CATE noch iemand na hem — voor zoover ik weet — er de aandacht niet op heeft gevestigd.

Voor al in de jaren tusschen 1655 en 1665 werden er door gemeenschappelijk overleg tusschen Gereformeerden en „rechtzinnige” Doopsgezinden stelselmatig pogingen in het werk

²²⁹⁾ De genoemde »regulen” zijn wel geen andere dan het twaalfstal, dat door gemeenschappelijk overleg van Doopsgezinden en Gereformeerden was opgesteld om met behulp van den sterken arm de Doopsgezinde gemeenten van Galenisme te zuiveren, (men zie hier over de eerstvolgende alinea's). Wanneer wij dit beschouwen in verband met de op bl. 282 gemaakte opmerking omtrent het vermoedelijke overleg tusschen de Friesche en de andere provinciale Synoden, dan krijgen wij een grooten indruk van de verontrusting der kerkelijken over de beweging der Reformateurs. Overigens bleek mij niet, dat de behoudende Doopsgezinden rechtstreeks hebben medegewerkt tot de uitvaardiging van het plakkaat van 1662, ook al is dat waarschijnlijk. Wel vond ik een aanwijzing, dat zij de hand gehad hebben in de petitiën, die in 1687 hebben geleid tot de vernieuwing ervan, voorn.l. gericht, naar 't schijnt, tegen den leeraar Foeke Floris van Surhuisterveen. De schrijver van het Klaar Vertoog n.l. spreekt van zekere Doopsgezinden, die zich in 't plakkaat niet alleen verblijdden, maar daarvan zelfs — naar het gerucht luidde — »de aanstokers en belhamels” waren geweest. Ook Ds. Elgersma schreef, dat sommige Mennisten al lang bij hem hadden geklaagd, »dat een deel heetgeblakerde jongelieden, die blinde Devotarissen van Foeke zijn, haer trachten de voet op de nek te setten ende met grote onstuymigheid te overheerschen.”

gesteld om de gemeenten der laatsten van Galenisme te zuiveren. Gemakkelijk ging dit niet. De zelfstandigheid van de afzonderlijke gemeenten maakte het onmogelijk een leeraar van GALENUS' richting, wanneer hij de harten der gemeentenaren had gewonnen, te ontslaan; buiten de gemeente om toch kon geen vergadering van „buitenmannen" noch „dienaarschap" (kerkeraad) eenig besluit van ingrijpenden aard ten uitvoer brengen. Het was dus duidelijk, dat de kerkelijken de hulp van de magistraat zouden moeten inroepen. Doch wie zou dat doen? De „oude" Doopsgezinden vreesden niet zonder reden, dat een aanklacht van hun zijde door de overheid zoude worden beantwoord met een terechtwijzing over hun onbroederlijke gezindheid en hun onverdraagzamen geest. De Gereformeerden aan den anderen kant konden geen remonstrantie indienen zonder in gevaar te komen van hun doel voorbij te streven; immers, zij konden niet anders dan de Doopsgezinden in het algemeen beschuldigen en zouden derhalve met hun aanklacht ook hun vrienden treffen, afgezien nog daarvan, dat hun optreden licht den indruk zoude maken van voort te komen uit ongemotiveerden haat tegen andersdenkenden.

Deze moeilijkheden dwongen de verbondenen een omweg in te slaan. In gemeenschappelijk overleg met eenige Gereformeerde predikanten — inzonderheid wellicht Ds. GENTMAN van Utrecht — ²³⁰⁾ stelden de leiders der oude

230) Blaupot t. C. spreekt Holl. I, 226 het vermoeden uit, dat vooral prof. Hoornbeek de hand in 't spel had, evenwel zonder voldoende grond hiervoor aan te wijzen. Uit een van Jan Zoet's gedichten wordt het waarschijnlijk, dat veeleer Prof. Essenius' naam naast dien van Gentman hier genoemd moet worden. In de Kristelijke Kruispoort aan de verhoorde Doopsgezinden tot Utrecht,

partij met het oog op de gewraakte stellingen van GALENUS' en DAVID SPRUYTS XIX Artikelen een twaalfstal vragen op, zóó geformuleerd, dat zij door een „rechtzinnige" met ja, door een Galenist met neen beantwoord moesten worden. ²³¹⁾ Met deze door Doopsgezinden opgestelde vragen wendden nu Gereformeerde colleges zich tot de overheid van stad en provincie met de uitnoodiging om daarmede de Mennisten te examineeren. Zij deden dit onder voorwendsel, dat de Doopsgezinden in het algemeen zich aldus zouden kunnen ontlasten van de verdenking der nieuwe ketterij, doch beoogden inderdaad aan zekere welbekende dienaren van GALENUS' richting den voet te lichten.

Niet overal was de regeering genegen om zich de zoo zorgvuldig gespannen strik te laten opdringen. Zoo waren de Friesche Staten in 1662 der synode wel in veel opzichten ter wille, doch het cardinale punt van het request, de voorgestelde examinatie der Doopsgezinden, gingen zij met stilzwijgen voorbij. ²³²⁾ Elders evenwel lieten de regeerders zich gemakkelijk leiden. Te Utrecht werden de vragen in

beneevende pauselijke Doolweg der Mennoytse Zynodisten van Leiden (Werken bl. 172 v.v.) maakt hij bij de uitdrukking »Gommaars gal" (zinspeling op de onverdraagzaamheid van Gomarus en de Gereformeerden in 't algemeen) de aantekening: »de Professor Essenius en de Prediker Gentman."

²³¹⁾ In 1655 waarschijnlijk — althans niet later — zijn deze vragen opgesteld. Zij werden opnieuw vastgesteld op de »Leidsche Synode" (van Doopsgezinde kerkeraadsliden en leeraren) in 1660, waar »door sommige weynige heerschzuchtige Geesten een gansche rey onnoosele niet verre siende Lieden als bij de neus en ooren geleid wierden en op twee à drie oudsten haar voorstellingen, die zij met haar drieën of vieren gesponnen hadden, Amen seyden en malkanderen met Confessie en gesmeede Articulen quelden en incurerden, V.g.l. »Reductie" en »Brief van M. H. den Ouden aan I. M. S., Amst. 19 Juni 1664." Tel. Bapt. No. 703. M. H. noemt als de voornaamste leiders Bastiaen van Wenigom, Tieleman van Brachten Mees Janse.

²³²⁾ Uytroeping. I.

1655 van overheidswege aan de gemeente ter beantwoording voorgelegd met het gevolg, dat een viertal leeraren, aanhangers van GALENUS, in hun ambt geschorst werden. ²³³⁾ Op dezelfde wijze werden te Groningen zekere twaalf vragen tot wering van ongeoorloofde gevoelens te baat genomen, wellicht ca. 1660, in alle geval vóór 1670, met welken uitslag, blijkt niet. ²³⁴⁾ Een tweetal jaren lang (1669—1670) bemoeielijkte het Deventersche Stadsbestuur de beide gemeenten van ABRAHAM CREMER en JAN TEN CATE, die beiden de beantwoording der voorgelegde vragen weigerden. ²³⁵⁾ Ook te Vlissingen, Middelburg en Goes wilde de stedelijke regeering aan de Doopsgezinden de keuze tusschen een „cathgorice” ja en neen opdringen (1665). ²³⁶⁾ Of men ook te Nijmegen de magistraat daartoe heeft kunnen bewegen, bleek mij niet; doch het was stellig met dezen toeleg, dat de predikanten in 1655 het kwade gerucht van Socinianisme over de Doopsgezinden brachten. ²³⁷⁾

Het is hoogstwaarschijnlijk, dat de „vragen”, „regelen”, „articulen”, waarvan nu hier, dan ginds melding gemaakt wordt, telkens hetzelfde twaalftal vragen zijn geweest, dat in 1655 opgesteld en in 1660 in „het Leidsche Besluit” opgenomen werd. In alle geval heeft dit twaalftal dienst gedaan in 1655 te Utrecht, in 1665 te Vlissingen, Goes en

²³³⁾ Blaupot t. C. Holl. I 225.

²³⁴⁾ Blaupot t. C. meldt omtrent het stellen der vragen in Groningen in 't geheel niets. Dat het toch wel geschied is, blijkt uit een vraag van den rechter van instructie aan Corn. Roelofsz., Uytroeping II.

²³⁵⁾ Blaupot t. C. Gron. II 71, 205 v. v. Zie Aant. en Bijl.

²³⁶⁾ Blaupot t. C. Holl. I, 226.

²³⁷⁾ Hid. 229.

Middelburg, in 1669 te Deventer. ²³⁸⁾ Alleen over hetgeen met betrekking hiertoe in Zeeland voorviel, zal ik uitvoeriger mededeelingen doen. Het gunt ons een blik achter de schermen en toont ons duidelijk de planmatige en slinksche wijze, waarop de verbonden tegenstanders van de nieuwe gevoelens te werk gingen.

Na de scheuring van de Amsterdamsche Vlaamsch-Doopsgezinde gemeente in September 1664 vergaderden ongeveer honderd Zonistisch gezinde leeraren en diaconen uit verschillende plaatsen nog diezelfde maand te Utrecht en in October d. a. v. te Leiden. Hun vergadering beoogde de noodige middelen te beramen, waardoor men den invloed van GALENUS, wiens stelling na zijn overwinning te Amsterdam verontrustend sterk geworden was, in andere gemeenten zou kunnen tegen gaan. Om dit doel te bereiken stelden de vergaderden een belijdenis op onder den naam van „het oprecht Verbondt van Eenigheydt”, die zij, voorzien van een voorrede, in druk uitgaven. De toeleg was om zooveel inogelijk kerkeraden van gemeenten over te halen tot de onderteekening van deze belijdenis en daarmede tot de toetreding tot het verbond. Daar dit rechtstreeks tegen de XIX Artikelen inging, zouden de ondertekenaars zich zoo doende niet alleen openlijk en beslist aan de zijde der Zonisten scharen, doch tevens

²³⁸⁾ De te Utrecht voorgelegde vragen kan men vinden in een H. S. van Limborch, *Reformatorium de poena haeret. sententia. Die van Deventer zullen uit Blaupot t. C. II 205 in de Bijl. en Aant. worden overgenomen. Omtrent de gelijkheid dezer vragen en die van de Zeeuwsche Staten geeft de straks te vermelden brief van Galenus c.s. aan Adr. van Eeghem (Ao. 1665) zekerheid.*

een wapen in de hand hebben om voortaan de aanhangers van Lamistische gevoelens uit de dienaarschap te weren.

De pogingen der vergadering werden met vrij gunstigen uitslag bekroond; nog in 1664 werd het verbond onderteekend door afgevaardigden van gemeenten te Amsterdam, Haarlem, Dordrecht, Leiden, Gouda, Rotterdam, Gorkum, Vianen, 's-Gravenhage, Zevenhuizen, Alkmaar, Hoorn, Oud-Beijerland, Spijkenis en Geervliet, Middelharnis en Sommelsdijk, Utrecht, Nijmegen, Arnhem, Bommel en Breda, Oosterhout met Geertruidenberg.²³⁹⁾ Er waren evenwel ook niet weinige gemeenten, die op zich lieten wachten, o.a. die van Brouwershaven, Zierikzee, Goes, Veere, Vlissingen, Cadzand, Aardenburg en Middelburg. Om dezen te winnen werd door een vergadering, in Juni 1665 te Rotterdam gehouden, aan SAMUEL APOSTOOL van Amsterdam en HENDRIK GIJSBRECHTSZ van Gouda een rondreis door Zeeland opgedragen. Oogenschijnlijk hadden zij niet dan een broederlijke uitnodiging in last. Inderdaad waren, gelijk spoedig blijken zoude, bij voorbaat alle voorbereidende maatregelen genomen om bij mogelijke afwijzing den tegenstand met hulp van buiten te onderdrukken.

De voornaamste der bedoelde gemeenten — en in navolging van deze waarschijnlijk ook de andere — weigerden in het voorstel van APOSTOOL en GIJSBRECHTS te treden. Die van Vlissingen verzekerden, echt Galeensch, dat zij elk van beide partijen gelijkelijk als hun broeders wilden

²³⁹⁾ Toch kwam de eigenlijke Zonsche Societeit eerst in 1674 (18 Juli) tot stand. In het volgende jaar vereenigden zich ook een aantal Lamistische gemeenten, Bla u p. t. C. Holl. I 347, 344, 355.

erkennen; te Goes hielden vooral de leeraar JOOST BAROEN en de voorzanger JAN BAROEN de onderteekening van het verbond tegen; te Middelburg stond de leeraar JOOST ISENBAERT weliswaar aan de zijde van APOSTOOL, doch zijn ambtgenoot ADRIAAN VAN EEGHEM ²⁴⁰⁾ behield gemakkelijk de overhand op hem, waartoe zeker niet weinig medewerkte de onhandigheid van APOSTOOL om het stuk door den reeds genoemden DS. GENTMAN ter teekening aan te doen bieden. Stond deze Gereformeerde predikant om zijn inmenging in de huishoudelijke aangelegenheden der Doopsgezinden al sedert jaren in een kwaad gerucht, het kon niet anders, of de zaak moest door hem aanstonds een hatelijk aanzien krijgen. ²⁴¹⁾

Nog liet APOSTOOL niet alle hoop varen; door den sterken arm te hulp te roepen meende hij nog een goede kans te hebben zijn reeds half verloren zaak nog te winnen. Hij was n.l. van zeer bevoegde zijde ingelicht, dat enkele dagen vóór zijn vertrek uit Rotterdam de vier Zeeuwsche classen aan de Staten verzocht hadden om te waken tegen „de grove dwalingen van de Socinianen, die particulierlijk onder de Mennonisten schijnen in te kruipen”; ingevolge van welk verzoek de Staten hadden besloten (4 Juni 1665), dat geen Doopsgezinde eenigen dienst in zijn gemeente mocht verrichten, indien hij niet eerst tot genoegen had geantwoord op de twaalf vragen, die hem van hunnentwege zouden worden voorgelegd. Op

²⁴⁰⁾ Reeds sedert jaren stond deze bekend als een aanhanger van Galenus, weshalve Joost Isenbaert hem en Pieter Baert 3 December 1659 openlijk in de vermaning van „onrechtzinnigheid” beschuldigd had. Blaup. t. C. Holl. I 335 v.

²⁴¹⁾ Ibid. 340 v. v.

dit besluit van de Staten was de hoop van APOSTOOL en de zijnen gebouwd en naar het scheen, niet te vergeefs. Want inderdaad werd niet lang na de weinig geslaagde rondreis aan de resolutie een begin van uitvoering gegeven, zoodat de wrake over de weigering der onderteekening gekomen scheen.

In Goes ging alles naar wensch. Daar werden in Augustus de vragen voorgelegd aan de dienaren der gemeente, die in antwoord daarop verklaarden, dat de vragen in hoofdzaak overeenkwamen met hun vroegere algemeene belijdenissen des geloofs, weshalve zij er in substantie niets tegen hadden om eenvoudig ja daarop te antwoorden. JOOST en JAN BAROEN, die deze verklaring niet hadden willen onderteekenen, werden den 31sten Augustus 1665 door Burgemeesters en Schepenen uit hun kerkelijke bediening ontslagen, waarop de overige dienaren zich geheel naar APOSTOOL voegden en het Verbondt van Eenigheydt onderteekenden.

Minder gunstigen uitslag had de tusschenkomst der overheid te Middelburg. Wel verklaarde JOOST ISENBAERT zich bereid om een bevredigend antwoord te geven, doch de beide andere leeraren, ADRIAEN en THOMAS VAN EEGHEM, weigerden standvastig om met hem mede te gaan. En toen de onwilligen, na voor de Burgemeesters ontboden te zijn, den 27sten October in hun dienst geschorst werden, bleef de gemeente — anders dan te Goes — haar aangevochten leeraren getrouw: minder dan ooit was zij thans genegen om het door APOSTOOL en GENTMAN aangeboden Verbondt te onderteekenen; ISENBAERT bleef vrij wel alleen staan, APOSTOOL won niets.

Zoo stonden de zaken, toen inmiddels DR. GALENUS vernam, in welke ongelegenheid zijn vrienden in Zeeland gekomen waren en zich haastte om hen in deze moeilijke omstandigheden met raad te dienen. In overleg met JEYE JEYESZ, DAVID SPRUYT en THOMAS VAN EEGHEM schreef hij aan ADRIAEN VAN EEGHEM een brief vol goede wenken, hoe in het onderhavige geval te handelen. Inzonderheid gaf hij de gronden aan, waarop de geschorsten in hun beroep op de Staten zich het best konden verdedigen. Als model tot navolging zond hij hun tevens een afschrift van het request, dat enkele jaren geleden (1655) in gelijke omstandigheden door de Utrechtsche vrienden met goed gevolg aan de magistraat was aangeboden. Daarenboven drong hij aan er vooral op te wijzen, dat de Doopsgezinde dienaren te Utrecht zonder op de vragen geantwoord te hebben weder tot hun dienst waren toegelaten; dat in verscheidene plaatsen van Holland en inzonderheid te 's Gravenhage door het Hof Provinciaal van Holland en Zeeland, (alwaar dergelijke klachten, als nu door de Zeeuwsche classen, tegen Doopsgezinden waren ingediend) de aanklagers waren afgewezen, hetgeen o. a. bleek uit de expresse Resolutie van genoemd Hof, in regarde van DOCTOR GALENUS ABRAHAMSZ eenparig genomen; verder, dat deze roering van de Gereformeerden ontstond uit zekere kwestie, die de Doopsgezinden in Holland en Utrecht onder elkander hadden en tengevolge waarvan de preciese Menno-nieten hun medebroeders, de moderaten, trachten te onderdrukken, tot welk oogmerk de preciesen de Gereformeerde predikanten tot hulp hadden aangezocht; dat tengevolge van deze heerschzucht een scheuring in de Doopsgezinde gemeente

te Amsterdam was ontstaan door afscheiding der preciesen ; dat de Ed. Magistraat van Haarlem in faueur van de moderate Doopsgezinden zeer discrete ordonnantiën had gemaakt ; ten slotte — dat de gescheurden het Verbond van Eenigheid door particulier complot met elkander gemaakt hadden „om anderen onder hun scheure te betrekken ;” welken toeleg evenwel verijdeld was, doordien zeer vele gemeenten in Holland en alomme in vele andere provinciën met het Verbond niet hadden ingestemd. ²⁴²⁾

Met gunstigen uitslag hebben de Galenisten te Middelburg deze raadgevingen opgevolgd. De Staten, tot het inzicht gebracht, dat zij zich op onwaardige wijze als blind werktuig door de kerkelijken hadden laten gebruiken, kwamen in zoover op hun Resolutie terug, dat zij reeds den 19den December 1665 den geschorsten weder „bij provisie” toestonden om te prediken.

De mislukking, zoo hier als elders, van den toeleg der verbondene kerkelijken heeft, gelijk gewoonlijk bij zulk weinig loyaal samenwerken van slechts halve vrienden ge-

242) Deze brief zal in de Aant. en Bijl. opgenomen worden. Wie hem leest, twijfelt zeker niet, of Galenus een geboren diplomaat was en gevoelt, hoe de machteloze tegenpartij in hare verbittering er toe komen kon hem «listigen veyuser» te schelden. Geen wonder, dat vooral in dezen tijd de Doopsgezinden den naam kregen hun gevoelens op slinksche wijze te verbergen. Veelzeggend is dienaangaande het rijmpje van den populairen Jan Zoet :

De gladde zeelten, die noyt bijten,
Zijn evenals de Mennonijten
Zo quad te grijpen als een aal.
Zij houden steeds een deurtje open
En splijten zich aan honderd hoopen
Om loon, om kroon, om schip, om taal.

De twee laatste regels zien op de veelvuldige scheuringen onder de Doopsgezinden; Zoet voegt er eenige ophelderende aanteekeningen aan toe, Digtk. Werk., bl. 156.

schiedt, op de verhouding van de beide teleurgestelde partijen verkoelend gewerkt. Nog meer dan de Zonisten waren de kerkeraden en classen met hun hoog zelfgevoel ontstemd over de schade en schande der mislukte onderneming. In hun verbittering stelden zij ten slotte de Doopsgezinden in het algemeen, ook die van de oude plooi, er voor verantwoordelijk, dat hun gemeenten door haar eigenaardige inrichting broeinesten van allerlei dwaalgeesterij waren geworden, waar een geheele stroom van halve en heele Socinianen, Kwakerschen, Collegianten, vrijgeesten van allerlei slag, schuil konden gaan. Over het algemeen dacht men in de kerk over deze gevaarlijke „secte” als de „dienaer des Goddelijcken Woordts tot Grouw” DS. FRANCISCUS ELGERSMA :

„wij beleeven helaas! — zoo klaagt hij luide — zeer „gevaarlijcke tijden, in de welke allerleij Valsche „Propheten, loshoofdige Gezichtzienders, waanwijze „Vrijspreekers, lichtveerdige Dompelaers, ende andere „Leugenstoffeerdere haar stootende hoornen teegens „de Gereformeerde Kercke grootelijcks verheffen, om „dezelve int een ende ander afbreuk te doen; daarin „niet alleen de Socinianen ende Papisten, maer oock „zommige ongeregelde Landloopers, dewelcke quanzuijs „met een Mennonitischen Mantel omhangen zijnde, in „de Zynogogen der Doopsgezinden bedecktelijck in- „kruypen”.

ELGERSMA mocht weten te onderscheiden en waardeering hebben voor zekere Doopsgezinden, die „de oude gronden” wilden handhaven; zelfs mocht hij een van dezulken met

warme liefde gedenken, den goedmoedigen mennisten-leeraar **MARTEN WISSES**, die „een vredelievend Man” geweest was en „nu bij den Heere”, onder wiens leiding de Mennisten van Grouw sedert onheugelijken tijd in de beste harmonie met de Gereformeerden hadden geleefd; toch kon de Doopsgezinde gemeente als zoodanig geen genade vinden in zijne oogen, sedert zij onmachtig of onwillig bleek om een „woelenden dwaalgeest” als **FOECKE FLORIS**, dien „onrustigen Yzersmid met zijn zeldzaame en belachelijke Reformatie”, uit te werpen. Op het titelblad zijner „Rechtzinnige Leere des H. Doops” spreekt hij dan ook van „mennisten ende andere Dwaalgeesten” ²⁴³⁾ zonder eenige beperking of matiging ten gunste van de „ouden” en „vredelievenden” aan die uitdrukking toe te voegen. Evenals zijn ambtgenooten liet **ELGERSMA** dezen los en schoor hij in zijn bestrijding allen, die van **MENNO'S** geslacht waren, over één kam.

Met de kerkelijke colleges, zoo vol ijver in het te keergaan van de Reformateurs, hield de overheid geen gelijken tred. In het algemeen maakte haar houding een zonderling dubbelhartigen indruk. Aan den eenen kant erkende zij als

²⁴³⁾ Rechtzinnige Leere van het Sacrament des H. Doops, verdedicht tegen Socinianen, Papisten, Mennisten ende andere Dwaalgeesten door Franciscus Elgersma, Leeraar des Goddelijcken Woords tot Grouw. Tot Leeuw. by Hero Nauta, boekverkooper in de Peperstraet by de markt in de gekroonde Waarheid, 1685.

haar roeping, de ware Gereformeerde Christelijke Religie te beschermen; leende zij ook een gewillig oor aan den gestadigen stroom van klachten, die van de zijde der kerk tot haar kwam; vaardigde zij met onvermoeide pen plakkaten en proclamatiën uit, zooveel als den predikanten en fraters beliefte. Doch terwijl zij aldus de verwachting wettigde, dat haar daden aan haar woorden zouden beantwoorden, geschiedde het tegendeel: doortastende maatregelen nam zij niet. Zij mocht een dreigenden toon aanslaan, de dwaalleeraars konden toch doorgaan met den verboden weg te bewandelen zonder beducht te moeten zijn voor het verlies hunner vrijheid.

Het is geenszins zoo onbegrijpelijk als MEINSMA meent, waaraan de Socinianen in Holland na 1653 den moed ontleenden om met prediken en vergaderen voort te gaan, alsof er niets gebeurd ware. Zij wisten, dat plakkaten en resolutiën als de toen uitgevaardigde veel minder ernstig gemeend dan officieel geproclameerd waren en dat de regeerders niet geneigd waren om zich den rol van tucht- en kettermeester te laten opdringen.

Verschillende omstandigheden werkten n.l. samen ten gunste van de vervolgde vromen. Allereerst kwam hun ten goede de afkeer van gewetensdwang, die onze natie sedert de dagen der Spaansche inquisitie in het bloed zat en die in de laatste jaren vooral bij het ontwikkelde deel des volks verhoogd en bevestigd was door de veel verbreide leeringen van den bekenden vader der nieuwere wijsbegeerte RENÉ DESCARTES (1596—1650). Wel hield men zich overtuigd van

de noodzakelijkheid, dat de regeering bescherming verleen moest aan de religie in het algemeen, welke men immers met PLATO hield voor een van de beide steunpilaren, — religie en gerechtigheid, — van elken staat en van iedere samenleving. Doch met de overtuiging, dat zij inzonderheid zorg had te dragen voor de handhaving der Gereformeerde kerk, stemden men niet algemeen in. Hoe langer zoo meer trad na 1618 en 1619 staatsbemoeiing in kerkelijke aangelegenheden op den achtergrond. Weliswaar bleef ook toen de vrijheid des geestes in geen geringe mate beperkt door de wetten des lands: wanneer iemand, als de gebroeders theol. Dr. JOHANNES en Jur. Mr. ADRIAAN KOERBAGH, zich verstoutte de schendende hand te slaan aan wat men hield voor het zedelijk fundament der maatschappij; ²⁴⁴⁾ wanneer door al te groote buitensporigheid in den uiterlijken godsdienst volksoptloopen werden veroorzaakt, zooals door JAN SMET te Leiden wanneer nieuwe zeden werden ingesteld, als door de Labadisten, die als ongehuwde mannen of vrouwen samenwoonden, of door enkele Collegianten, die de polygamie voorstonden; wanneer aan de overheid de verschuldigde eerbied werd onthouden, zooals door den Galenist FOCKE FLORIS in de jaren 1684—1688 te Grouw geschiedde, dan achtte de magistraat zich tot gestreng optreden geroepen. Doch wanneer de predikanten

²⁴⁴⁾ Hun geschiedenis wordt door Meinsma meegedeeld. De eisch van den Schout tegen Mr. Adriaen hield in, dat hem op 't schavot voor het stadhuis de rechterduim afgehouden en de tong met een gloeienden priem doorstoken zou worden, terwijl zijn boeken verbrand, zijn goederen geconfiscieerd en hij zelf dertig jaar lang gevangen gezet zou worden. Het vonnis luidde: tien jaren hechtenis, tien jaren verbanning uit de stad, een boete van vier honderd en betaling der kosten tot twee duizend gulden. Zijn broeder, Dr. Joh. K. werd na een voorloopige hechtenis van tien weken vrij gelaten tegen betaling der kosten.

meenden, dat niet alleen zede, religie en staat, maar ook de Gereformeerde kerk en haar belijdenis beschermd moesten worden, ging de overheid daarin niet geheel met hen mede. Door de sanctie van de overlevering mocht zij er van teruggehouden worden om openlijk en officiël de oude rechtsidee los te laten, uit ontzag voor de predikanten mocht zij zich laten dringen tot een zekere onwillige gehoorzaamheid en ondanks zich zelf gehoor leenen aan de eindelooze kerkelijke aanklachten, petitiën, betoogingen, — het haar opgedrongen geestelijk tuchtmeesterschap aanvaardde zij toch slechts voor den vorm. Op de „Grootte Vergadering” (18 Louwmaand 1650) b.v. namen de Staten weliswaar verschillende gewichtige besluiten om het voortwoekeren der secten tegen te gaan: de godsdienst zou beschermd worden; de niet-hervormdgezinden moesten zich rustig houden; de plakaten tegen de Roomschen bleven van kracht; op de vreemde Roomsch-Katholieke geestelijken zou het oog gehouden worden — evenwel, al deze besluiten waren te algemeen, om eenige werkelijke beteekenis te hebben, en toen de Friesche Staten voorstelden om ze door uitbreiden nauwkeuriger te bepalen, bleek de Vergadering niet genegen om daarin te treden.

Vermocht de magistraat aldus meermalen haar tegenzin tegen de kerkelijke actie kwalijk te verhelen, zij toonde dien ook openlijk, zoodra de kerkelijken al te veeleischend werden. Toen b.v. de Zuid-Hollandsche Synode, den 23sten Juli 1654 te 's-Gravenhage vergaderd, aan de Staten van Holland een petitie richtte om paal en perk te stellen aan „de exorbitante stoutigheden ende superstitiën van de Pausgezinden binnen

dese Provintië,"²⁴⁵⁾ ontving zij den 29sten Juli d. a. v. in antwoord een missieve, die haar op geen malsche wijze te verstaan gaf, welk een slecht onthaal aan dergelijke verzoekschriften was bereid. Uit naam der Staten gaf HERB. VAN BEAUMONT aan wie hij nog wel uiterst hoffelijk toesprak als „Eerwaarde, Godtsalige, Hooghgeleerde, Vrome, Discrete" de verzekering, dat de Staten hun petitie „in serieuze achttinghe" genomen hadden, dat zij daarover hadden gehoord het rapport van de heeren DE RAEDT en VAN BENNEBROECK, Raden Ordinaris in den Hoove, en dat zij het diens overeenkomstig ten hoogste „nuttigh, dienstigh en noodigh achtten, dat tot afbreuk van het Pausdom ende voortplantinge van de ware Gereformeerde Christelijke religie" scherpe resolutiën werden uitgevaardigd? Integendeel volgde op deze bemoedigende, doch ironisch bedoelde inleiding als het venenum in cauda de vinnige terechtwijzing, dat de predikanten zelf beginnen moesten hun taak wat ernstiger op te vatten door elken Zondag na afloop der middaggodsdiensstoefening catechetisch onderwijs te geven, N. B. „oock aan Pausgesinde Persoonen", als deze er n.l. van gediend wilden wezen; ook zouden de predikanten goed doen niet te vertragen in het doen van huisbezoek en „meer als voor desen sich daarinne te evertueeren, oock selfs bij Pausgesinden, die gehoor sullen geven." ²⁴⁶⁾

245) Op vroegere synoden (te Edam in 1619, Alkmaar in 1620, Haarlem 1627, Amsterdam 1628, Enkhuizen 1642) was anders herhaaldelijk besloten de Katholieken met het geestelijk zwaard te bestrijden, door n.l. in scholen, weeshuizen, kerken en catechisatiën «de gronden der Paepsche Religie omver te stooten».

246) Zie De Heidebergsche Catechismus door Petrum de Wit, tot Hoorn Ao. 1661, bl. 21; de genoemde missieve zal in de Bijl. worden opgenomen; Uytroepinge I 20 v. bevat een copie er van.

Nog een andere omstandigheid werkte mede om den geest der vrijheid te bevorderen, — de spanning tusschen de Regenten en Oranje, en de houding door de kerkelijken daarbij aangenomen. Terwijl de Regenten en vele patricische geslachten, gedachtig aan de Loevensteinsche factie en den daarop gevolgden aanslag op Amsterdam, Oranje ver van zich wenschten te houden, waren vele predikanten sterk prinsgezind. Zij schroomden ook niet hun gevoelens op den kansel uit te spreken en hatelijke aanmerkingen te maken op staatsbesluiten, die niet in hun geest waren. In 1648 waren er niet weinigen, die in de openbare godsdienstoefening slechts matig dankten voor den vrede, sommigen gingen zelfs zoo ver den prins openlijk te prijzen, wyl hij den oorlog met het Katholieke Spanje had willen voortzetten. In 1651 richtte een zekere Ds. JACOBUS STERMONT, theol. Dr., van af den kansel tot de Staten het verwijt van ondankbaarheid jegens het Oranjehuis, tengevolge waarvan hij een tijdlang in zijn ambt geschorst en eerst op belofte van beterschap weder tot den dienst toegelaten werd. ²⁴⁷⁾ In de volgende jaren mocht tengevolge van verdeeldheid in 't kamp der Gereformeerden een deel der predikanten, de Coccejanen, toenadering tot de Regeering zoeken — de aanhangers van VOET waren des te feller op haar gebeten en terwijl zij al hun hoop vestigden op een ander bewind, zouden zij niet rusten, alvorens dit aan het roer gekomen was. In 1663 moesten de Staten — op raad van den raad-

²⁴⁷⁾ Een verhaal van Stermonts optreden vindt men in Ypey en Dermout, *Gesch. der Ned. Herv. Kerk*, Dl. II, 420 v. v. en Aant. 506.

pensionaris DE WITT — hun expres verbieden om op den preekstoel langer te bidden voor den prins in stede van — gelijk de Coccejanen al sedert jaren plachten te doen — voor de ridderschap en edelen, de provincie en de Staten des lands, als zijnde naast God de eenige hooge overheid. Niet dan mokkende en onder hatelijke protesten, dat het gebed aan banden werd gelegd, gehoorzaamden zij. Met des te meer vreugde begroetten zij het jaar van revolutie, en anarchie, 1672. Het was voor de reactionnaren het lang verbeide jaar der wrake: het optreden van den Haagschen predikant SIMON SIMONIDES, die den moedwil, aan de gebroeders DE WITT gepleegd, een gerechte straf der goddelijke gerechtigheid noemde; ²⁴⁸⁾ en de spotprent ²⁴⁹⁾ op het *Eeuwig Edict* en de DE WITTEN (*Atlas van STOLK te Rotterdam*), waarop links onder de afbeelding der twee gebroeders, spottend aangeduid als „harde bollen van St. Jan”,

248) Vgl. Ypey en Dermout o. c. II 428 v. v. en 501 v. v.

249) Deze prent kan men vinden in Dr. P. L. Mullers «Onze Gouden Eeuw» III, bl. 6. Zij stelt voor een vertrek, waarvan de muren vervallen zijn en waarin een man (het Eeuwig Edict) op sterven ligt. Een der meest kenmerkende gestalten, rondom het bed geschaard, is een man, op wiens hoed »Dol-os» staat, met een mes in de rechter en een papier met de leuze «Liever Frans als Prins» in de linkerhand. Uit een deuropening, waarboven staat «Vivet in aeternum», komt een vrouw «Goede raet» met een Oranje-tak in de linker en een staf in de rechterhand. Op de voorzijde van het beddetafeltje zijn de lichamen der De Witten aan de galg hangende afgebeeld; daaronder staat «Dootstuipe» Een flesch wordt door een vos gevuld uit een ketel «Eijgen Interest», waaronder het vuur van «Heerschzucht» brandt; daarnaast de «Nijd», met de knieën liggende op de «Afgeworpen wapenen van Orangiën». Het borstbeeld van Willem III wordt door «Dapperheid» en «Voorzichtigheid» vastgehouden; de eerste heeft een vaandel in de linkerhand, waarop wij lezen: «Schilt tegen alle vijande». Geheel boven in de plaat een Fenix, uit zijn asche verrijzende, met het onderschrift: «altijt sal hij schoonder verrijssen». — Tegen den voorkant der zoldering van het vertrek de borstbeelden van Oldenbarnevelt en de gebroeders De Witt, aangeduid als de «Harde bollen van St. Jan». Op een lint aan weerszijden staat: «Sij leefden als Gooden, Gingen te gront als Tyrannen». Hun verminkte lichamen liggen aan weerszijden er naast. Links onder op de plaat de in den text genoemde mannen «Vrijgeest» enz. (Muller o. c. III, 468 v.).

enkele mannen voorkomen, die boeken en papieren, voorzien van namen als „Vrijgeest” „Cartesius” „Socinus” „Heymelijke Vijant”, onder den arm dragen en boven wier hoofden de weinig goeds spellende belofte geschreven staat „U.E. namen sullen geleezen worden” — het zijn stroohalmen, die ons aanwijzen, van welken kant de storm kwam.

Deze vermenging van kerkelijke en staatkundige gezindheden en belangen tijdens het stadhouderslooze tijdperk had een tweeledig gevolg. Aan den eenen kant werden de regenten er door gedwongen om de predikanten, die als volksleiders een groote macht vertegenwoordigden, naar de oogen te zien en te hunnen believe menige resolutie te nemen, die hun zelf tegen de borst stuitte. Te anderer zijde kon de terugwerking van deze gehate gebondenheid niet uitblijven — de liefde voor het beginsel der geestesvrijheid werd er door verhoogd.

Immers, tegelijk met het drijven der predikanten kwam de geheele geestesrichting der streng-gereformeerden in discredit en in haat. Niet ongestraft liet het zelfgevoel der hooge magistraatspersonen en regeeringscolleges zich beleedigen. Zette het zich schrap tegen de aanmatiging der predikanten, het neigde tegelijk daarmee onwillekeurig tot het aanvaarden van een zeker protectoraat over de felbestreden verkondigers van nieuwe ideëen. Dat ook hier weder de haat van de Sadduceërs de vriendschap van de Farizeërs scheen te waarborgen, blijkt uit de welgekozen woorden, waarmede CRISP als een andere Paulus de tweedracht tusschen de rechters poogde te doen oprijzen: „waerom „komen dese Hippocryten van predikanten niet voor

„den dagh met haere geestelijcke wapenrusting, instede
 „van met een Schout en een paer Diefleiders en een
 „Cippier en yseren boeien en Tucht- en gevanghuyzen.
 „. . . . En op sulck een manier kunnen de predikanten van
 „dese daegen de Quakers overwinnen, daer de Magis-
 „traeten haere schouderen onder haere last willen
 „zetten en als haer knechten haer werck doen. . . . De
 „Magistraeten van dese Provintie van Vrieslandt heb-
 „ben niet alleen haere Macht en Policy vernedert om
 „dese bloeddorstige Predikanten te dienen, maar oock
 „beneven deselve haere beursen voor haere voeten
 „ghelegt, alleenlijck, om dese arme Predikanten te
 „helpen”. ²⁵⁰⁾

Wisten de schrijvers van zulke woorden, dat deze taal bij de innerlijke verdeeldheid der overheden en machten haar uitwerking niet zou missen, zij konden zich daarvan te meer overtuigd houden op grond van hun persoonlijke connectien. Vooral onder het ontwikkelde en aanzienlijke deel der natie toch vond de nieuwe beweging aanhang en waardeering.

Zelfs onder de Kwakers — FRANS KUYPER moet het zijns ondanks erkennen — waren niet weinigen, die uitmunten door geboorte of geleerdheid. Veelmeer nog werden dezen in andere kringen gevonden. Merkten wij op, dat het college een corps élit kon genoemd worden, van de Labadisten-kring kon men hetzelfde zeggen. De „onvergelijkelijke eenige” ANNA MARIA VAN SCHURMAN, „dat wonder van geleerd-

250) Uytroeping I, 13.

heid," de freules MARIA en LUCIE VAN AERSEN VAN SOMMELSDIJK, de aanzienlijke juffrouwen LOUISE HUYGENS uit Rijnsburg en MARTINI uit 's-Gravenhage, freule VAN MORIAN uit Kleef, later echtgenoot van den beroemden Pruisischen minister VON DANKELS, predikanten van naam als PIERRE YVON uit Montauban, CHRISTIAAN HOBURGH van Keppelbinnen en Lathum, ADRIANUS DE HERDER van Bleiswijk, BALTHAZAR COLERUS van Nijega en Elahuizen, PETER DITTELBACH uit Neudorp (Oost-Vriesland), de later als geneesheer beroemde HENDRIK VAN DEVENTER, zulke namen bewijzen dat het geen alledaagsch gezelschap was, dat zich om DE LABADIE schaarde; en wij hebben geen reden om te vermoeden, dat de broederkringen te Dordrecht, Rotterdam, 's-Gravenhage en elders van geringer gehalte waren.

Van nog hooger geestelijke beschaving was de atmosfeer, waarin BOURIGNON zich bewoog: POIRET, DE CORT, SERARIUS, COMENIUS waren in dagelijkschen omgang met haar; haar bestrijder BALTHASAR BEKKER, die haar een zottin achtte, erkende — zij 't ook met een klacht —, dat vele geleerde en verstandige mannen haar hoog hielden; ²⁵¹⁾ academische sterren als HEIDANUS en BURMANNUS achtten zich niet te hoog om haar te bezoeken en in vriendelijke samenspreking met haar te disputeeren.

Geen geringe voorspraak bij de magistraten hadden „de valsche profeten" te danken aan de vriend- en verwantschapsbanden, waarmede zij aldus aan vele invloedrijke geslachten waren verbonden. Zelfs ROTHE'S verregaande stout-

²⁵¹⁾ Betoverde wereldt IV, c. 24.

heid bleef op die wijze langen tijd ongestraft: „verscheidene malen ben ick in mijn Vaderlant met gevanckenisse gedreygt geweest, omdat ick de overigheyt hare sonden en gruwelen aanwees; doch door mijne vrienden, welcke in het opperste ghesagh daer waren, tot noch bevrijdt”.²⁵²⁾ Aan patronen bij stads- en lands-regeering ontbrak het niet. Bij de Friesche Staten was het vooral JHR. CORNELIS VAN AEKSEN VAN SOMMELSDIJK, die ten gunste van de Labadisten en tegelijk daarmede van alle andere „sectarissen” pleitte. Te Rotterdam stond de invloedrijke regentenfamilie HARTIGVELT door een harer leden met hen in rechtstreeksche gemeenschap en toonde de groote ADRIAAN PAETS, die met zijn welvolbrachte zending naar Spanje de Staten aan zich verplicht had en bij JOHAN DE WITT in gunst stond, belang in hen te stellen. In Amsterdam was buiten ROTHE’S aanzienlijke verwanten vooral COENRAAD VAN BEUNINGEN, burgemeester der stad hun machtige schutspatroon. Toen de Labadisten — om maar alleen over VAN BEUNINGEN iets naders te zeggen — na hun verdrijving uit Zeeland in Amsterdam rust zochten, deed ANNA VAN SCHURMAN niet tevergeefs een beroep op zijn steun; zij ontving de blijde verzekering, dat de regeering de verdrevenen zeker zou opnemen, en hun zaak haar belangstelling en bescherming waardig keuren zou. Hoeveel te meer nog zal VAN BEUNINGEN de belangen van Kwakers, Collegianten, Boehmisten, bij wie hij zooveel dichter stond, ter harte genomen hebben.

Het was waarlijk geen gering beschermheer, een zoo

252) Enige Prophet. bl. 31.

geestig, beminlijk, gevierd man, in alle opzichten de meêr-
dere van zijn ambtgenooten en tegelijk bescheiden en fijn-
gevoelig genoeg om hun niet door zijn hoogheid te krenken.
Eén woord van hem kon tegen heel wat kerkelijke aanklachten
en betoogingen opwegen. DS. JACOB KOELMAN o. a., die om
zijn gevoelen als predikant te Sluis in Vlaanderen was
afgezet, ²⁵³⁾ ondervond, hoeveel een enkele VAN BEUNINGEN
vermocht. Op klachte van den kerkeraad hadden de burge-
meesteren hem de conventikels, die hij in de hoofdstad
onder veel belangstelling in particuliere woningen hield, ver-
boden „op scherpe poene van banissement en incarceratie”.
Aan VAN BEUNINGEN had KOELMAN het te danken, dat
hij niettemin, toen hij Gode meer dan den menschen meende
te moeten gehoorzamen, ongestraft het verbod kon trot-
seeren. De voornaamste der burgemeesters hield hem de
hand boven het hoofd, waarover velen uit den kerkeraad,
voor welken diezelfde als „commissaris Politico” in deze
zaak verscheen, hun ongenoegen niet verborgen. ²⁵⁴⁾

Ik kom terug op mijn beweren, dat de uitgevaardigde
plakkaten niet ernstig gemeend waren. Van de beide, waar-
van ik dat inzonderheid wil trachten in het licht te stellen,
noem ik het eerst dat van 1662.

²⁵³⁾ Hij was o. a. van oordeel, dat geen andere feestdagen dan de Sabbaten gevierd mochten worden, daar deze alleen voor meer dan menschelijke inzettingen gehouden konden worden.

²⁵⁴⁾ Van Beuningen kende Koelman sedert 1659, toen deze predikant was bij de ambassade aan het Deensche hof. Hij had hem leeren kennen als «wonderlijk stijfzinnig in het verdoemen van allen, die van de belijdenis der Gereformeerde kerk afwijken, overigens van zeer ingetogen en nauwgezet leven». Als beweegreden tot zijn tusschenkomst noemde Van B. later, toen hij geheel van Koelman vervreemd geworden was, smalend: «om niet tot Amsterdam een soort van martelaar te maken»; Brieven en Schriften. bl. 52.

Met hoeveel volgzzaamheid de Friesche Staten ook schenen in te gaan op het verzoekschrift der Synode, toch was het den ingewijde van meet af duidelijk, dat het hun veel minder dan de synodalen wenschten, te doen was om doel te treffen. Terwijl de resolutie geheel in den geest was van het request en zijn betoog op den voet volgde, was het meest cardinale punt daarvan doodgezwegen, n.l. de voorgestelde twaalf vragen, die het aangewezen middel waren om het kwaad tot in zijn schuilhoek, de Doopsgezinde gemeente, te vervolgen. En niet toevallig of door een onberaden besluit waren die vragen weggelaten. Ware dat het geval geweest, dan hadden de Staten gedurende de volgende jaren meer dan eens de gelegenheid kunnen waarnemen om hun fout te herstellen. Herhaaldelijk heeft de Synode — bij request o.a. van hare vergadering te Heerenveen in 1662, te Sneek in 1663, te Franeker in 1672, te Leeuwarden in 1675, te Heerenveen in 1695 — gepoogd om te verkrijgen, dat het plakkaat ook zoude gelden tegenover Doopsgezinden, die met de gebrandmerkte gevoelens waren besmet.²⁵⁵⁾ Doch onverzettelijk bleven de Staten weigeren om in den vorm dier twaalf „artikelen” de gehate inquisitie weder in te voeren.

De tijd zoude leeren, dat ook de overige punten van het request weinig in den geest der Staten waren en dat het hun met de resolutie, welke zij behoudens dat eene punt zoo geheel naar believen van de Synode hadden uitgevaardigd, inderdaad geen ernst was. Een tweetal merk-

²⁵⁵⁾ Bla u p o t t. C. Friesl. 139.

waardige passages in een van CRISP'S geschriften bewijzen, dat van 1662 tot 1670 — het jaar van de gevangenneming der drie Amsterdamsche Kwakers — niet één vervolging op grond van het plakkaat werd ingesteld, ofschoon er overvloedige aanleiding toe was. Ondanks „al den blinden ijver doenmaels” (1662) in het uitvaardigen is er gedurende al die jaren van de „uitvoeringe” niets gekomen. „Binnen den tijd van acht Jaeren” — heet het in het bijzonder met het oog op de Kwakers — „en is daer niet een van onse vrinden aengeklaeght ofte te voorschijn gebracht op dit Plackaet, soodat desnietteenstaende onse vrinden in die Provintie rust en vrede hebben gehad, schoon dat veele daer het lant gins en weder gepasseert hebben in den dienst en getuygenisse van het Evangelium; besoeckende de Broederen, die in Christum geloofd hebben; ende daer is geen aenklaeger tegen ons verschenen tot dit Jaer 1670”. ²⁵⁷⁾

Geen wonder, dat hetzelfde plakkaat, dat thans nog, na twee eeuwen, aan ons als een huiveringwekkende uiting van onverdraagzaamheid pleegt voorgehouden te worden, in haar eigen tijd nauwelijks bekend en door de meesten spoedig vergeten geworden is. Een belanghebbende als CORNELIS ROELOFSZ had, naar blijk van zijn verhoor voor den Commissaris GROVESTYEN, wel eens gehoord, dat er vroeger eenig stuk van die strekking door de Staten moest zijn uitgevaardigd, doch het rechte daaromtrent wist hij niet; ook meende hij, dat het sedert weer ingetrokken was. ²⁵⁸⁾

²⁵⁷⁾ Uytroepinge I, 13, 22.

²⁵⁸⁾ Aen de Raedt en Regeeringe van het Hof van Vrieslant door C. R. bl. 3.

Een geheel anderen blik dan aanvankelijk krijgen wij nu ook op de aanbreningspremie der „vijf ende twintig Vriesche golden Rijders”, die in zoo lijnrechten strijd schijnt te wezen met hetgeen wij aangaande den hooggeroemden vrijheidszin in de geünieerde gewesten plegen te vernemen. Zij beteekent wel niet anders dan een terechtwijzing van den onverzoenlijken ketterhaat der requestanten en doen ons denken aan een uitdagend overreiken van het wrekende zwaard aan de weinig vreedzame dienaren van Gods Woord. De vernieuwing van het plakkaat in 1687 — een aanwijzing, dat er ook nà 1670 geen uitvoering gegeven is — kon dan ook weinig meer dan een vernieuwde smaad voor de kerkelijken wezen.

Even weinig vreugde en nog heel wat meer verdriet heeft het Hollandsche plakkaat van 1653 den kerkelijken bereid. In de kleinere steden gelukte het hun in de eerste jaren wel, daarmede van tijd tot tijd een geringe zege te behalen; doch in Rotterdam, Dordrecht, Haarlem, Leiden, Amsterdam, evenals ook in Utrecht, en Middelburg, werd hun ijveren niet dan met schade en schande bekroond. Alleen over hetgeen dienaangaande te Amsterdam, het brandpunt van geestelijk leven en de toonaangeefster in het landsbestuur, voorviel, deel ik het een en ander mede van wat de meest officiële en geduchte voorstanders der nieuwe gevoelens, de Galenisten en Socinianen ervoeren.

Reeds in 1646, toen BOREEL en DE BREEN nog de leiding van het college hadden, toonde de regeering van Amsterdam, hoe weinig zij van zins was om dezen vreed-

zamen kring te verstoren. Wel stelde zij ingevolge klachten van den kerkeraad een onderzoek naar de nieuwe bijeenkomst in, doch op beschamende wijze deed zij ten slotte den kerkeraad bescheid, dat de verdachte kring een volkomen onschuldige „vergadering van Mennisten” gebleken was te zijn. ²⁵⁹⁾

In de volgende jaren bleef hare houding dezelfde. Om den kerkeraad niet al te zeer tegen zich in het harnas te jagen mocht zij, in aansluiting aan het plakkaat der Staten, een verbod tegen het houden der Conventikelen uitvaardigen, doch zij was in het oog loopend zorgeloos in het handhaven van dat verbod. Wanneer de Collegianten om het te ontduiken hun vergaderplaats telkens verlegden, was dit zoo weinig een geheim, dat elk Amsterdammer, die zijn tijd medeleefde, wist te zeggen waar het college „tegenswoordigh” bijeenkwam. Alleen de magistraat hield zich onkundig ervan. Wel kwamen daar van tijd tot tijd afgevaardigden van den kerkeraad, veelal proponenten, spionneeren en disputeeren, doch schout en rakkers lieten er zich niet zien. Het was al veel, wanneer H.H. Burgemeesteren van tijd tot tijd een der vurigste predikers voor zich wilden laten komen, om hem dan met officiëlen ernst „scherpelyk te bedreigen”, gelijk zij den Enkhuizer balling hadden gedaan; aan hun bedreiging

²⁵⁹⁾ Wagenaar, Amst. VIII, 72 v., 53 v.; Handv. van Amst. St. II, 470 (Blau p. t. C. Holl. I, 268). Een soortgelijke ironische uitspraak bevat de resolutie van 10 Jan. 1664, inhoudende het verbod aan de dienaren der Vlaamsch-Doopsgezinden «om zoodanige subtiële kwestien op den predikstoel te brengen, die naar Socinianisme riekten»; alsof niet al sedert jaar en dag een groot deel der dienaren om dat te beletten vruchteloos een beroep op den steun der regeering had gedaan; Wag en. Amst. VIII, 45 (Blau p. t. C. Holl. I, 338).

uitvoering te geven en metterdaad in het voetspoor van de Enkhuizer regeering te treden was hun verre.

BEELTHOUWER zelf ondervond het, toen hij in „het Boot” op den Zeedijk zijn mond weer eens voorbijgepraat en weinig vleierend over zijn censuur zich uitgelaten had. De kerkeraad, tot wien, merkwaardig genoeg, met voorbijgaan van het gerecht „de aanbrengers zich hadden gewend, was natuurlijk aanstonds gereed met eene formeele aanklacht bij burgemeesters wegens „laster tegen de Gereformeerden Godsdienst”, doch tot zijn ergernis met niet meer uitwerking dan hoogstens een nieuwe bedreiging: de Ed. Achtbare Heeren hadden zich laten innemen door BEELTHOUWERS „zeer vleierende tonge en goede burgerlijke ommegange”.

Het gebeurde zelfs wel, dat de regeering ten gunste van de aangeklaagde partij trok en den aanklager met een bedreiging van de deur joeg. In het college had JAN KNOL aan eenige door den Kerkeraad uitgezonden disputanten de harde rede toegevoegd „ick en weet niet, in wat voor een Godt ghij ghelooft, in een Haidenschen of een Godt uyt drie personen tesamen gesmeet”. Godslasterlijker en stouter kon het zeker in een rechtzinnig oor niet, en de kerkeraad bedacht zich dan ook geen oogenblik om door de hand van wel drie afgevaardigden, de predikanten VINCKIUS en LANGELIUS, en den frater (ouderling) REYERS, een schriftelijke aanklacht bij Burgemeesteren in te dienen. In handen gesteld van den rechter van instructie, werd evenwel de aanklacht afgewezen, daar de officier meende „verstaen te hebben, dat het in de vergaderingen der Socinianen(!) zeer stil toeging, alleen zij voorlezende een capittel uit de Heylige Schriftuur, tenware

dat de onze zelfs daar eerst beweginge maakten. En dat JAN KNOL had getuigd, van eenige uit de onze tot die scherpe woorden en reeden getergd geweest te zijn; derhalve was Zijne Achtbaarheid beducht, indien hij daarover eenigen eisch bij de Achtbaren schepenen dede, dat die wellicht soude worden ontzeid en hij in de kosten worden gecondemneert". 260)

Het was te voorzien, dat de partij van de oude Doopsgezinden, hoe benard hare stelling in de gemeente ook mocht worden, zich geen illusiën behoefde te maken aangaande den steun, dien de overheid haar zou willen verleenen. Reeds in 1655 was zij zelve daarvan ten volle overtuigd. In dat jaar verscheen van de hand van één harer hoofden (D. O. S.) het bekende pamflet, „Sociniaense Hooftpijn”, waarin de volgende gefingeerde samenspraak tusschen „Listige Veynser” (Dr. GALENUS) en „Loshooft” (JAN RIEWERTSZ) voorkomt, welke ons een inzicht geeft in de geringe verwachting, door de kerkelijken van de tusschenkomst der regeering gekoesterd. Bezorgd roept „Listige Veynser” uit:

„het is sóó, Loshooft, dat de heele Consistorie „beslooten heeft, soo mijn gevoelen in Religie-saecken, „als mijn Collegium voor tegenstrijdigh van de Kercke „te houden: en dat, soo de Magistraat onse vermaen- „huys wil sluyten of eenige andere actien teghen ons „wil bedrijven, dat sij dat op mijn rekeninge stellen, en

260) Protoc. IX, fol. 183, 7 Dec. 1656. Jan Knol was een der meest gerucht- makende Amsterdamsche Collegianten.

„mijn niet sullen verschoonen. O! Loshooft, sieje wel,
 „dat ons duysentjarich Rijck wel lichtelijck van SCIPIO
 „fel uytgehongerd worden?”

Waarop „Loshooft” hem gerust stelt met de verzekering,
 dat van die zijde niets te duchten valt:

„Ick selt JAN KNOI seggen, die heeft een Enghels
 „verstant, die sel de Magistraet wel ompraten van
 „Rotterdam, daer is hij goet vriendt mede”.

De vrees der andere fractie, in deze passage uitgedrukt,
 was gegrond. Gedurende al de volgende jaren van spanning
 deed de stadsregeering niets om hare zwakke positie te ver-
 sterken. In het voorjaar van 1662 trad zij zelfs ten gunste
 der tegenpartij tusschenbeide, nog wel in een aangelegen-
 heid van zóó groot gewicht, dat zij daarmee een beslis-
 sende wending zoude geven aan de sedert lang bestaande
 geschillen.

Het was bij gelegenheid, dat de oudere dienaren een
 soort van Doopsgezinde provinciale synode belegd hadden
 met het doel om de twee gevaarlijke leiders der oppositie,
 GALENUS en SPRUYT, uit het leeraarsambt te ontslaan. Deze
 toeleg zou ongetwijfeld gelukt zijn, indien van de andere zijde
 niet met gunstigen uitslag een beroep gedaan was op de
 Burgemeesters.

Met groote zorgvuldigheid was trouwens dat beroep
 voorbereid en gemotiveerd. Eenige dagen nog voordat de
 gedeputeerden der Noord- en Zuid-Hollandsche gemeenten,
 de z. g. n. buitenmannen, naar Amsterdam waren gekomen,
 hadden de leiders een rondegang langs de huizen van vele
 gemeentelieden gedaan en hun een concept-besluit ter teekening

aangeboden, waarbij den buitenmannen elke tusschenkomst verboden werd. Zoo hadden zij niets minder dan een bij voorbaat uitgesproken gemeentelijk veto tegen de voorgenomen afzetting van de beide geliefde leeraars verkregen, een stuk, dat voor een onpartijdig rechter van het grootste gewicht zoude wezen. Ook hadden zij enkele vrienden, o. a. zekeren JACOB VAN DER VECHT, onder den arm genomen om Burgemeesteren, met wie hij persoonlijk in aanraking kwam, voorloopig in te lichten aangaande hun zaak en hun belangen te gestelder tijde te behartigen. Hiermede wachtten zij de dingen af, die komen zouden. Eerst op den dag zelf van de vergadering legden zij het laatste gedeelte van hun weloverlegd plan ten uitvoer. Toen de buitenmannen in „het Lam” waren bijeengekomen, verzamelden zich daar ter plaatse ook verscheidene heethoofden der jongeren, die buiten de deur van het vergaderlocaal zulk een „onfatsoenlijk ghe-raes” maakten, dat een behoorlijke bespreking daarbinnen onmogelijk was: toen scheen het juiste oogenblik gekomen, waarop er met reden geklaagd zou kunnen worden over de „beroering”, die de buitenmannen veroorzaakten. Een der vrienden wordt ijlings afgevaardigd naar de Groot Achtbare Heeren met de mededeeling, „dat de buitenmannen gekomen zijn om scheuringe te veroorzaken in de Vlaamsche gemeente;” waarop den vergaderden aanstonds gelast wordt uit een te gaan :

„Soo hebben hare E.E. den buytenmannen de „gemeyntelijcke inspraek verboden door een Insinuatie, „daer JACOB VAN DER VECHT bringer van was; „welcken men vastelijck praesumeert, dat door sijn

„partijdighe informatie die interdictie veroorzaecht „heeft, omdat hij eenighe dagen voor der Buyten- „mannen aenkomste in praesentie van ISAÄC VAN „GELEYN, JAN JANSZ. VOLKERTS en ADRIAEN CORVER „geseijdt hadde, dat sij gheen inspraeck in de ge- „meijnte souden hebben, dat hij daer wel een schot voor „schieten soude.” Toen de vergaderden nog een poging waagden om zich te handhaven, en aan Burgemeesteren bij request verzochten om de zaak door eenige commissarissen nog eens nauwkeurig te laten onderzoeken, werden zij uit de hoogte met een reeks van terechtwijzigingen beantwoord: zij zouden liever wat verdraagzamer wezen dan zoo te roeren; en of zij misschien een copie konden overleggen van het „Leidsche werck” (de reeds vermelde „synode” van 1660) en Burgemeesters konden overtuigen, dat het overeenkwam met de belijdenissen, waarop zij getolereerd werden; bovendien was hun optreden in strijd met het plakkaat, hetwelk verbood om een kerkelijke vergadering zonder verlof van de magistraat te houden. ²⁶¹⁾

Met deze ontnuchterende berispingen konden de buitenmannen gaan, zooals zij gekomen waren. De staatsgreep, waarop zij al hun hoop gevestigd hadden, was mislukt; waardoor niet slechts de Doopsgezinde conservatieven, maar de kerkelijken in het algemeen een hunner voornaamste stellingen, — het ware wellicht niet te veel gezegd wanneer ik schreef: *de* voornaamste stelling — n.l. de aanzienlijke Vlaamsch-Doopsgezinde gemeente te Amsterdam, zoo goed als verloren hadden. Dat dit geschiedde onder het oog en zelfs met onmiskenbare

²⁶¹⁾ Reductie.

medewerking van Amsterdam's burgemeesters, die toch geroepen waren om het placcaat van 1653 te handhaven, geeft geen hoogen dunk van de clericale gezindheid der overheid in het algemeen.

Nog een grootere teleurstelling wachtte de kerkelijken in dezen Lammerenkrijg. De gerechtigheid heeft n. l. gewild, dat de laatste stoot tot den val der behoudende partij werd toegebracht door het allerhoogste gerecht, het Provinciale Hof van Holland en Zeeland. Nadat de partij van APOSTOOL al haar kruis had verschoten, wilde de Gereformeerde kerkeraad een laatste poging te haren behoeve wagen en openlijk tegen den „Sociniaansen Haan” ²⁶²⁾ het harnas aanschieten. Tien jaren lang had hij tevergeefs gewacht, dat de regeering uit zich-zelve tegen dezen gevaarlijken ketter zoude optreden, thans wilde hij haar daartoe dwingen en diende, met een beroep op het plakkaat van 1653, wegens Socianisme een aanklacht tegen Dr. GALENUS in. Smadelijk werden de aanklagers teruggewezen: bij resolutie van 14 September 1663 sprak het Provinciale Hof van Holland en Zeeland den aangeklaagde vrij en verklaarde hem voor „een goed Mennonist” ²⁶³⁾.

Aldus gestijfd in hun gunstige gezindheid jegens de Galenisten, verborgen de Amsterdamsche burgemeesters eenige maanden later, toen de scheuring een voldongen feit was geworden, hun voorliefde nog minder dan te voren. Als

²⁶²⁾ Woordspeling met Galenus.

²⁶³⁾ Van Slee, bl. 258. Opmerkelijk! Reeds in 2255 had de schrijver van Sociniaense Hooftpijn, den loop der dingen voorziende, bij monde van Loshoofd den Listigen Veijnser (Galenus) den wenk gegeven: «weet je geen raat, so se je betuigen, dat je Sociniaans bent — segh, dat se dat liegen; veyns liever, dan dat je het soudt verliezen; een leugen om best is geen sonde. Maeck de luymen wijs, dat Tobias Goversz en Tieleman Tielens Geus binnen en dan bent jij recht Mennoniet».

scheidsrechters in zake de verdeeling der kerkelijke bezittingen wezen zij het kerkgebouw, waarover het felst werd gestreden, aan de partij van GALENUS toe, nog wel met de geenszins onzijdige verklaring, dat het immers toekwam aan hen, wien het geliefde daar in vrede samen te komen. ²⁶⁴⁾

Het is de vraag, of het niet mogelijk en billijk geweest zou zijn om het kerkgebouw door een muur in tweeën te verdeelen en aan elk der partijen een gedeelte toe te wijzen, gelijk enkele jaren later (1672) de regeering van Haarlem beschikte, welke beschikking — opmerkelijk genoeg — ten goede kwam aan de aanhangers van GALENUS, die dáár de afscheiding waren begonnen. ²⁶⁵⁾

Ook met betrekking tot de Socinianen was het plakkaat weinig meer dan een doode letter. Onvervaard en — ongestraft gingen zij door met prediken en schrijven. Al dadelijk verschijnt een *Verantwoordinge van een Poolsch ridder tegen het placcaat van 19 September 1653*, door JOH. COCCREIUS tot groot genoegen der zijnen bestreden in zijn *Verantwoordinge ondersocht, Leiden 1656*. In 1656 werd zelfs, als ware er nooit eenig verbod uitgevaardigd, een begin gemaakt met de uitgave der *Bibliotheca fratrum Polonorum*, waarin behalve vele Latijnsche ook Nederlandsche werken voorkwamen; JOHANNIS CRELLIUS FRANCI, *uytlegginge over den Sendtbrief aen de Hebreëen* (1658); id. id. *aen de Galaten*; id. *De ware Religie, met*

²⁶⁴⁾ Om de verdeeling der overige kerkelijke bezittingen te regelen benoemden de BB.mm. een commissie van drie leden, het raadslid Mr. Petr. Cloeck, de advocaat Mr. Jac. de la Mine en Paul Bisschop.

²⁶⁵⁾ De strijd ging om het vermaanhuis De Blocq, Blaup. t. C. Holl. I, 335.

een levensbeschrijving van JOH. CRELLIUS en FAUSTUS SOCINUS (1663) — het zijn enkele titels uit een breede lijst.²⁶⁶ Alsof de uitgave alleen niet reeds stout genoeg was, plaatste men op het titelblad van CRELLIUS' *Beschrijvinghe van Godt* bij wijze van reclame nog deze toevoeging: *Anno 1642 in Januario in Hollant bij Schepenvönnisse gedoemt, openbaerlijck geexecuteert en met vuyr verbrant*. In denzelfden trant luidde de aanhef van het titelblad van ZWICKERS *Irenicum Irenicorum*, dat, schoon door de censuur getroffen, niettemin door ADRIAEN SWARTEPAERT in het Hollandsch vertaald was: DANIEL ZWICKERS *gecensureerde en uyt het Latijn vertaalde Vredeschrift* (Ao. 1678).

Het tartende van zulke uitgaven was meer aan het adres der predikanten dan aan dat van de overheid gericht. Uitgevers en schrijvers wisten te goed, dat deze hun geen kwaad hart toedroeg. JAN RIEUWERTSZ' boekwinkel 't *Martelaersboeck* was vol van geschriften, welke althans naar Socinianisme rieken; de kerkeraad klaagde er ook wel over, „dat in de DIRCK VAN ASSENSTEEGH een Menniste boeckbinder woont, in wiens huys vele Sociniaense personen nu en dan haar inganck makende t' samen discourse houden;” toch hooren wij zelfs niet van een ingesteld onderzoek; JAN RIEUWERTSZ ging ongestoord door met discoureeeren en boekverkoopen, evenals schrijvers en drukkers met uitgeven. Somtjids kon de overheid nog een schijn van wettige verontschuldiging voor haar lijdelijk toeziende houding aanvoeren, wanneer de schuldigen zich achter pseudonymen

266) V.g.l. Sepp, *Godgeleerd onderwijs*, II, 455.

verborgen: „door VREEDERICK WAERMONT,” „SEBASTIAEN STERNATZKI,” „Een liefhebber der Waerheydt,” „gedrukt tot Vreedestadt,” „Vrijstadt,” „Irenopolis,” „Eleutheropolis,” „Rakow.”²⁶⁷⁾ Toch toonde zij zich weinig om den schijn te bekreunen. Toen de kerkeraad haar had medegedeeld, dat JAN KNOL een lasterlijk „pasquil” had geschreven, stelde zij wel de zaak in handen van den schout, ook bracht diens onderzoek wel aan het licht, dat bedoeld geschrift onder KNOL’S naam werd verkocht, doch verder werd op de aanklacht niet ingegaan, aangezien niet met voldoende zekerheid geconstateerd heette te zijn, dat KNOL inderdaad de schrijver ervan was.²⁶⁸⁾ Een volgende maal vond zij even gemakkelijk andere voorwendzelen om haar onwil te verbergen. Een geheel jaar lang heeft zij den kerkeraad een drijfjacht — door MEINSMA²⁶⁹⁾ in een geestige bladzijde beschreven — doen houden op den profeet ZWICKER en zijn trawant SWARTEPAERT, zonder een helpende hand uit te steken. Toen zij eindelijk in Juli zich bereid verklaarde om bij vonnis van den Officier ZWICKER te verbannen en zijn boek²⁷⁰⁾ te confisceeren, stelde zij daarbij op eenmaal de verrassende voorwaarde, dat de kerkeraad eerst de in zijn geschrift voorkomende „notoire” dwalingen zoude aanwijzen. Doch de kerkeraad zoude wel zorgen, dat uitstel geen afstel werd: zonder dralen werd aan de gestelde voorwaarde voldaan en al de ketterijen van ZWICKER’S boek werden opgesomd; waarop het aangekondigde

²⁶⁷⁾ Met een weinig goeden wil had men de schuldigen gemakkelijk kunnen ontdekken. De drukkerijen van Bleau, Hendrik Boom (Dendrinus), Pieter d la Bourgh, Christiaan Conradus, Frans Kuyper waren bekend genoeg.

²⁶⁸⁾ *Protoc. IX*, fol. 225 v. v., 22 Nov.—27 Dec. 1657; (naar Meinsma).

²⁶⁹⁾ Bl. 196 v.

²⁷⁰⁾ *Irenicum Irenicorum*.

vonn is . . . niettemin in de pen bleef; de magistraat verklaarde zich onbevoegd, ZWICKER's latijn was haar te machtig. Met hoe weinig vrede de aanklagers zich bij dit „non liquet” hebben neergelegd blijkt uit de bittere klacht in de notulen, dat „de vergadering haer ten hoogste bedroefde over soo slechten uytslach van soo een gewichtige saecke en 't erns'ig aenhouden des kerkerueds.”²⁷¹⁾ Dat SWARTEPAERT aan het vonnis den moed ontleende om het „gecensureerde” wêrk in het Hollandsch te vertalen, weten wij reeds.

Zoo ervoeren dan ook de Reformateurs, dat de adem der vrijheid in bijzondere mate over het volk der Zeven Provinciën heenvoer en dat de buitenlanders niet ten onrechte elkander toeriepen: „Laet ons na de Nederlanden gaen trecken, daer is Vrijheijdt van Conscientie; daer mogen wij vreedzamelijck leven, soo lange wij gewillig zijn, tol en schattinge te betalen”.²⁷²⁾ Het had ten gevolge, dat hun beweging ongehinderd en zonder groote schokken te veroorzaken zich voortplantte, en zich zelfs langzamerhand bevruchtend kon mededeelen aan het kerkelijke leven. Heeft zij aldus aan invloed gewonnen, het kon niet anders of op den duur moest zij aan onstuimigheid inboeten. Dit is evenwel niet zoo spoedig geschied, of een kwart eeuw na haar aanvangsperiode was zij nog krachtig genoeg om een rechtstreekschen, een bekeerenden invloed te oefenen op vele geenszins middelmatige geesten. In het laatste hoofdstuk hoop ik hierop terug te komen. Vooraf heb ik de beweging zelve te kenschetsen.

²⁷¹⁾ Protoc. X, 292, 2 Nov. 1662.

²⁷²⁾ Uytroeping I, 37.

NASCHRIFT.

Een belofte om binnen niet al te langen tijd het tweede gedeelte dezer studie te laten volgen zou den lezer, die met de afzonderlijke uitgave van het eerste stuk geen vrede heeft, wellicht doen denken aan de goede woorden, waarmee een debiteur zijn schuldeischers van zijn deur zendt. Laat ik daarom, in plaats van een belofte aangaande 't geen ik nog schrijven zal, een bekentenis doen over hetgeen ik reeds geschreven heb. Die bekentenis spreek ik uit in een vraag. Deed ik aan de beteekenis der mannen, wier innerlijk leven ik wilde beschrijven, niet te kort door de eerste helft mijner studie afzonderlijk uit te geven? Immers, de uiteenzetting van het doel hunner beweging voor het tweede gedeelte bewarende, vestigde ik tot nog toe voornamelijk op het negatieve en uitwendige van hun optreden de aandacht. En vielen daarbij in het oog de hinderlijke uitwassen van buitensporigheid — de niet-alledaagsche geest, de voorname gedachten, het warme hart, onder de vaak weinig aantrekkelijke oppervlakte verborgen, konden slechts bij uitzondering en dan nog maar van verre gespeurd worden als enkele lichtstralen, die door de reet van de gesloten deur heenschemerden.

Aan dit bezwaar tegen het half-afgewerkte mijner teekening zal ik door dit naschrift eenigermate het gewicht trachten te ontnemen. Ook zonder al te veel op hetgeen nog volgen moet vooruit te loopen, zal ik dat kunnen doen. Er is toch geen bijzondere opmerkingsgave noodig om op grond van het gegeven

fragment mijner studie de overtuiging te erlangen, dat het optreden dezer zeventiende-eeuwsche profeten meer is dan enkel een curiosum in de geschiedenis van het geestelijk leven. Ook al moet de opzettelijke ontleding van het innerlijk leven en streven dezer mannen nog volgen, zooveel is toch nu reeds wel openbaar, dat de lezer hun zijn belangstelling niet onthouden zal.

Allereerst kan hem getroffen hebben hun groote bezieling. Hetzij zij in het openbaar hun evangelie verkondigden, hetzij zij straks uit het gewoel der wereld zich terugtrokken om bevrediging hunner religieuze behoeften te vinden in de oefening der vromen, of in volstrekte eenzaamheid als kluizenaars zich over te geven aan wijsgeerige en godsdienstige overpeinzingen, immer bleek op vele wijzen, hoe levendig zij overtuigd waren een innerlijken rijkdom te bezitten, die voor de groote menigte verborgen was en in de scholen evenmin geleerd, als in de kerken gepredikt werd. Met hun bijna hartstochtelijke liefde jegens de bovenzinnelijke wereld doen zij ons denken aan dien profeet van Israël, die de kracht van Jahwe's woord vergeleek met een brandend vuur, besloten in zijn gebeente. Komt het fanatisme, dat den dood gewin acht, slechts bij uitzondering onder hen voor, hun vurige ijver schrikte toch voor het martelaarschap niet terug. Hadden zij geleefd in den tijd, waarin de brandstapels rookten over den ketter, dan zouden zij ongetwijfeld getoond hebben, dat hun voeten geschoeid waren met die bereidheid, die getrouw is tot den dood. Meermalen toch bleek het, dat zij gevaar voor lijf en goed gering achtten, om de zorgvuldigheden der wereld zich weinig bekommerden, en veel van hetgeen in het oog der menigte gewin was om de uitnemendheid van de kennis der onzienlijke dingen voor schade rekenden.

Ware ik in stede van historieschrijver panegyricus geweest

dan nog zou ik er niet aan gedacht hebben, om hun neiging om tot uitersten te vervallen te bemantelen of te verbloemen. Die neiging is een der openbaringen van de groote kracht van hun innerlijk leven, en ik zoude hen verkleind hebben, wanneer niet mijn teekening op de lippen van den een of anderen lezer de vraag had doen oprijzen, of zij niet vol zoeten wijns en buiten zinnen waren. Wie hier gaat, gladstrijken ziet voorbij, dat juist de groeven het karakter aan den kop geven.

Ook aangaande de ideeën en de geestesrichting, in wier dienst die warme toewijding stond, is het een en ander niet verborgen gebleven, ook al zullen de opmerkingen, die ik dien-aangaande hier wil laten volgen, eerst in het tweede stuk volledig uiteengezet en toegelicht worden.

Allereerst een woord over het sterk uitgedrukt individualisme, waarmee wij hier te doen hebben. Aan den eisch van inwendig Christendom, geloof des harten, persoonlijke bekeering, paarde zich een groote eerbied voor vrijheid van denken en gevoelen. Ieder mocht, ja ieder moest onafhankelijk van elk gezag — volgens enkele radicalen zelfs van dat des Bijbels — zijn eigen inzichten en gevoelens hebben aangaande de hoofdwaarheden des Christendoms; een ieder moest, zooals het ergens uitgedrukt wordt, „zelf zijn eigen predikant” wezen.

Het ligt voor de hand, dat deze opvatting in een tijd, waarin het ontwikkelde deel des volks onder den invloed der nieuwe tijdsideeën zich steeds meer ontwassen gevoelde aan de kerkelijke leeringen, er toe medewerkte om velen van de rechtzinnigheid beslist afkeerig te maken. Daar die opvatting ook tot een geheel nieuw begrip van kerk leidde, was zij een van de oorzaken, waardoor de nieuwe vroomheid met den kerkelijken godsdienst geenerlei verwantschap gevoelde; het eerste gevolg der bekeering een breuk met de kerk was.

Zoo dikwijls als in de geschiedenis des Christendoms het individualisme aldus in tegenstelling met den traditioneelen godsdienst optreedt, kenmerkt het zich op zeer bijzondere wijze en vertoont het van elders welbekende karaktertrekken. Hier is evenwel opmerkelijk zijn veelzijdigheid, waardoor wij nu eens aan het Methodisme herinnerd worden, dan weer aan het Piëtisme, straks aan negentiende-eeuwsche Nieuwlichters en allermooiëste Christen-socialisten en -anarchisten. Zelfs schijnbaar tegenstrijdige elementen zijn hier vereenigd. Een Christendom der bekeering, dat groote verwantschap vertoont met de opwekkingen van WESLEY en WHITEFIELD, reikt de hand aan een mystieke richting, die niet op eenmaal, maar langzamerhand door gestadige innerlijke schouwing het groote Leven in zich wil doen wassen, en evenzeer het plotselinge als het vormelijke der revivals verre van zich houdt. Aan den eenen kant gaat de behoefte om aan de eischen van een praktisch Christendom recht te doen geschieden uit tot de leer van het Perfectionisme; te anderer zijde vertoonen zich in 't gevolg van godsdienstige „Gefühlschwelgerei“ zekere sporen van geestdrijverij, die van weinig moreelen zin getuigen. De begeerte om duidelijke voorstellingen, om een klare kennis van de waarheden des Christendoms te hebben, leidt sommigen hunner in de armen van het rationalisme, terwijl anderen van „de gezonde rede“ zóóver afwijken, dat zij op fantastische wijze, door theosofie en occultisme, de onzienlijke dingen bij zintuigelijke waarneming trachten te leeren kennen, op hunne wijze een metafysica opbouwende op empirischen grondslag en naar inductieve methode. Hun overtuiging, dat het heil van zuiver innerlijken aard is, houdt hen niet terug van wat wij socialen arbeid plegen te noemen, het streven om de verhoudingen en toestanden in de maatschappij enkel en alleen met het oog op het stoffeelijk welzijn te verbeteren.

de eschatologische verwachtingen dezer vromen vertoonen niet weinig overeenkomst met de op nieuwen oeconomicen grondslag opgebouwde samenleving, waarnaar in onze dagen door velen heilbegeerig wordt uitgezien als de oplossing van al de maatschappelijke vraagstukken, die ons benauwen en kwellen.

Het spreekt van zelf, dat deze beweging bij alle overeenkomst en verwantschap, die zij aldus met andere uit ouderen en nieuweren tijd vertoont, haar eigen geestelijken onderbouw heeft gehad. Deze was geen andere dan het nieuwe denken en gevoelen, dat te dier tijd zijn heerschappij over de geesten heeft doen uitgaan op verschillende wijzen en in verschillende vormen, onder welke het Cartesianisme de voornaamste wijsgeerige is. De Reformateurs waren kinderen van het jong geestelijk leven hunner dagen, dat — voor een goed deel door het medium van hunnen geest — een rechtstreekschen invloed heeft geoefend tot in de achttiende eeuw. Hun réveil vraagt als een belangwekkende phase uit een groot ontwikkelingsproces onze aandacht; ik hoop, dat mij gelukken zal het als zoodanig in mijn tweede stuk te doen kennen.

4

25

48076

h

~~APR 18 1973~~

OCT 19 1973

AUG 14 1974

~~MAY 9 1975~~

